

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

На правах рукопису

МОЦЯ Катерина Олександрівна

УДК [94:355.02] (477.75) «653»

**ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТАВРИКИ НАПРИКІНЦІ
IV – НА ПОЧАТКУ XII СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
ГУРЖІЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ

КИЇВ - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4 – 8
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки теми.....	9 – 23
1.2. Аналіз використаних джерел.....	23 – 37
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	37 – 40
РОЗДІЛ 2. ФОРТИФІКАЦІЯ	
2.1. Херсонес Таврійський – головний форпост імперії в Північному Причорномор’ї	
2.1.1. Південно-східна ділянка оборони міста.....	43 – 58
2.1.2. Північно-західна лінія фортифікаційної забудови.....	58 – 66
2.2. Клейсури Таврики як головний елемент оборонної стратегії Візантії в Криму.....	66 – 70
2.3. Печерні міста.....	70 – 78
2.4. Приморські фортеці.....	78 – 88
РОЗДІЛ 3. ОЗБРОЄННЯ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ТА ЇХ СОЮЗНИКІВ	

3.1. Зброя ближнього бою.....	90 – 107
-------------------------------	----------

3.2. Метальна артилерія та метальна зброя.....	107 – 115
--	-----------

РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНА СИСТЕМА, ТАКТИКА ТА СТРАТЕГІЯ ВІЗАНТІЇ В ТАВРИЦІ

4.1. Візантійська воєнно-адміністративна система в Криму.....	116 – 126
---	-----------

4.2. Стратегічні плани імперії.....	126 – 134
-------------------------------------	-----------

4.3. Тактична сила ромеїв у Тавриці – федерати.....	134 – 142
---	-----------

4.4. Специфіка ведення сухопутної війни.....	143 – 163
--	-----------

4.5. Тактика проведення боїв на морі.....	163 – 165
---	-----------

ВИСНОВКИ.....	166 – 175
---------------	-----------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	176 – 226
---	-----------

ДОДАТКИ.....	227 – 256
--------------	-----------

ВСТУП.

За умов незаконної анексії Кримського півострова військовими силами Російської Федерації, питання вивчення кримської історії як складової історії України з кожним днем зростає в геометричній прогресії. Зокрема воєнно-політична історія Північного Причорномор'я наразі актуальна як ніколи, особливо питання військової присутності Візантії в названому регіоні. Вдале в стратегічному плані географічне положення півострову, його мультиетнічна унікальність, розташування між цивілізованим Західним світом і варварським степом усвідомлювали і правителі Візантії, котрі докладали всіх зусиль, щоб утримати важливі опорні пункти в Криму.

Актуальність теми дисертаційного дослідження визначається тим, що воєнне мистецтво візантійської Таврики досі не ставала предметом спеціального дослідження, хоча на даний момент накопичений значний корпус матеріалів щодо цієї проблематики. Через те, постає необхідність комплексного розгляду порушеної проблеми. Військово-організаційні питання становили невід'ємну частину життя жителя Таврики в епоху середньовіччя. Воєнне мистецтво в цьому регіоні зазнавало еволюції, зумовленої зовнішніми чинниками та змінами імперського військового апарату. Не останнє місце в цьому процесі займав розвиток дипломатичних прийомів. Дослідження воєнного мистецтва візантійської Таврики є ваговою складовою реконструкції воєнної сфери життєдіяльності Імперії ромеїв. Крім того, обрана тема становить значний інтерес і в контексті дослідження взаємовпливів воєнного мистецтва кочових степових «варварських» культур і осілих грецьких колоній, зацікавлених, передусім, у вільному торговому просторі. Це відображає основну направленість зацікавленості центрів античної цивілізації до Таврики — як до узбережжя, вздовж якого здійснювався каботаж, що вимагав посиленних засобів охорони від сусіднього

варварського світу. Завдяки опорним пунктам у Тавриці візантійці, також, могли вести стратегічну розвідку в євразійських степах; їхній уряд, спостерігаючи за пересуванням кочових народів на півночі, зміг проводити дипломатичну роботу з владною верхівкою цих племен, не допускаючи нових нападів. Окрім того, той, хто володів Таврикою, контролював Чорне та Азовське моря, протоки й гавані, а також міг активно боротись із піратством.

Підкреслимо, що для всього періоду середньовічної історії Криму є характерним цілковите володарювання в степовій частині півострова кочових народів: гунів, тюркутів, хозаро-болгар, печенігів, половців, монголів. Родючі гірські долини та узбережні території в цей час займало досить строкате за етнічним складом хліборобське осіле населення, що знаходилося під сильним культурним впливом Риму, а пізніше — Візантії, Генуї та Золотої Орди.

До висвітлення залучені різні категорії джерел. Окрім трактатів античних та середньовічних авторів, залучені дані сфрагістики, нумізматики, археології, епіграфіки, лінгвістики та етнографії. Велика увага приділяється залишкам фортифікаційних споруд, які збереглися до наших днів. Такий підхід дає можливість більш об'ємно розглянути певні дискусійні моменти, для яких суто писемних матеріалів замало.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукових тем відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України: «Україна в політико-антропологічних вимірах середньовіччя — раннього нового часу», I квартал 2012 р. — IV квартал 2014 р., державний реєстраційний номер 0112U001186; «Соціополітичний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя — раннього нового часу», I квартал 2015 р. — IV квартал 2016 р., державний реєстраційний номер 0114U007375.

Мета дисертаційного дослідження полягає у висвітленні процесу адаптації воєнного мистецтва Візантії до особливостей Північного Причорномор'я наприкінці IV — на початку XIII ст.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію щодо воєнного мистецтва Візантії, а також безпосередньо щодо воєнної ситуації міст та фортець Північного Причорномор'я, на які поширювався вплив імперії в зазначений період;
- з'ясувати сучасний стан джерельної бази щодо порушеної проблематики;
- визначити основні етапи візантійського військового будівництва в Тавриці;
- охарактеризувати принципи організації та функціонування системи інженерної оборони в регіоні;
- реконструювати призначення візантійських оборонних комплексів та їхніх гарнізонів;
- провести аналіз організації, юридичного стану, кількісного та етнічного складу військового угруповання Візантії в Криму;
- розглянути озброєння візантійських армійських угруповання в контексті кримської специфіки;
- простежити еволюцію воєнно-адміністративної системи в Криму;
- виокремити серед етнічного населення Таврики основну тактичну силу ромеїв у цьому регіоні.

Об'єктом дослідження виступає воєнне мистецтво Візантії на території Таврики в добу середовіччя.

Предметом дослідження є адаптативні зміни у воєнному мистецтві Візантії до особливостей Північного Причорномор'я наприкінці IV — на початку XII ст.

Хронологічні рамки дисертації: кінець IV — на початку XII ст. Нижня хронологічна межа — 395 р., коли відбувся остаточний розподіл єдиної Римської держави на Західну та Східну і Кримський півострів ввійшов до сфери інтересів Візантії. Верхня хронологічна межа — 1204 р., коли з утворенням Трапезундської імперії Візантія остаточно втратила свої позиції в північному Причорномор'ї.

Географічні межі дослідження охоплюють узбережжя Криму та зону двох його гірських Пасм від Севастополя до Феодосії — територію, на яку в середньовіччі поширювався вплив Візантії.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму та наукової об'єктивності. Застосовано спеціальні історичні методи, такі, як аналітично-реконструктивний та типологічний. Важливе місце посідає метод зіставлення даних наративних, епіграфічних, сфрагістичних, нумізматичних джерел, результатів археологічних досліджень, тому що проблематика роботи вимагає верифікації свідчень письмових джерел. Окрім того, застосовується метод системного аналізу, за допомогою якого з'ясовуються такі питання, як причини підвищеної уваги уряду Візантії до Кримського півострову, особливості візантійського військового будівництва на узбережжі Чорного моря і в Кримських горах та його результати.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше систематизовано та узагальнено відомості про воєнне мистецтво Візантії на території Північного Причорномор'я, зокрема:

- використано сучасну джерельну базу, значне розширення якої в останні десятиріччя, створює можливість поглибити наше уявлення про процеси адаптації воєнного мистецтва імперії ромеїв в умовах середньовічного Криму;

- охарактеризовано мету та завдання візантійського оборонного будівництва на стратегічному та тактичному рівнях;

- розкрито принципи організації та функціонування системи інженерної оборони в регіоні;

- визначені основні принципи та відмінності в організації оборони Південно-західного Криму та Південного берега Криму;

- розглянуто озброєння візантійських армійських угруповання в контексті кримської специфіки;

- простежено еволюцію воєнно-адміністративної системи упродовж означеного періоду, а також основне завдання військових формувань.

Практичне значення полягає в розширенні наукових знань про воєнну практику Візантії на українських теренах. Викладені в дисертації теоретичні положення можуть стати основою для написання монографій та науково-популярних праць, під час підготовки спеціальних курсів лекцій.

Апробація висновків та результатів дослідження була проведена на наукових конференціях: Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Міжнародні студентські наукові археологічні конференції (м. Чернігів, 2004 — 2007 рр.), Причорномор'я, Крим, Русь в історії й культурі (II Судакська міжнародна конференція 2004 р.), Міжнародна конференція «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (КНУ 17 — 18 травня 2007 р.)

Публікації. Основні положення дисертації відображені в десяти наукових публікаціях, шість із яких вміщені у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України.

Структура й обсяг дисертаційної роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою й завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатків. Загальний обсяг рукопису становить 256 с., з них 175 с. основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Початок досліджень Кримського півострова припадає на XVIII ст. Об'ємна, двотомна праця архієпископа Станіслава Богуша-Сестренцевича, видана спершу французькою, а в 1806 році перекладена російською [72, 442 с.] була написана на замовлення князя Григорія Олександровича Потьомкіна. Студія писалася упродовж 15 років і має за основу величезну ерудованість автора і глибоке знання джерел. На жаль, за всіх цих багатонадійних похідних, книга наповнена глибокими сенсами й такими ж величезними похибками, чим, безумовно, нагадує компіляції середньовічних хроністів [351, с. 10]. Складність у відокремленні істинного зерна з такого масиву матеріалу, за недостатності інформативних артефактів безпосередньо з території Криму, призвело до того, що деякі його особисті здогадки були перенесені в подальші дослідження майже в незмінному вигляді. До таких належала, наприклад, думка про безроздільне панування хозарів у Тавриці, яка й дотепер відстоюється поодинокими дослідниками. Повна неточностей і нічим не підтверджених фактів і розповідь про поневіряння Юстиніана Риномета, а також деяких інших ключових моментів історії Криму — організацію феми Херсон, союзу Візантії та Хозарського Каганату, візит Петрони Каматира та подальше будівництво Саркелу — Білої Вежі, історії св. Клімента й появу половців.

Інше узагальнювальне дослідження належить перу барона Бернгарда Васильовича Кьоне [177, 281 с.; 178, с. 263 — 276; 179, листопад с. 110 — 132; грудень с. 170 — 221]. Точно так само, як і у випадку з його попередником, помилки, що були допущені автором були підхоплені його наступниками й перетворилися на незаперечні факти. Більшість сюжетів його студії повторюють матеріал С. Богуша-Сестренцевича, проте саме Кьоне першим спробував локалізувати країну Дорі (між Севастополем і

Сімферополем) і пояснити етимологію її назви (яка, за думкою дослідника походила від лісу, що її покривав, або від назви її столиці) [179, с. 45].

Водночас, увагу дослідників привернули й археологічні об'єкти Криму. Їхньому аналізу присвятили свої роботи Петер Симон Паллас [480, с. 1 — 525], Петро Іванович Кеппен [176, с. 44 — 45], Захарій Андрійович Аркас, Фред. Дюбуа де Монпере [455, с. 1 — 461], І. Мансвєтов [243, с. 1 — 97], Дмитро Васильович Айналов. І якщо робота І. Мансвєтова, окрім дуже цінних описів херсонеських середньовічних храмів, повна чергових неточностей і нічим не підкріплених висновків, то інші автори демонструють зародження археологічного підходу до вивчення історичного минулого. Описи різноманітних об'єктів кримських старожитностей, виконані ними, досі є актуальними, особливо, якщо зауважити на те, що деякі з пам'яток просто не збереглися до наших днів.

На конференції, що проходила 26 січня 1821 р. [126, с. 165] було підготовлено план робіт зі збереження пам'яток старовини на Таврійському півострові. 21 травня 1821 р. до Криму виїхав академік К. Келлер. Дещо пізніше до нього приєднався інший учасник експедиції — архітектор Є. Паскаль [270, с. 7].

У студіях Келлера та Паскаля описані 22 архітектурно-археологічні пам'ятки, що розміщувались у районах Сімферополя, Севастополя, Південнобережжя, Феодосії й Керчі. Було зроблено їхні обміри, замальовки видів і деяких деталей [175, с. 372 — 396].

Досліджені об'єкти Келлер розподілив на три групи:

- Будівлі грецької архітектури (з укріплень сюди занесені Херсонес, Кокія-Ісар, Демерджі);
- Залишки «генуезької архітектури» (окрім Балаклави, Судака й Каффи зараховані Мангуп, Інкерман, Гурзуф, Гелін-Кая);
- Татарські й турецькі пам'ятки (Чуфут-Калє, гробниці та мечеті середньовічних міст) [270, с. 7].

З вищенаведеного зрозуміло, що під час створення пропонованого розподілу, дослідники спиралися виключно на власні спостереження та висновки, нічим не підкріплені й неминуче припустилися чималих помилок.

В 1837 р. П. І. Кеппен опублікував працю «Про старожитності Південного берега й гір Таврійських», у якій міститься найбільш повний до наших днів опис укріплень Криму, більшість із яких дослідник відвідав особисто. Вперше Кеппен побачив в укріпленнях Гірського і приморського Криму регулярні ланцюги фортець, взаємопов'язані й побудовані за єдиним задумом як регулярну систему захисту.

В 1833 — 1834 рр. Кримом, Україною та Кавказом мандрував Фредерік Дюбуа де Монпере. Він помилково приписував спорудження печер у Південно-Західному Криму таврам, котрі, на його думку, не могли споруджувати наземних жител. Приморські ж таври залишили «циклопічні» споруди (згодом інтерпретовані як візантійські фортеці), котрі слугували їм житлами й укриттями [455, с. 23 — 24].

У другій половині ХІХ ст. настає період, коли вчені вже майже не звертаються до історії середньовічних фортець. Цю роль перебирають на себе краєзнавці: Андрій Якович Фабр [383, с. 239 — 242], Григорій Еммануїлович Караулов [173, с. 39 — 108], Василь Христофорович Кондаракі [190; 191, с. 1 — 143; 192, с. 287 — 297; 193, с. 1 — 234; 194, с. 1 — 282; 195, с. 1 — 160], Марія Олександрівна Сосногорова-Славич [357, с. 266 — 287], об'єднані Одеською спілкою історії і старожитностей.

А. Я. Фабр у своїй студії «Про стародавні гірські укріплення Криму», виданій у 1844 р. повністю поділяє погляди П. І. Кеппена про те, що середньовічні укріплення Південного узбережжя утворюють єдину систему інженерної праці візантійців [383, с. 239 — 242].

В 1866 р. Кримом здійснив подорож Євген Львович Марков, а у 1872 р. вийшло перше видання його студії «Нариси Криму» [245, с. 1 — 506]. В ній він повністю підтримував візантійську концепцію П. І. Кеппена, хоча і відводить багато місця етнографічним спостереженням.

У другій половині XIX ст. для наукового погляду характерне повернення до поглядів Ф. Дюбуа де Монпере. Г. Е. Караулов відносить побудову пам'яток оборонної архітектури до кіммерійського часу, а оборонні споруди південнобережжя вважає результатом діяльності таврів [173, с. 39 — 108]. У статті 1875 р. «Мегалітичні пам'ятки Криму» М. Сосногорова-Славів також намагається довести доісторичне походження фортифікацій Криму за допомогою порівняння їх із кромlexами та менгірами Євразії. Сосногорова вважає укріплення Гірського Криму не тільки захистками стародавніх жителів Таврики, але і святилищами їх верховної богині Діви [357, с. 266 — 287].

В 1906 році був виданий нарис видатний спеціаліста з історії візантійського Криму, Юлія Андрійовича Кулаковського, який мав досвід розкопок, проте вважав, що археологічні дослідження потребують історичного контексту для того, щоби бути життєздатними і плідними [216, с. 2 — 4]. Цінність даного нарису важко переоцінити, проте деякі його постулати видаються досить суперечливими. Як і попередні автори, дослідник вважав, що ранньосередньовічний Херсон мав самоврядування. Водночас, на нього поширювалась влада хозарського кагану, але одночасно з тим, місто залишалося під протекторатом Візантії [216, с. 64 — 69]. Таке незвичайне, незрозуміле становище міста, Ю. А. Кулаковський вважав даністю.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. зміна історіографічної традиції пов'язана з іменем Олександра Львовича Бертє-Делагарда [53, с. 1 — 114; 54, с. 45 — 88; 55, с. 1 — 41; 56, с. 1 — 29; 57, с. 1 — 36; 58, с. 1 — 207; 59, с. 60 — 64; 60, с. 19 — 27; 61, с. 136 — 143; 62, с. 91 — 101; 63, с. 56; 64, с. 51; 65, с. 1 — 88; 66, с. 1 — 33; 67, с. 1 — 135; 68, с. 1 — 64]. Своїми студіями й суто науковим, дуже критичним підходом до інтерпретації археологічних джерел, він поставив високу планку для своїх наступників. У сферу його наукових інтересів насамперед входили фортифікаційні споруди. На відміну від своїх попередників, він ніколи не намагався побачити в укріпленнях

Таврики споруди таврів і завжди говорив про ці пам'ятки як про середньовічні. О. Л. Берт'є-Делагардом також поставлена під сумнів концепція про систему гірських укріплень [53, с. 249], що він вбачав різночасовими. У такий спосіб, він першим дав наукову періодизацію оборонним спорудам Херсонеса та Гірського Криму, яку використовують і сучасні історики та археологи — звісно, з деякими уточненнями. Проте, науковець, завдяки своїй практично енциклопедичній обізнаності в кримології, виходив далеко за рамки суто археологічного аналізу обробленого матеріалу. Це не завадило йому зробити виключно суб'єктивний висновок про крайню бідність і «розумові злидні» [68, с. 13] населення середньовічного Херсона.

Сам час, начебто змушував дослідників звертатись до аналізу археологічних джерел. Подальший етап історіографії пов'язаний, насамперед, з описом матеріальних решток візантійської культури в Криму.

У 1912 — 1913 рр. на горі Мангуп-Кале проводив археологічні розкопки Роберт (Роман) Христианович Лепер, з 1908 року назначений завідувачем розкопок Херсонеса. До Р. Х. Лепера, як до археолога, виникає багато питань, передусім щодо неналежної, або й відсутньої фіксації знахідок. Проте, потрібно зважати на те, у який час йому доводилося працювати. Напередодні Першої світової війни, найважливішим здавався порятунок наявних матеріальних решток, який був можливим тільки силами найманих робітників, які не мали ні науковою підготовки, ні розуміння основ археології. Р. Х. Лепером було знайдено епіграфічну пам'ятку з іменем «автократора Юстиніана» [230, с. 73 — 79], яка підтвердила гіпотезу П. Кеппена про побудову візантійцями у VI ст. оборонної системи в Криму.

Микола Іванович Рєпніков [315, с. 101 — 148; 316, с. с. 99 — 155; 317, с. 139; 318, с. 107 — 152; 319, с. 181 — 212; 320, Ф. 10, оп.. 1, д. 10; 321, с. 18 — 42; 322, 320 с.; 323, с. 121 — 128], як справжній археолог-«польовик», не залишив по собі великого масиву наукових робіт, його спадок — це археологічні звіти. Проте, саме він практично заклав основу майбутнього

вивчення Південно-Західного Криму. Статті, видані в спеціалізованих наукових збірках, тим не менш, дають нам можливість ретроспективи його наукових переконань. Зокрема, він вважав неправильною думку П. І. Кеппена щодо єдиної системи візантійських укріплень. М. І. Рєпніков також критикував Володимира Миколайовича Дьякова за те що він «сприйняв помилкову концепцію П. І. Кеппена про систему, пересунувши в ній лише датування в «римський час» [322, с. 26]. Проте М. І. Рєпніков не був до кінця послідовним у своїх поглядах і в статті «Про характер римської окупації Південного берега Криму» [323, с. 121 — 128], практично повністю стає на позицію В. М. Дьякова. Він визнає, що ісари Південнобережжя першопочатково побудовані таврами [317, с. 139], а згодом були використані римлянами.

Федір Іванович Шміт, який досліджував печерне місто Ескі-Кермен разом із М. І. Рєпніковим, один із перших візантологів радянського простору, в 1933 р. вважав, що Юстиніан I в VI ст. будує лінію укріплень для оборони південно-західного кута Криму, так званої Готії, від набігів степових кочовиків [431, с. 13]. Посилаючись на свідчення письмових джерел, Ф. І. Шміт визначає Готію від Херсонесу до Судака. Ф. І. Шміт говорить: «... треба думати, що вся ця серія фортець побудована за єдиним, складеним компетентними військовими, планом» [431, с. 19]. Схожі думки висловлювалися пізніше М. О. Тихановою й А. Л. Якобсоном, але першим ідею про те, що печерні міста є довгими стінами Прокопія Кесарійського, запропонував Ф. Дюбуа де Монпере. Щоправда, цю ж лінію укріплень він назвав і «тавро-скіфською» [455, с. 250 — 252].

У 30-х рр. XX ст. Владислав Іосифович Равдонікас у своїй студії 1932 р. «Печерні міста Криму й готська проблема у зв'язку зі стадіальним розвитком Північного Причорномор'я» доходить висновку, що розвиток теорії «візантинізму» закінчився «скандальним провалом» [313, с. 5 — 106]. Такий висновок корелювався з загальноприйнятою в тогочасній радянській історичній науці зневазі до візантійського спадку.

Микола Львович Ернст усі пам'ятки від стародавніх до сучасних розділив на десять груп. У шосту групу Ернст включив руїни середньовічних «греко-готських» фортець чи так званих ісарів. В окрему (восьму) групу виділені розвалини генуезьких укріплень — до таких він відносить Гурзуф та Алушту [437, с. 425 — 443]. За його думкою, на Південному березі було декілька таврських укріплень, але вони не збереглись, зруйновані ще в XIX ст. [437, с. 426]. Будівництво прибережних фортець М. Л. Ернст приписує греко-готському населенню, котре було «бідним і слабким». Час будівництва цих пам'яток він відносить до IX — XII ст. Думку про таврське походження фортець гірського Криму підтримували такі дослідники як: Володимир Миколайович Дьяков [143, с. 3 — 42], Павло Миколайович Шульц [433, с. 56 — 66; 434, с. 62 — 66; 435, с. 235 — 272], Олександр Михайлович Лєсков [231, с. 1 — 197]. Марія Олександрівна Тиханова [375, с. 319 — 333]. Усі помилки, зроблені вищезазначеними дослідниками завдячують поганому знанню топографії пам'яток південно-західної частини півострова й були справедливо критиковані Є. В. Веймарном (1958) і О. І. Домбровським [137, с. 83 — 96], до яких приєдналася Е. І. Соломонік [346, с. 11 — 44]. Проте, їхні погляди не знайшли широкого підтримання й у візантієзнавчій літературі продовжувала поширюватися думка про Таврійський лімес, начебто вже віднайдений радянськими археологами в Південно-Західному Криму [35, с. 193; 378, с. 131].

Після Великої Вітчизняної війни історіографічні тенденції знову змінились у сторону поставлення глобальніших питань. Тепер науковців цікавило не стільки археологічне вивчення конкретних пам'яток Криму, скільки теоретизування щодо устрою візантійської армії. В 1955 р. був виданий перший том фундаментальної «Історії воєнного мистецтва» професора генерал-майора Є. О. Разіна [314, с. 1 — 559]. У цій студії були розглянуті питання історії східно-римської армії в VI ст., розвиток оперативного мистецтва у війнах того часу, а також досягнення воєнно-

історичної думки і воєнної теорії у Візантійській імперії епохи Юстиніана I [103, с. 130].

В 1963 р. випускається «Історія воєнного мистецтва» під редакцією професора, маршала бронетанкових військ П. О. Ротмістрова [166, 662 с.], де питанням візантійської армії присвячено досить поверховий огляд. В 1959 р. була опублікована монографія відомого радянського візантієзнавця Г. Л. Курбатова «Візантія в VI ст.» [218, с. 1 — 136], у якій, хоча і в стислій формі була розглянута роль імператора Юстиніана I і його армії у встановленні *Orbis Romanus* в Середиземномор'ї і прикритті всіх кордонів країни воєнно-інженерними комплексами [105, с. 130].

Наприкінці п'ятдесятих років XX ст. світ побачила велика монографія, присвячена середньовічному Херсону, авторства Анатолія Леопольдовича Якобсона — відомого дослідника й археолога [442, 364 с.]. У ній відобразилися повною мірою всі погляди на історію Крима, що панували на той час у радянській науці. До таких, беззаперечно, увійшли уявлення про хозарське панування в Тавриці, тривладді Херсона (Візантія — Хозарія — самоврядування громади), прагнення херсонитів до відмежування від імперії, примарності візантійського впливу в Криму. Водночас, архітектурна частина студії: збереження античного планування вулиць, відбудова базилік, ремонт фортифікаційних споруд, довгий час залишалася найбільш інформативною в радянській історіографії. Натомість, загальні висновки роботи представляють Херсон містом, повною мірою пережившим «темні віки», у занепаді, під ярмом капіталістичної імперії.

Таким же похмурим і зубожилым бачив життя міст середньовічного Криму й інший дослідник, Давид Львович Таліс [367, с. 54 — 73]. Основна хиба поглядів науковця — у небажанні визнавати за Херсоном наявності власного виробництва, хоча й археологічні й писемні джерела прямо вказували на таке [197, с. 5].

Вперше, відхід від усталеної думки про занепад Таврійських міст у «Темні віки», на прикладі Херсону, стався в студії Євгена Георгійовича

Сурова [365, с. 1 — 156]. Проте, цього виявилось замало й решта дослідників усе так само приписуваа таврійським містам економічний колапс. Такої думки дотримувались, зокрема, Григорій Дмитрович Белов [51, с. 1 — 47] та Олег Іванович Домбровський [140, с. 535 — 548].

Натомість, дослідження фортифікаційних споруд як таких, на початку 70-х років відбувалася досить жваво. Саме тоді трапилась певна полеміка між Д. Л. Талісом та Е. І. Соломонік і О. І. Домбровським. Д. Л. Таліс підтримував візантійську концепцію М. О. Тиханової й на базі порівняльного аналізу восьми середньовічних городищ (Ескі-Кермен, Мангуп-Калє, Каламіта, Чуфут-Калє, Бакла, Сюйрень, Гьоз-Кермен і Тепе-Кермен) класифікував їх за топографічною ознакою, тобто за місцем розташування оборонної споруди на місцевості [373, с. 84 — 113]. За цим принципом, оборонний комплекс Бакли він відніс до укріплених сховищ, побудованих місцевим населенням у V ст. [373, с. 112 — 113], а інші пам'ятки — до споруджених за ініціативою Візантії. Заразом, результати археологічних досліджень Бакли самого Д. Л. Таліса [372, с. 57 — 63] показали, що за архітектурним ансамблем Бакла належить до того самого оборонного комплексу, що й Мангуп-Калє, Тепе-Кермен та інші фортеці.

А. Л. Якобсон спочатку був згоден із концепцією М. О. Тиханової, проте потім усе ж дійшов висновку, що печерні міста не є довгими стінами Прокопія, але продовжував наполягати на локалізації їх у Південно-Західному Криму [444, с. 12]. Більшу ж частину городищ А. Л. Якобсон називає «кріпостцями-захистками», пов'язаними із синхронними поселеннями [444, с. 169]. Сама ідея правильна, але пам'ятки, вибрані для дослідження, датовані неправильно й роздуми про соціальний характер того чи іншого укріплення втрачають конкретний сенс, носять загальний теоретичний характер [444, с. 169 — 177].

Водночас, Алла Іллінічна Романчук, наступниця та учениця Є. Г. Сурува, у своїй дисертації спробувала проаналізувати становище середньовічного міста Таврики з більш оптимістичної та прагматичної позиції

[324]. Одним із найважливіших результатів багаторічної подальшої праці дослідниці став висновок про безперервне економічне життя Херсона, постійний і перманентний ремонт його оборонних стін, відсутність шарів руйнації, як показник нормальної життєдіяльності міста (а зовсім не занепаду, як вважалося раніше) [326, с. 1 — 390]. Поряд із цим, А. І. Романчук наполягає на самоврядуванні Херсона й, навіть, створення однойменної феми не розглядає як вияв лояльності жителів міста до Константинополя [326, с. 58].

У 70-х рр. завдяки плідній праці доктора геологічних наук Л. В. Фірсова теорія таврського походження укріплень південнобережжя й гірського Криму остаточно зазнала поразки. Також Л. В. Фірсов підрахував приблизну кількість германського населення в Південно-Західній Тавриці (60 000 чол.) і дійшов висновку, що «довгі стіни» Юстиніана I потрібно шукати на північ від перевалів Головного пасма Кримських гір [391, с. 113].

У 80-х рр. XX ст. на зміну таврській теорії походження кримських фортифікаційних споруд приходить хозарська концепція військового будівництва, яку сформулював доктор історичних наук Ігор Авенірович Баранов [42, с. 84 — 92; 43, с. 151 — 162; 44, с. 46 — 61; 45, с. 1 — 168; 46, с. 101 — 121; 47]. Вона представляється логічним продовженням усталеної тези про панування хозарів у Тавриці, яку висловив ще С. Богуш-Сестренцевич. На думку І. А. Баранова, три городища, які раніше вважалися візантійськими — Чуфут-Калє, Куле-Бурун, Гьоз-Кермен — відігравали роль військових таборів хозарів. Дослідник зауважував, що на окремих квадрах стін Куле-Буруна є тамгоподібні знаки, які використовували хозари [45, с. 62]. Також, як доказ своєї теорії, науковець визначає техніку будівельної мурування «в ялинку», як типовий хозарський прийом [45, с. 54, 150], зазначає суперечність у візантійській інженерній практиці в укріпленнях середньовічної Сугдеї [45, с. 57], наводить існування штучного фундаменту оборонних фортифікацій у Гірському Криму за допомогою підсипання ґрунту, як характерну ознаку хозарського військового будівництва [45, с. 61].

До концепції хозарського походження фортифікаційних споруд Таврики критично віднесли інші науковці. Віктор Семенович Драчук вважає, що традиція нанесення тамги була характерна для всіх народів, що населяли Крим, зокрема для аланів — союзників Візантії [142, с. 50 — 51]. Валентин Миколайович Даниленко та Вадим Олександрович Кутайсов своїми дослідженнями довели, що стіни укріплення Куле-Бурун побудовані на материковій скелі, насип же ґрунту перед стіною зроблено задля нівелювання земної поверхні [96, с. 313]. Належність техніки мурування «в ялинку» виключно до хозарської традиції також дуже сумнівна. Українські вчені Сергій Дмитрович Крижицький та Сергій Борисович Сорочан впевнено доводять, що такий спосіб побудови стін (або «opus spicatum») у Північному Причорномор'ї набув поширення ще за часів античності, а хозари лише наслідували візантійську методику [205, с. 35 — 41; 351]. В 1984 р. В. А. Сидоренко поблизу Мангуп-Кале в ущелині Каралез відкрив «довгу стіну» [339, с. 114 — 115], чим вперше реально підтвердив свідчення Прокопія Кесарійського щодо будівничої діяльності імператора Юстиніана I. У 80-х — 90-х рр. Олександром Германовичем Герценом були розпочаті масштабні дослідження середньовічного городища Мангуп-Кале [113, с. 251 — 252; 114, с. 88 — 104; 115, с. 86 — 87; 116, с. 1 — 104; 117, с. 38 — 45; 118, с. 182 — 193; 119, с. 1 — 128; 120, с. 84 — 90; 121, с. 1 — 51; 122, с. 90 — 92; 123, с. 129 — 130; 124, с. 90 — 109]. Дослідник дійшов висновку, що укріплення городищ складались із трьох основних ліній: головної (VI ст.) [117, с. 39], другої лінії оборони (XIV ст.) та цитаделі на мисі Тешклі-Бурун (XIV — XV ст.) [117, с. 40 — 44]. На думку О. Г. Герцена, місто-фортеця Мангуп-Кале було найбільшим і найпотужнішим оборонним вузлом у Криму від VI ст. до 1475 р. У своїй монографії разом зі співавтором Ю. М. Могаричевим О. Г. Герцен підтримує погляди А. Л. Якобсона щодо ранньовізантійського походження Чуфут-Кале [119, с. 31].

Також науковець розробив власну класифікацію етапів еволюції укріплених поселень гірського Криму [120, с. 84 — 90]. Таких етапів він

нарахував 4: «період А» — ранньовізантійські процеси, «період Б» — малі міста; «період В» — великі міста й «період Г» — занепад великих міст гірської Таврики [120, с. 85 — 88].

Загалом, висновки О. Г. Герцена мають компромісний характер між теорією візантійського походження оборонних комплексів Таврики та концепцією автохтонізму, що за радянських часів набула досить великого поширення. Прибічники останньої вважають, що своїм виникненням пам'ятки оборонної архітектури завдячують розвиткові феодальних відносин серед багатоетнічного населення Криму.

Висновки О. Г. Герцена підтримує Олександр Ілліч Айбабін — археолог, автор монографії, присвяченої етнічній історії Криму [7, с. 1 — 350].

Значний внесок у вивчення збройних сил Візантійської імперії майже всіх періодів її історії вніс В. В. Кучма. У своїх багато численних статтях він проаналізував майже всі найважливіші настанови візантійських воєнних трактатів. Крім того, у статті «Оборонні споруди Херсонесу Таврійського у світлі настанов «Тактики Лева»», він проводить порівняльний аналіз теоретичних настанов Лева VI і конкретного археологічного матеріалу Херсонесу Таврійського. Його статті у 2001 р. були опубліковані у вигляді монографії [221, с. 1 — 425]. Також під його редакцією було перевидано декілька воєнних трактатів, доповнених авторським коментарем [133, с. 1 — 411; 285, с. 1 — 160]. Окремо варто виокремити останню роботу автора, видану вже по його смерті «Тактику Лева», до якої він постійно звертався у своїх дослідницьких студіях [229, с. 1 — 368].

Сучасний етап дослідження історії візантійської воєнної присутності в Тавриці епохи середньовіччя умовно розпочинається з моменту набуття Україною незалежності й до теперішніх днів. Даний період наукового вивчення насамперед пов'язаний з іменами таких дослідників, як С. Б. Сорочан, В. М. Зубар, О. Г. Герцен, О. І. Айбабін, О. В. Вус.

Віталій Михайлович Зубар, здебільшого займався римською добою кримської історії, проте виступив співавтором у великій монографії «Життя та загибель Херсонеса» [350, с. 1 — 828], написаній разом із С. Б. Сорочаном та Л. В. Марченко (на той момент — завідувачем Херсонеського заповідника). Ця книга стала своєрідним підсумком багатолітньої праці її авторів. Проте, набагато більш інформативною, узагальнювальною академічною роботою стала двотомна студія С. Б. Сорочана «Візантійський Херсон (друга половина VI — перша половина X ст.). Нариси історії та культури» [351, с. 1 — 1648]. Монографія містить низку принципових і аргументованих положень, які, зрештою, дають нагоду переосмислити постулати попереднього історіографічного доробку. До таких належать: безперервність влади Візантійської імперії на Кримському півострові в постюстиніанівську добу (після VI ст.); товарне виробництво Херсона, який не тільки забезпечував продовольством своїх мешканців, але й експортував досить значну частину; кондомінат Візантійської імперії та Хозарського Каганату, який успішно існував із кінця VII — до початку IX ст.; розвінчання міфу про «розумові та майнові злидні» населення таврійського середньовічного міста в «Темні віки»; розгляд подій, які відбувалися на Кримському півострові в контексті загальноісторичних процесів (зокрема, створення феми Херсон). Окрім того, студія містить «Антологію писемних джерел», яка включає важкодоступні переклади джерел. На сьогоднішній момент, це найбільш повне, комплексне і критичне осмислення історії середньовічного Херсона.

Окрім цієї монументальної праці, у сучасній історіографії можна споглядати іншу цікаву тенденцію. У ранніх роботах, присвячених вивченню історії Криму, ми бачимо беззаперечний потяг до виведення глобальних, масштабних концепцій, які охоплюють широкі хронологічні та територіальні рамки. Унаслідок недостатності накопиченого масиву археологічних матеріалів, ці студії по зав'язку повні неточностей та міфів, окремі з яких, на жаль, виявилися дуже живучими й ще кілька десятиліть перекочували майже

незмінними від одного дослідника до іншого. До таких міфів треба віднести занепад Херсонесу в Темні віки, ослаблення впливу Візантії, тоталітарну владу хозар тощо. Сучасні ж дослідження, навпаки, здебільшого зосереджені на якихось поодиноких аспектах, що можуть бути висвітлені в найдрібніших деталях, але водночас, дуже обережно висвітлюють загальну картину життя Таврики. З іншого боку, саме такий підхід дає змогу, нарешті, надалі відтворити цілісну картину воєнної присутності Візантії в Криму.

Слід акцентувати увагу на монографії львівського дослідника Олега Володимировича Вуса [105, с. 1 — 304], у якій інженерний захист Таврики та Боспора розглядається з погляду законів поліоркетики, прийнятих у Візантійській імперії. Дослідник дотримується думки, що оборонні споруди, відновлені чи побудовані наново в юстиніанівську та постюстиніанівську добу слугували єдиному задуму — системі так званого *tauric limes* — за аналогією подібних систем укріплень, що існували в інших провінціях імперії.

Дуже цінним чинником комплексного вивчення проблематики стає введення в науковий обіг археологічних артефактів, віднайдені раніше, але за певних причин, не опублікованих. До таких належать статті про речі воєнного характеру, віднайдені ще Ю. А. Кулаковським у м. Керч, на вул. Госпітальній, наразі видані з хорошими ілюстраціями й, за можливості, повним аналізом [207, с. 135 — 146], публікація руків'я меча з Херсонеса, раніше визначене ще Б. О. Рибаківим [172, с. 251 — 261], стаття про випадкову знахідку візантійського кинджалу на Кара-Тобе [426, с. 101 — 104], переосмислення наверхів'я руків'я шаблі, як наверхів'я парамірія — зброї рекомендованої візантійським катафрактаріям [41, с. 84 — 92].

Підсумовуючи, можна констатувати: в останні десятиліття стає очевидним, що накопичений масив історіографічної та матеріальної бази нарешті почав давати свої плоди: з'являються статті та монографії, які мають за мету розвінчати наукові міфи, що склалися в історіографії, та, нарешті, критично оглянути не тільки вузькоспеціалізовані питання, але й масштабні

проблеми процесу історичного розвитку півострова. Введення в науковий обіг віднайдених раніше археологічних джерел дає змогу не тільки доповнити вже усталені концепції, але й переглянути їх наново.

Перші історичні дослідження щодо історії середньовічної Таврики залишають вельми двозначне враження. З одного боку, найчастіше їх писали люди високоосвічені, ерудовані, з глибоким знанням джерел. Водночас, у ранніх роботах, присвячених вивченню історії Криму, ми бачимо беззаперечний потяг до нагромадження глобальних, масштабних концепцій, які охоплюють широкі хронологічні та територіальні рамки. Внаслідок недостатності накопиченого масиву археологічних матеріалів та від початку помилковій їх інтерпретації, ці студії по зав'язку повні неточностей та міфів, окремі з яких, на жаль, виявилися дуже живучими й ще кілька десятиліть перекочували майже незмінними від одного дослідника до іншого. До таких міфів можна віднести занепад Херсонесу в Темні віки, ослаблення впливу Візантії, тоталітарну владу хозар тощо. Сучасні ж дослідження, навпаки, здебільшого зосереджені на якихось окремих аспектах, що можуть бути висвітлені в найдрібніших деталях, але, водночас, дуже обережно висвітлюють загальну картину життя Таврики.

Вважаємо, що в межах заявленої теми існує маса нез'ясованих моментів, які потребують вивчення й комплексного аналізу задля створення цілісної картини розвитку воєнного мистецтва візантійської Таврики VI — XII ст. та визначення ступеня впливу ромейської політики на політичну ситуацію в середньовічному Криму.

1.2. Аналіз використаних джерел

Дисертаційне дослідження спирається на широку джерельну базу комплексного характеру. Вона складається з наративних, епіграфічних, сфрагістичних, нумізматичних джерел, а також даних археологічних досліджень.

Історія еволюції візантійського воєнного мистецтва в Тавриці відображена у творах середньовічних авторів — Прокопія Кесарійського, Іоанна Малали, Феофана, патріарха Никифора, імператора Костянтина Багрянородного, у житті св. Іоанна Готського, у листах хозарського царя Йосифа, Кембріджського Аноніма, творах францисканського монаха Вільгельма де Рубрука, арабського історика Абу-ль-Фіди, візантійського ієромонаха Матвія, польського дипломата Мартина Броневського та турецького мандрівника Евлії Челебі.

Перший візантійський трактат, у якому містяться відомості щодо важливості Кримського півострова для Імперії, написано приблизно в 360 — 386 рр. [422, с. 252 — 255] Анонімний автор повідомив, що в цей час частина Таврики входила до складу прикордонної провінції — єпархії, з центром у місті Херсонесі Таврійському. У «Житіях святих єпископів Херсонських», написаних у VI ст. ця провінція називається Тавроскіфською [145, с. 1255 — 1274].

Дуже важливим джерелом з історії фортифікаційних споруд Північного Причорномор'я є студія видатного візантійського історика Прокопія Кесарійського «Про будівлі» [307, с. 203 — 283]. У трактаті віддзеркалені основні етапи створення оборонних систем Кримського півострова. Це ремонт оборонних стін Херсону й Боспора, будівництво великих укріплень Алустон і в Горзувітах, спорудження «довгих» стін для оборони «країни Дорі», де мешкали союзники Візантії — готи.

Прокопій Кесарійський особливо наголошував на гарних взаєминах імператора Юстиніана I (527 — 565) і кримських готів, підкреслював турботу свого володаря про захист їхніх володінь від нападів гуннів і природних катаклізмів.

Іншим важливим джерелом з історії встановлення влади Візантії в Північному Причорномор'ї є праця готського історика Йордана «Про походження та діяння гетів» [162, 512 с.], у якій він повідомляє про сусідство

імперських міст Таврики з небезпечними племенами гуннів-альциагірів, які кочували в степах між Херсонесом і Боспором.

Події, які змусили Візантію звернути увагу на східну частину Кримського півострова віддзеркалені в іншому джерелі — «Хронографії» Іоанна Малали [161, с. 467 — 496]. Йдеться про напад гунських племен на візантійські володіння: захоплення й руйнування у 534 р. укріплень Боспору, знищення гарнізону, очолюваного військовим трибуном Делматієм, а також убивство союзника візантійців — гунського царя Грода. Ці дані підтверджує також і агіографічне джерело «Історія Грода Гуннського, Боспорського мученика» [168, с. 179 — 181].

Меандр Протектор [250, с. 313 — 470] повідомляє про вторгнення в останній чверті VI ст. у Таврику загонів тюркютів і гуннів-утигурів, які в 576 р. зруйнували укріплення Боспору та інших візантійських міст на Керченському півострові й Тамані. З Менандра дізнаємось також про те, що в 581 р. тюркюти досить чуттєво загрожували Херсону — головній базі ромейського флоту в Криму, проте так і не наважилися штурмувати його оборонні споруди. На нашу думку, це більш схоже на комплімент силі Імперії, аніж на факт. Причина, за якою тюркюти не напали на Херсон має бути іншою. Найімовірніше, саме у зв'язку з вторгненням тюрк, утигурів і нових загонів алан у Крим, у Південно-Західній Тавриці візантійською адміністрацією було почате спорудження невеликого укріплення площею приблизно 1,2 гектари на Монастирській скелі в Інкермані (після 555 року), побудова більш великих фортець і оборонних комплексів на Ескі-Кермені, Мангупі, Чуфут-Калє, Баклі і, можливо, Сюйрені, Тепе-Кермені, гарнізони яких складалися із союзників — федератів імперії, що отримували від неї плату за службу. Крім того, на південному березі Криму залишалися споруджені за Юстиніана, у середині VI століття, невеликі, але добре укріплені сторожові форпости — фрури Алустон і Горзувіти, що входили в загальну оборонну систему. Побудовані поруч із так називаними «великими стінами», опорні фортеці позбавляли супротивника стратегічної переваги,

навіть якщо він проривався на одній із ділянок оборони, а, крім того, забезпечували більш надійний захист мирного населення, що могло укритися в них разом із свійською худобою й майном.

У «Хронографії» Феофана [232, с. 1 — 307] та «Бревіарії» патріарха Никифора [417, с. 1 — 214], цінних письмових джерелах кінця VIII — початку IX століть, розповідається про події кінця VII — початку VIII ст., пов'язані з відстороненням від влади Юстиніана II і воцарінні в Константинополі Вардана Філіпіка і про підготовку каральної експедиції Юстиніана II (705 — 711 рр.) у Таврику та подробиці штурму Херсону цими військами. «Бревіарій» також містить єдину згадку про власні назви окремих херсонських оборонних споруд — веж Кентенарісій та Сіагр, точне місце знаходження яких досі є дискусійним.

Великий імператор Костянтин Багрянородний (913 — 959 рр.) у творі «Про управління імперією» [197, с. 1 — 496] надає відомості щодо формування Костянтином I (324 — 337 рр.) у Херсоні загону воїнів-баллістарієв та забезпечення їх необхідним військовим спорядженням; повідомляє цінні свідчення про союзників Імперії — кримських аланів; згадує про сумму коштів, необхідних для утримання гарнізону; дає настанови коменданту фортеці Херсон і начальникам малоазійських провінцій щодо дій у разі заколоту місцевих мешканців.

Агіографічне джерело «Житіє» св. Іоанна Готського [279, с. 25 — 34; 424, с. 173 — 209] — лідера антихозарського повстання в Криму, — повідомляє, що хозари в час придушення повстання захопили гірські фортеці візантійських союзників — готів (окрім інших — і головну фортецю Дорос) і розмістили в ній свої гарнізони.

За словами Костянтина Багрянородного, у нагороду за допомогу імперії в бойових діях на Боспорі й Дунаю Костянтин Великий встановив херсонеситам видавання тисячі пайків і матеріалів для балліст [197]. Тому є підстави думати, що після виводу військовозав'язаних регулярних

римських підрозділів із Херсонеса в третій чверті III століття пряма воєнна допомога Херсонесу була замінена субсидіями.

Крім розповіді Костянтина Багрянородного, наявність у Херсонесі баллістаріїв підтверджується написами 70 — 375 pp. і часу правління імператора Зинона. Виходить, організація гарнізону міста, ядро якого становили „надійні баллістарії», проіснувала принаймні з кінця III — першої третини IV століття до кінця V століття.

В організаційному плані, загін (грецькою яфмос) херсонеських баллістаріїв був подібний до малого легіону пізньоримської армії, але набирався з місцевих жителів. Проте, на чолі гарнізону міста стояли кадрові римські офіцери, серед яких був і трибун Флавій Кручений, що згадується в написі про будівлю оборонної стіни, яка датується проміжком часу між 383 — 395 роками.

Це підтверджує й автор «Чудес великомученика Дімітрія» [418, 589 с.], цінного агіографічного джерела VII — початку VIII століть. Згадуючи про події семиденної облоги Фессалоніки слов'янами й аварами в 586 році, він зазначав, що частина містян була записана у «військові реєстри», але жила в місті. Подібну ж іррегулярну армію являв так званий *exercitus* Рима — першої половини VII століття, де військове утримування діставали всі збройні, за даними Книги понтіфіка, — «від хлопчика до старого».

Щоправда, французький історик Костянтин Цукерман поставив під сумнів цей висновок. На його думку, баллісти були занадто складними бойовими машинами, щоб їх могли обслуговувати херсонесити [413, с. 545 — 561].

З листа хозарського царя Йосифа до арабського урядовця Хасдаї-ібн-Шафрута (X ст.) [188, с. 1 — 135] стало відомо, які саме візантійські укріплення були захоплені хозарами в Тавриці. Були названі Боспор, Сугдея, Алустон, Горзувіти, Мангуп, Ламбад, Партеніт та інші поселення і фортеці.

Лист Кембріджійського Аноніма [474, с. 309 — 325] надає інформацію про ще одну каральну експедицію в Таврику, цього разу — хозарського

воєначальника Песаха, під час якої було захоплено декілька візантійських фортець, оточено Херсон, а імператор Роман I (920 — 944 рр.) був змушений залишити Кримський півострів.

В 1253 р. Крим відвідав французький монах Вільгельм де Рубрук (1215 — 1295 рр.). У творі «Подорож у літо благосні 1253» [311, с. 87 — 194] він згадує про 40 фортець у горах між Херсоном і Судаком.

Арабський історик Абу-ль-Фіда 1321 р. вперше описав укріплення кримських аланів — гірської фортеці Керкер (тепер — Чуфут-Кале) [438, с. 1 — 250], високо оцінивши, водночас, «неприступне» розташування фортеці.

Щодо території розселення готів та аланів повідомляє Йосафато Барбаро (1413 — 1494 рр.) у творі «Подорож до Тани» [163, с. 136 — 161].

У 1395 р. візантійський ієромонах Матвій здійснив подорож від Ялти до міста Феодоро (колишній Дорос). Після неї він написав поему «Опис міста Феодоро» [39, с. 66 — 76; 290, с. 225 — 232], в якій досить докладно описав клейсури, що стояли на обороні підходів до міста.

У 70-х рр. XVI ст. руїни Херсона Мангупа, Каламіти та Ескі-Кермену відвідав польський дипломат Мартін Броневський. Подорож була здійснена з пізнавальною метою, та все ж мандрівник зазначив на деяких спорудах мармурові плити з грецькими написами і зробив припущення, щодо візантійського походження останніх [75, с. 333 — 367].

Ще один мандрівник, Евлія Челебі, у XVII ст. побував у Криму і в студії «Книга подорожей» [184, с. 1 — 143] описав подробиці захоплень кримських фортець (Каламіти, Мангуп-Кале, Чуфут-Кале) турками у 1475 р.

Велике значення для дисертаційного дослідження мають студії військових теоретиків. Візантійські воєнні трактати представляють собою особливу, досить специфічну категорію історичних пам'яток, яка відображає рівень воєнної організації імперії в певний історичний період [221, с. 57].

Війна є одне з найперших проявів соціальної діяльності [246, с. 480]. Являючись соціальною, військова діяльність завжди є колективною — у неї втягуються одночасно більш чи менш значущі (як за чисельністю, так і за

суспільною значущістю) людські контингенти. Заняття воєнною діяльністю потребували активної, ціленаправленої роботи людських колективів, щонайперше в напрямку створення й постійного удосконалення матеріальних форм ведення воєнних дій, як-от особиста зброя, індивідуальні засоби захисту, військові машини, оборонні споруди і т.і. Накопичений унаслідок занять воєнною діяльністю колективний досвід став об'єктом осмислення, систематизації, узагальнення. Наслідком теоретичного узагальнення бойової практики було зародження воєнної науки, як особливої царини знань, виникнення різноманітних воєнно-наукових теорій, концепцій, доктрин. Система цінностей, підкорюючись необхідності, перетворилась, наприклад, у драбину воїнських чинів і рангів, які, у свою чергу, стали визначати соціальну значущість людини у межах воєнної організації. Саме в перебігу занять воєнною діяльністю були чітко сформульовані принципи індивідуальної і групової поведінки людей, втягнутих у цю діяльність — виникли воїнські устави.

У період античності й середньовіччя, зокрема у Візантійській імперії, мирна і воєнна діяльність конкретного суспільства й держави не поступалися за важливістю одна одній. Вірогідно, було б навіть більш правильно говорити про існування не двох окремих сфер соціальної діяльності (мирної і воєнної), а про єдиний комплекс, у якому час від часу відбувається зміщення центру тяжіння [221, с. 58]. Тому матеріальна й духовна діяльність людей не розділяла воєнні й мирні потреби, а навпаки, найсучасніші здобутки науки й техніки знаходили застосування саме у військовій справі.

За епохи античності й середньовіччя зв'язок між станом військової справи й загальним рівнем цивілізації був особливо помітний і показовий. Тому не випадково грецькі, римські і візантійські автори вбачають пряму логічну залежність воєнної тактики того чи іншого варварського народу від ступеня його цивілізованості. У більш пізні періоди людської історії такий зв'язок стає все більш опосередкованим — він корегується впливами дедалі більшої кількості чинників.

Воєнні трактати дають нагоду простежити історичні шаблі в розвитку воєнної організації Візантійської імперії як віддзеркалення її духовного й матеріального стану [221, с. 59]. Частіше за все тематика трактатів не вичерпується виключно спеціалізованою проблематикою. Інформація, що виходить за рамки суто військових питань, і буде вивчатися на постійному перехресті з іншими джерелами, може бути використана дослідниками різної спеціалізації.

У якості приклада можна навести «Візантійський Анонім VIст.» [25, с. 537 — 583], який містить унікальні свідчення про соціальну структуру суспільства епохи Юстиніана II, а саме перелік категорій міського населення: від законників до представників так званого «театрального стану» (візничі на іподромі, танцівниці тощо).

Оскільки система воєнно-наукових знань періоду античності та середньовіччя базувалася на принципах запозичення й континуїтета, усі пам'ятки греко-римської полемологічної літератури виявляються взаємопов'язаними та взаємообумовленими [221, с. 34 — 35].

З іншого боку, сам факт запозичення від більш ранніх авторів не містить у собі нічого незвичайного. У техніці військової справи, особливо в поліоркетитиці, упродовж століть не відбулося якихось серйозних змін. Й античні машини, описані Вітрувієм, й оборонні споруди античності тривалий час були неперевершеними зразками для раннього середньовіччя. Тому воєнний трактат, написаний без врахування попередньої традиції, був би в більшому ступені чистим теоретизуванням, ніж праця, що спиралася на бойовий досвід попередніх поколінь. Особливістю воєнної науки є те, що традиція відіграє в ній більш значну роль, ніж в інших науках; дуже характерна для неї й тісна спадковість у накопиченні воєнно-наукових знань.

Не треба обминати увагою й наступне. У період раннього середньовіччя, в умовах загального занепаду культури твори давніх авторів вважались ідеалом. Їм намагалися наслідувати, повсякчас наділяючи новий

зміст старою стилістичною формою. Водночас свідчення, що наводились у трактаті, набували більшої ваги, якщо мали посилання на „прадавніх».

У пошуках джерел воєнного мистецтва, першим серед воєнних авторів, античні автори називають Гомера [466, с. 13 — 14]. Проте, студії, присвячені проблемам військової справи, виникають лише на рубежі V — IV ст. до н.е. Сучасна історіографія першим представником воєнно-теоретичної думки називає Ксенофонта, який першим сформулював поняття стратегії й тактики. Написана ним «Кіропедія» стала настільною книгою таких великих полководців як Олександр Македонський та Юлій Цезар і знайшла продовження в багатьох воєнних трактатах античності й середньовіччя.

До середини IV ст. належить діяльність Енея «Тактика» [448], ім'я якого широко відоме античним та візантійським авторам: окрім Еліана, його знають Полібій, Іоанн Лід, Юлій Африкан (через посередництво Полібія). Вплив Енея на воєнно-наукову традицію виявився досить відчутним: його безпосередньо відчули на собі Олександр, Еліан, Полієн. Секст Юлій Африкан, котрий жив на п'ять століть пізніше Енея, включив у свій трактат великі запозичення з його рекомендацій. Настанови Енея простежуються у «Візантійському Анонімі VI ст.». Їхнє відлуння можна зустріти в найпізніших пам'ятках візантійської воєнно-наукової літератури (включно з «Тактикою Нікіфора Урана») [221, с. 17].

В III ст. до н.е. походи Олександра Македонського в країни з глибокими традиціями в галузі техніки й механіки спровокували виникнення цілої нової науки — поліоркетики, мистецтва облоги й оборони фортець, що включала в себе принципи їх побудови, забезпечення провіантом і зброєю укріплених місць, способи їх атаки й захисту. До поліоркетики в античності відносили також і будівництво облогових машин і механізмів. З деякими змінами у формулюванні, по суті, поліоркетика стала найважливішим у візантійські часи воєнним мистецтвом. Зародження поліоркетики пов'язано з іменами Бітона і Філона Візантійського [221, с. 18]. Велика кількість ідей Філона випереджали свій час і були використані майбутніми поколіннями військових

інженерів, коли технічний прогрес зробив можливою реалізацію задумів автора.

Приблизно в середині I ст. н.е. побачив світ трактат Онасандра «Στρατηγικόν» [448]. Студія присвячена етичним, морально-риторичним проблемам воєнної теорії. Саме ці, нові для воєнної науки ідеї, найбільш активно сприймалися і запозичувалися більш пізніми авторами. Якщо в працях його попередників найбільша увага приділяється тактико-технічній проблематиці, ніяк не пов'язаній із проблемами стратегії, то саме остання превалує в «Стратегіконі». Універсальність максим Онасандра дали змогу використовувати їх надалі у всій воєнній традиції. Так, сентенції цього автора виявилися включеними практично без змін у «Тактику Лева», що була створена майже на тисячоліття пізніше.

Систематизував теорію воєнно-наукової теорії елліністичного періоду Еліан Тактик у своєму трактаті «Περὶ Στρατηγικῶν Τάξεων Ἑλληνικῶν», завдяки чому надовго залишився авторитетним автором в очах наступників. Його знає Іоанн Лід; неодноразові посилання на нього в «Тактиці Лева» [469] і «Невиданій тактиці Лева» [484, с. 90]. Згадка про це ім'я є в «Тактиці Нікіфора Урана» [453, с. 40, 54, 87]. Анна Комніна у своїй «Алексіаді» згадує схеми Еліана в якості прикладів тактичних побудов [24]. Частини «Теорії тактики» містяться в арабському тактичному творі, виданному приблизно в 1350 р. [490] Упродовж тільки XV — XVIII ст. трактат Еліана побачив світ у шести виданнях грецькою, одному латиною, також з'явилися три його переклади французькою, два німецькою й один англійською.

Трактат Полієна «Στρατηγηματα», написаний приблизно в 162 — 163 рр. У часи наближені до періоду життя Полієна, невідомий автор запозичив із восьми книг його твору 356 стратегем і виклав їх у дещо скороченому й переробленому вигляді у 58-ми главах [221, с. 31]. Ця збірка увійшла в літературу під назвою «Hypotheseis» і слугувала джерелом численних більш пізніх парафраз [454, с. 337], що набули найбільшу популярність саме у візантійський період. Так, Костянтин Багрянородний називав Полієна серед

авторів, студії яких мусили обов'язково бути в імператорській воєнній бібліотеці [197]. Ім'я Полієна введено в заголовок «Тактики Нікіфора Урана» [221, с. 31]. Вплив стратегем відчув і автор «Тактики Лева» [229]. Він нагадує старовинне правило організації вилазок для завдання раптового удару по ворогам [229]: слід виходити з міста, маючи повернутий до супротивника лівий бік захищений щитом [229]. Такого ж правила варто дотримуватися повертаючись у місто. Дослідження оборонних стін Херсонесу Таврійського доводить, що цих правил дотримувались. Наприклад, для оборони дуже відповідальної ділянки в районі 19 куртини воїни могли виходити з хвіртки, розміщеної праворуч (якщо стати обличчям до супротивника) від вежі Зенона. Рухаючись праворуч періболом, вони могли відігнати супротивника, а потім повернутися до міста через хвіртку в кінці 19 куртини біля XVI вежі [59, с. 133, рис. 22]. Водночас вони весь час були б обернені до ворога лівим боком зі щитом, правий же бік був би захищений кріпосною стіною. Для супротивника все було б навпаки: пройшовши в перібол крізь ворота в протейхізмі поблизу вежі Зенона, ворожі воїни під час руху періболом обстрілювалися би справа.

Як ми бачимо з викладеного вище матеріалу, вплив античних авторів на теоретичну базу візантійської воєнної літератури є досить великим. А, отже, цей вплив є незаперечним і для практичних військових дій. Основні віхи військової стратегії й тактичні комбінації залишалися незмінними, що підтверджують також і дані археології, зокрема залишки фортифікаційних споруд прибережного та гірського Криму [270]. Лише унаслідок багатовікового бойового досвіду лінія оборони була ідеально пристосована до умов місцевості [131, с. 102]. А великі міста, як, наприклад, Херсонес Таврійський були засновані саме в античний період і в багатьох ділянках оборони середньовічні забудови повторюють лінію античних стін [131, с. 28 — 30, рис. 24 — 26; 363, с. 15 — 16; 442, с. 69 — 70].

Треба визнати, що більшість наративних джерел надають лише фрагментарні відомості про воєнну справу візантійської Таврики. Саме тому

великого значення набувають інші різновиди джерел: епіграфічні, сфрагістичні, нумізматичні, які дають змогу доповнити, підтвердити чи скорегувати відомості історичних трактатів.

У Херсонесі Таврійському було знайдено кам'яну плиту з написом, який повідомляє про спорудження нових стін міста за часів правління імператорів Феодосія I (379 — 395 рр.) та Аркадія (395 — 408 рр.), у якому написано: «За володарів наших вічних Августів, непереможних Флавіїв Феодосія та Аркадія і Флавія Віта, трибуна, який багато зробив для справи, і будівельників споруджено стіну Херсона за Єсферія (вельможного коміта)» [348, с. 1 — 107]. З цього можна зробити висновок, що в той час Херсон уже перебував під політичним впливом Візантії й розпочався новий етап відбудови його оборонних споруд.

Про становище Херсона й характері його взаємин із центральною владою наприкінці V століття свідчить напис про відновлення оборонних стін від наслідків великого землетрусу в період правління візантійського імператора Зенона [54, с. 45 — 88] (474–491 р.) і напис, що датується проміжком часу між 370— 375 роками, у якій згадується начальник імператорської гвардії — префект преторія Доміцій Модест. Судячи з останнього можна зробити висновок, що цивільні справи, зв'язані з регламентацією взаємин між містом і імперією перебували, як і раніше, у веденні префектури Сходу, а військові, після поділу цивільної і військової влади в ході реформ Костянтина Великого, курирував військовий магістр Фракії (*magister militum per Thracis*).

З огляду на зміст напису часів правління імператора Зенона («Самодержець цесар Зенон, благочестивий, непереможний, трофеєносний, величний, прісночтимий. Їх благочестя, зревнувавши як у всіх містах, так і в цьому його місті, дарує видавання грошей, що збираються з митниці місцевого вікаріату відданих баллістаріїв. На ці суми, відновлюючи мури для порятунку цього міста і віддячуючи, поставили ми цей напис у вічну пам'ять його царювання. Відновлена ця вежа працею світлішого коміта Діогена літа

512, індікта 11-го» [406, с. 142]), вважається, щодо 488 року становище змінилося і верховну владу в місті здійснював її представник коміт, у руках якого були зосереджені функції цивільного і воєнного керування. Однак тому суперечить згадування в написі баллістаріїв, інститут яких, відомий у місті в більш ранній час.

У 1912 р. під час розкопок християнської базилики на гірському плато Мангуп-Кале російський дослідник Р. Х. Лепер віднайшов плиту з фрагментованим написом, у якому згадується ім'я «автократора Юстиніана» [230, с. 73 — 79]. Це підтверджує свідчення Прокопія Кесарійського щодо активної діяльності цього імператора в Північному Причорномор'ї й зокрема у володіннях федератів.

Фрагмент напису на кам'яній плиті, знайдений у Херсоні поблизу південної оборонної стіни міста, свідчить про перебування в місті візантійських урядовців (світлішого Феогена та безіменного дукса) [351, с. 179; 442, с. 67 — 68].

Ще один напис із Херсонесу повідомляє про відбудову штабної споруди (преторія) у цитаделі міста у 1059 р. патрицієм та стратигом херсонським і судейським Левом Азіатом [406, с. 143].

Додатковим джерелом до вже перерахованих є дані сфрагістики та нумізматики. Про посилення уваги візантійського уряду до Таврики в VI — першій половині VII ст. свідчать регулярні знахідки молівдовулів — печаток, якими скріплювались імператорські укази, що надходили від центральної влади Ромейської держави. Хоча самі грамоти не збереглися, кількість молівдовулів того чи іншого імператора говорить сама за себе й дозволяє підтвердити свідчення наративних джерел. Так, у Херсонесі було знайдено п'ять печаток імператора Юстиніана I (527 — 565 pp.) [14, с. 145 — 160], що значно більше ніж печаток його наступників і попередників.

Про зацікавленість візантійського уряду Північним Причорномор'ям свідчать численні знахідки печаток імперських чиновників і воєначальників знайдені в різних місцях Кримського півострова [77, с. 35 — 39; 147, с. 91 —

97; 353, с. 299 — 302; 358, с. 93; 359, с. 303 — 306]. Так, підняті з дна бухти у с. Уютне (поблизу Судака) 198 молівдовулів вказують на існування в цьому місці візантійського порту, який активно діяв упродовж VI — XII ст. [78, с. 49 — 51]

Не виключено, що у зв'язку з тюркською небезпекою якимсь посадовим особам місцевої візантійської адміністрації були адресовані молівдовули Тіберія II (578 — 582 р.) й імператорське послання 582–583 років, початку правління наступного імператора Маврикія, про що свідчать кілька свинцевих підвісних печаток, виявлених у Херсоні. Ще одна печатка Маврикія, але стосовна до документа більш пізнього часу, 590— 602 року, була знайдена під час розкопок на території найбільш укріпленої частини херсонеського городища, у так званій цитаделі, де цілком міг бути штаб військового командування місцевої архонтії.

Про можливе використання Карантинної бухти сучасного Севастополя як бази чорноморського флоту візантійців свідчать знахідки молівдовулів топотіріта (воєначальника) імператорського флоту Адріана та візантійських друнгаріїв (морських командирів) [19, с. 23 — 25; 350, с. 251]. знахідки з дна Карантинної бухти молівдовулів стратигів Сицилії, Еллади та Фессалоніки свідчать про періодичне перегрупування сухопутних військ Візантії, ротацію їх складу, яка здійснювалася кораблями флоту.

У 2006 р. було опубліковано печатку візантійського дуки Костянтина, знайдену в Партеніті [353, с. 298 — 302]. Вважається, що цей молівдовул датується останніми роками правління Юстина II (564 — 578 рр.) [353, с. 301 — 302]. Подібна печатка, датована правлінням імператора Фоки (602 — 610 рр.) знайдена в Херсонесі Таврійському [353, с. 301 — 302].

Засобом більш чіткого датування пам'яток воєнного призначення виступають нумізматичні джерела. Так, добудова вежі Зенона чітко датується монетою Юстиніана I (527 — 565 рр.) [347 с. 250 — 253], знайденої в будівельному розчині. Тим же часом золотими монетами датується й руйнування фортеці федератів поблизу с. Ілліч [281, с. 88 — 93].

Знахідки монет імператорів Феодосія I (379 — 395 pp.), Валентинівна II (375 — 392 pp.) та Феодосія II (408 — 450 pp.) на Мангупі та в ранньосередньовічних поселеннях Південно-Західного Криму [87, с. 123 — 139; 445, с. 5 — 195] підтверджують повідомлення Прокопія Кесарійського про перебування кримських готів на військовій службі та доповнюють локалізування «країни Дорі».

Отже, розвиток і занепад візантійського воєнного мистецтва в Криму у всіх його проявах знайшов віддзеркалення у свідченнях античних авторів, епіграфічних, сфрагістичних та нумізматичних джерелах. Хоча, на жаль, не всі аспекти цього питання можуть бути широко висвітлені.

Історія розвитку воєнного мистецтва візантійців на теренах Північного Причорномор'я, його вплив на адміністративний та політичний устрій таврійських міст; заснування та занепад військово-інженерних комплексів у Криму; питання федератів-союзників у гірському та прибережному Криму знайшли віддзеркалення у свідченнях середньовічних авторів, епіграфічних, сфрагістичних та нумізматичних джерелах. На нашу думку, наявна джерельна база та її критичний аналіз, дає змогу створити більш-менш цілісну картину розвитку воєнного мистецтва візантійської Таврики VI — XII ст. Щоправда, окремі аспекти для свого розв'язання мають дочекатися подальших досліджень, зокрема, широкого застосування підводних археологічних методів.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.

Тема воєнного мистецтва ромеїв останнім часом викликає поглиблений інтерес серед вітчизняних та закордонних науковців. Проте, , незважаючи на кількість різноманітних студій із даної проблематики, зокрема стосовно регіональної специфіки та локальних проявів візантійської воєнної доктрини, особливо в північному Причорномор'ї та Криму, залишається обмеженою.

Одним з основних чинників такої ситуації є дефіцит джерельного матеріалу, особливо письмових свідчень середньовічних авторів.

Отже, для того, щоби задана тема була висвітлена максимально всебічно, нами була залучена широка сукупність методів пізнання, які покликані зробити дослідження якомога більш об'єктивним.

Усі частини пропонованої роботи базуються на загальнонаукових засадах об'єктивності, історизму, системності, а також, на теоретично-історичних та практично-археологічних напрацюваннях великої плеяди закордонних та вітчизняних дослідників, як щодо безпосередньо території Криму, так і всієї Візантійської імперії.

Аналітично-реконструктивний метод застосовувався автором практично до всіх складових дослідження, оскільки свідчень письмових джерел, які б стосувалися безпосередньо Таврики, обмаль, а ті, що є — вкрай скупі й неповні. Тому на передній план виступають археологічні знахідки, які дають змогу на своїй основі відтворити об'ємну реконструкцію життя Кримського регіону в середньовічну добу, значну частину якого займали військові аспекти.

Важливе місце посідає метод зіставлення свідчень епіграфічних, сфрагістичних, наративних, нумізматичних джерел, результатів археологічних досліджень. Зокрема, відтворення адміністративного устрою великих міст, як-от Херсон та Сугдея (а, відтак — і всієї Таврики) було б неможливим без доповнення даних візантійських трактатів знахідками великого масиву молівдовулів — свинцевих печаток візантійських чиновників, що ними вони скріплювали свої папери. Також цей метод дозволив критично переосмислити міф про убоге життя середньовічного міста в так звані «Темні віки».

Порівняльно-історичний метод дав змогу з'ясувати сутність явищ, які вивчалися за схожістю та відмінністю притаманних їм ознак, а через те, зробити відповідні узагальнення. У такий спосіб, на основі порівнянь головних принципів фортифікаційного будівництва у Візантійській імперії,

які досить об'ємно представлені як у писемній традиції, так і в археологічному матеріалі, автору дисертації вдалося визначити суто місцеву, Кримську специфіку окремих елементів воєнного будівництва. Вона була зумовлена передусім топографічними особливостями регіону.

Метод конвент-аналізу використовувався в роботі зокрема для опрацювання доступного масиву джерел, настанов візантійських імператорів та двох відомих місцевих джерел — Житій єпископів Херсонських та Повстання Іоанна Готського.

Структурний метод допоміг провести диференційований аналіз взаємовідносин між різними частинами воєнно-адміністративного апарату, який змінювався впродовж зазначеного періоду декілька разів, проте ніколи не був остаточно знищений — навіть за часів потужної присутності на півострові хозарського каганату — аж до 1204 року.

Метод синтезу — руху від простого до складного знайшов широке застосування в пропонованій роботі. Зокрема, знахідки різноманітних вістер стріл та частин композитних луків дозволив відтворити складову бойової тактики оборони таврійських гірських кордонів від нападу ворога — навісну стрільбу, нав'язування вибору місця бою, нівелювання переваги важко озброєного супротивника за цих умов.

Метод абстрагування сприяв виокремленню головних подій і явищ, які тим чи іншим чином впливали або могли вплинути на еволюцію воєнного мистецтва Таврики.

Методи групування та типологізації дали змогу плідно опрацювати археологічний доробок решток озброєння, що були віднайдені на Кримському півострові, а через те — й окреслити етнічний, соціальний та культурний склад армійських угруповань, зокрема, воїнів-федератів, які мали офіційний статус союзників Імперії ромеїв у Тавриці.

Метод лінгвістичного аналізу дозволив більш чітко окреслити географічні межі території Таврики, як її розуміли ромеї. Оскільки жодних її точних географічних карт або описів не збереглося до наших днів, на

допомогу прийшли дослідження еллінських топонімів Криму. В результаті зроблено висновок, що, у разі відсутності об'єктивної інформації щодо територіальної, релігійної чи політико-адміністративної структури під назвою «Таврика», то її можливо розглядати як назву «історичної області», яка була виділена за географо-етнічним принципом районування. Локалізація таких областей можлива при визначенні кордонів, які вони займають в певний період часу. Таким чином, Таврика Геродота відрізняється від Таврики Страбона.

Топоніми, що збереглись у південній частині Гірського Крима римського періоду за походженням, скоріш за все, еллінські. Пов'язаний з цим етнохоронім «Таврика» зафіксовані грецькою та римською наративною традицією та і різноманітними етнографічними документами. Цей етнохоронім в грецькій та місцевій традиції використовувався як для номінації південно-західної частини Гірського Крима, так і для визначення території, яка простяглась між Херсоном і Боспором. Таким чином, географічні межі дослідження охоплюють узбережжя Криму та зону двох його гірських пасм від Севастополя до Феодосії – територію, на яку в середньовіччі поширювався вплив Візантії.

Застосовані у цій роботі методи та підходи дозволяють якомога більш повно розкрити обрану тему, відобразити динамічні процеси та явища, які впливали на різні аспекти розвитку воєнного мистецтва означеного регіону, відокремити чинники адаптації загальноімперських воєнних настанов до умов Криму, забезпечити уточнення, збагачення і систематизацію вже накопичених наукових знань.

РОЗДІЛ 2. ФОРТИФІКАЦІЯ

2.1. Херсонес Таврійський — головний форпост імперії в Північному Причорномор'ї

Прийнято вважати, що Крим увійшов до сфери інтересів Візантії після 395 року, коли відбувся розкол Римської імперії на Західну і Східну. Проте, необхідно зазначити, що для візантійців які вважали себе безпосередніми наступниками Риму, жодного «входження» не мало відбутись. З античних часів, практично безперервно, Таврика й Боспор були підконтрольні метрополіям, які, буквально, передавали одна одній право своєї присутності на цих землях. Тому перед ромеями, як справедливо писав відомий медієвіст і дослідник історії Візантії, Г. Острогорський, стояла інше завдання: збереження в тих краях своєї присутності [293, с. 68].

Основним опорним пунктом, як у римську епоху, так і в добу середньовіччя залишався Херсонес (Рис. 2). Ще римляни оточили його невеликими укріпленнями задля більшого захисту. Вони розташовувалися на висоті Безименній, Козацькій, Ай-Ільяс, Сапун-горі та поблизу Балаклавської бухти [153, с. 94 — 121; 154, с. 285]. Частини римської армії також дислокувались у Хараксі, Сімболон Лімені та на Боспорі [258, с. 137 — 138].

Оборонні стіни Херсонеса Таврійського, що зберігають сліди численних перебудов не тільки дозволяють простежити розвиток військово-будівельної техніки, але й дають великий матеріал для висвітлення тривалої історії міста. З часу відкриття у 1894—1900 р. вони неодноразово привертали увагу дослідників. Проте багато питань фортифікаційного будівництва ще вимагають пояснення, а хронологія — уточнення [27, с. 125].

Кілька слів про загальну хронологію будівництва фортифікаційних споруд Херсонесу. Отриманий матеріал та неспокійний характер епохи [351, с. 682] свідчить про те, що великі перебудови й нове будівництво оборонних споруд диктувалося станом обороноздатності, місцем розташування та

оборонною значущістю об'єктів і велися містом фактично безупинно на різних ділянках фортечної огорожі. Так, на ділянці XXII вежі із III по XI ст. простежено 7 великих перебудов, стіни 20-ї куртини перебудовувалися за цей час 6 разів, 1-а куртина з V по X ст., знову зводилася три рази [29, с. 376].

У римську добу, коли Херсонес став місцем перебування регулярних гарнізонів, оборонна система міста перетерпіла великі зміни і значно удосконалилася. В II—III ст. уздовж південної й західної ділянок оборонної лінії вперше зводиться передова стіна — протейхізма. У візантійських фортецях на території Болгарії цей елемент відомий у 30 випадках (зі 125) [287, с. 52]. К. Фосс, зважаючи на ці похідні, вважає протейхізму рідкістю для середньовічної оборонної архітектури, але досить поширеною для пізньоантичних пам'яток [456, с. 80]. Ворота в елліністичній стіні в XIV-й вежі закладаються й новий в'їзд у місто організується вище схилом на захід від XIII-ї вежі. На відстані орієнтовно 400 метрів від воріт у місто в центральній частині куртини під захистом вежі XIII ставляться ворота в періболі. Довгий шлях від цих воріт до в'їзда в місто був додатково укріплений напівкруглою вежею XV. Це цікаве інженерне рішення значно підсилило оборону міста. Подібний принцип організації захисту в'їзда в місто у фортецях і замках Західної Європи лише набагато пізніше, у X—XI ст., знайшов широке застосування. З боку Карантинної бухти в римську добу місто відгороджується новою оборонною стіною — куртини 22, 23, 24, 25, 26, перебудовується 18-а куртина, що відокремлювала район розміщення військ від міських кварталів. Завдяки спорудженню 21-ї куртини ближче до берега моря набагато розширюється територія так званої цитаделі [29, с. 377].

У IV — на початку V ст. багато будинків і споруд виявилися зруйнованими: припиняє існування театр, зруйновані й засипані терми, засипана низка рибозасолочних цистерн. У зв'язку зі спорудженням у V ст. заново низки оборонних споруд природно припустити їхнє попереднє руйнування. Найімовірніше, така руйнація була пов'язана з великим

землетрусом, який, за даними В. Л. Фірсова відбувся в Криму якраз у той час [390, с. 160 — 161].

Пожвавлення фортифікаційного будівництва помітне для V і VI ст. [350, с. 841] До V ст. належать: третя стіна 20-ї куртини, 4 період вежі XVII, другий період круглої вежі. В VI ст. здійснено будівництво четвертої стіни 20-ї куртини, п'ятий будівельний період вежі XVII, укріплення XVI вежі, перебудова вежі XXII, 25-ї і 26-ї куртин [29, с. 378].

Найбільш значної перебудови оборонна система міста зазнала в X—XI ст. У цю епоху зводяться: XIV-а прямокутна вежа, третій ярус 16-ї куртини з хвірткою, прямокутні вежі XV і XVI, середньовічні яруси 18-ї і 19-ї куртин, п'ята й шоста стіни 20-ї куртини, протейхізма на ділянці 16-ї і 17-ї куртин, нова лінія приморських стін із морськими воротами на ділянках 37-ї, 33-ї і 23-ї куртин; на західній ділянці оборон — третя стіна 1-ї куртини, 2-ї, 3-я і 4-а куртини.

Цікаво зазначити, що це будівництво оборонних споруд збігається за часом із великим громадським будівництвом у місті. У портовому й північному районах у цей час зводяться нові будинки і великі споруди, місто забезпечується розгалуженою мережею каналізаційних каналів, споруджується водоймище. Саме в цей час відроджується звичай таврування покрівельної черепиці, що також свідчить про значно збільшившийся обсяг виробництва, вказує на розмах будівництва.

Оборонні стіни Херсонесу можна умовно розділити на дві ділянки оборони: південно-східну та північно-західну.

2.1.1. Південно-східна ділянка оборони міста.

У районі порту знаходиться протяжна лінія веж і фортечних стін-куртин, від яких найкраще збереглася нижня частина майже 4 метри завтовшки, відкрита під час масштабних розкопок 1899 і декількох наступних років [350, с. 495].

Оборонні стіни міста вважалися священними. До пізньої античності на них не дозволялося нічого будувати чи робити до них прибудови. Візантіїці намагалися дотримуватися правил римського будівничого простору, що проходив смугою поруч із куртинами і слугував для пересування військ. Цей простір у Римі називався померіумом, (військова дорога або вулиця, що проходить вздовж тильної сторони стін) але з перших століть нашої ери його функції дедалі більше перебирає на себе перебол [325, с. 140].

Поблизу 16-ї куртини знаходиться великий будинок, що був наполовину розкритий на самому початку XIX століття К. К. Косцюшко-Валюжинічем. Дослідник встановив на основі знахідок пізнього чорнолакового посуду, що він існував з IV століття до н.е. [201, с. 1 — 35] Оскільки будинок античного часу знаходився поруч із давньогрецькими міськими воротами стало звичним стверджувати, що тут розташовувалася казарма, де перебувала міська варта.

Це ствердження нічим не обґрунтоване і є лише здогадкою. Поки ясно те, що на цій ділянці херсонесити не менш двох разів кардинально перебудовували оборонну систему, прагнучи пересунути її лінію на захід [30, с. 8 — 25]. Саме цим пояснюється, чому будинок „казарми» розташовано не паралельно, а під кутом до фортечної стіни, побудованої, як свідчить археологічний матеріал, найвірогідніше, близько 360 року до н.е. [130, с. 5-104]

До цього уздовж її фасаду, викладеного з плит, оброблених у руст, проходила більш рання оборонна стіна, залишки якої були помічені в 1927 році під час розкопок К. Е. Гриневича [132, с. 28 — 31]. Аналіз знахідок кераміки дав змогу дослідникам датувати стіну кінцем V століття до н.е.

Похила скельна основа, що поступово, але помітно знижується до ранніх міських воріт, визначила для херсонеситів остаточний кордон оборонних стін. Нижче цієї кам'яної крайки насипано свого роду дамбу з гравію та гальки шаром приблизно потужністю 3,7 метри. Це було зумовлено тим, що ґрунт був ненадійним, насичений вологою. Але навіть після цього в

нього було потрібно опускати фундаменти двометрової глибини, а подекуди забивати дерев'яні палі, щоби вони могли тримати вагу багатьох рядів масивної кам'яного мурування. Досвідчені будівельники-фортифікатори не могли не розуміти, що перенос стін хоча б ще на кілька метрів до заходу, у бік Карантинної бухти міг зробити їх хитливими. Кожен новий метр стіни, загальною довжиною з боку суші приблизно півтора кілометра, зводився з максимальним врахуванням особливостей місцевої топографії.

Античні міські ворота, побудовані в IV ст. до н.е., були влаштовані у 16-й куртині [48, с. 48]. Прямо над ними мііститься середньовічна хвіртка, збудована в IX—X ст. Через неї можна було потрапити в портовий район.

На відстані півтори сотні метрів від них, західніше, вище схилом плато, були зроблені нові, на жаль, погано збережені, мабуть, баштові ворота (умовно названі ворота Д чи південні), побудовані близько I ст. н.е. Вони знаходилися у фортечній стіні неподалік від античного театру.

До IX—X століття засипали й обидва пілони — виступи, що прикривали й посилювали з боків давньогрецькі ворота міста. Такі споруди зводили перпендикулярно основній оборонній стіні й у разі потреби під час облоги міста простір між ними, як і самі ворота, завалювали, щільно забивали каменями, колодами й землею, роблячи його нездоланими для стінобитних машин.

Завдяки великим пілонам довжина прорізу херсонеських воріт досягла 8,7 метрів (цифра, що зазвичай вказується, 8,39 метра не правильна [350, с. 501]). Уже в раннє середньовіччя широкий південний пілон майже весь сховала земля, але залишався майданчик зі сходами, звідки кам'яні сходи вели на стіну.

У середині прорізу воріт по сторонах входу завширшки 3,8 метри в стінах видні добре збережені вертикальні пази завширшки 15 і завглибшки 6—8 сантиметрів, якими із надвратної вежі спускали й піднімали оббиту залізом дерев'яну решітку-катаракту. Пази не доведені до самого низу, щоби зуби падаючих ґрат не ламалися об бруківку. Такий спосіб оборони в'їзду в

місто був відомий із дуже давніх часів, його описували грецькі й римські автори, наприклад, Вегецій [129, с. 153 — 306] в IV столітті до н.е. Саме сліди катаракти дають нагоду припускати наявність тут вежі, у якій розміщувався підйомно-спусковий пристрій і люди, що призводили його в рух. Грати прикривали ворота, що розкривалися всередину міста й замикалися із середини дерев'яним брусом, кінець якого поміщали в прямокутне поглиблення, що розміщувалося біля самого верха стіни південного пілона, на відстані біля двох метрів від кінця проходу.

Біля північної стінки воріт притулені довгі сіро-коричневі камені, одна зі сторін яких двосхила. Це ковпаки фортечних зубців — мерлонів, встановлених на парапеті, за яким ховалися від снарядів каменеметів і стріл оборонці міста. Про те, що на всіх херсонеських стінах, принаймні, до раннього середньовіччя були такі зубці може свідчити унікальна фреска з зображенням укріплення. Вона була нанесена червоною фарбою на стіні склепу, відкритого неподалік від міста, біля Піщаної бухти, який датовано другою половиною IV – V ст. [59, с. 161]¹(Рис. 3)

О. Л. Бертє-Делагард припускав, що художник обрав сюжет зображення, тому що мав стосунок до будування або ремонту фортифікаційних споруд або міг бути представником міської влади, військовим, інженером, чи начальником міської стражі й запозичав подробиці для фрески з того, що постійно бачив перед очима [59, с. 160 — 162]. Привертають увагу двоє воріт із напівкруглими арками, правильні ряди кам'яних блоків у стінах. Одні з воріт зображені відчиненими, а інші — зачиненими двостулковим полотнищем. Вежі на малюнку видаються на 2—3 метри над лінією стін; стіни мають прямі зубці, а вежі мають нависаючі зубці, імовірно, для навісної стрільби. Ворота фланкіровані двома вежами, перекриті коробовим (римським) склепінням і на собі несуть башенку. Таким

¹ Склеп, де знайдена фреска відкритий в 1911 р. на землі помістя Н. І. Тура біля крайньої західної ділянки Херсонесу.

нам має представлятися Херсонес — укріплення в ранньовізантійську добу [350, с. 502].

За воротами простягнувся коридор між двома стінами — основною й більш низькою передовою, котру греки називали протейхізмою (гр. *πρωτείχισμα*) (Рис. 4). У давньогрецький час місто не мало передової стіни. Це доводиться тим, що на південно-східній ділянці, території штучного засипання перібола, ми бачимо, що в товщі колишнього засипання йдуть тільки грубі фундаменти протейхізми. Тобто, вона була споруджена після засипання, тобто пізніше римського воєнного будівництва епохи Нерона. З іншого боку, однак, будівельники протейхізми ще враховували античне правило будувати оборонні стіни обов'язково на скелі чи на материку і, незважаючи на більшу глибину залягання в цьому місці скелі, фундаменти протейхізми споруджені на скелі². Крім того, мурування вежі протейхізми XVI (знаходиться проти основної вежі XV на куртинах 16—17) дуже близька до мурування ранньовізантійського часу. Очевидно, вперше протейхізма з'явилася тоді ж, як і штучне посилення лінії оборони.

Не всі куртини мали потребу в цьому посиленні, а тільки найбільш відповідальні ділянки оборони. І ми бачимо протейхізму тільки на південному-заході й південному-сході, а саме, між вежами III і VIII, XII і XVIII. Однак протейхізма в Херсонесі грає й самостійну роль. На куртинах 16—19 біля вежі Зенона протейхізма має ворота, які перебувають під захистом цієї вежі. Щоби добратися до міських воріт, ворогу доводилося йти періболом під подвійними ударами зі стін. Таку ж картину ми бачимо ще в Тірінфі. Водночас права, незахищена сторона воїнів підпадала під головні удари з боку оборонців, що знаходилися на бойовій стіні і вежах.

Велике військове значення мав перібол (гр. *περίβολος*) — простір завширшки від 7 до 20 метрів між оборонними стінами (Рис. 5). У ньому накопичувалися сили для вилазок, у нього заганяли худобу з полів під час війни, у ньому ж поселялися околишні жителі, як в Аттиці в періболі між

² Незважаючи на те, що для цього довелося рити канали для фундаментів стіни до 6 м глибиною.

Довгими стінами під час Пелопонесської війни, за свідченням Фукідіда [400, с. 3 — 17]. Перібол використовувався також як місце для різних майстерень. Так, у періболі перед вежею XVII (Зенона) (Рис. 6) знаходилася гончарна майстерня. Крім того, перібол слугував для прихованого збору сил у потрібному місці, підготовки військових вилазок, швидкого переміщення військ. У раннє середньовіччя його тактичної роль, посилюється, тоді як померіум (рим. *romaeum*) — „військова вулиця», що проходила з тильної сторони основної оборонної стіни міста, навпроти, втратила сенс і була забудована.

До другої половини 60-х років, вважалося, що передова фортечна стіна на цій ділянці була зведена не раніше IX століття. Однак археологічні дослідження, проведені в 1969—1970 роках науковим співробітником музею І. А. Антоною, показали, що протейхізму перебудовували три рази, збільшуючи її товщину і висоту, її побудова датується, ймовірно кінцем I—II століттям н.е. [28, с. 102 — 118]

На момент своєї побудови протейхізма мала приблизно метрову товщину і для того, щоби пересуватися нею зверху повинен був існувати дерев'яний настил на випнутих консолях. Для стійкості спорудження через кожні 4,5—5 метрів зміцнили з зовнішньої сторони контрфорсами — прямокутними кам'яними виступами. У V—VI столітті передову стіну збільшили ще на метр. Останнє радикальне перероблення, доведення товщини до 3 метрів і одночасно надбудова, увінчання парапетом із зубцями-мерлонами відбулася в IX—X столітті і, як і попередні, була об'єднана з будівельними роботами на основній фортечній стіні цієї ділянки оборони міста.

Кілька слів про висоту стін Херсонеса і про архітектурне оформлення їхніх горішніх частин. Філон Візантійський пише: «заввишки ми будемо будувати стіни не менш ніж на 20 ліктів, щоб, приставивши сходи, вороги не могли на них підніматися» [389, с. 2]. Про оформлення верха стін той самий автор повідомляє: «іноді куртини роблять із дахом і зубцями, якщо тільки це

вигідно. Іноді влаштовують куртини в придатних місцях із зубцями, але без проходу по них; замість останнього роблять настили з невеликих брусів і товстих дощок, що лежать на кінцях вбудованих у стіну балок; під час облоги ніщо не заважає нам ходити цими настилами із дозором і битися, а коли потрібно буде, негайно ж можна забрати їх, залишивши невелику варту. Справді, якщо вороги захоплять куртини й залишаться так, то швидко загинуть під ударами металевих снарядів» [389, с. 4 — 5].

Біля давньогрецьких воріт розміщується прямокутна (розміром 6 x 8 метрів) вежа XIV з глибоким підвальним поверхом, перекрита хрещатим склепінням, що набула такої конструкції в раннє середньовіччя. Зазвичай, дослідники називають IX—X століття, але не можна виключити, що це могло статися й раніше [350, с. 510]. Матеріали розкопок 1963—1964 р. дозволяють говорити про неабиякі перебудови оборонних споруд середньовічного часу на ділянці XIV вежі і 16-ї куртини. В епоху раннього середньовіччя на місці спорудженої в елліністичний час напівкруглої вежі була споруджена кругла вежа XIV. Одночасно з цим або дещо пізніше, на захід від античних воріт будуються сходи на оборонну стіну. У X—XI в. кругла вежа з боку, що звернена в перібол, цілком розбирається й на її місці будується прямокутна вежа з 4 амбразурними нішами. Облицювальне мурування круглої вежі з боку міста частково збереглося. Одночасно з будівництвом прямокутної вежі змінюється напрямок внутрішньої міської сторони 16-ї куртини й будується хвіртка зі склепінням. Закладаються сходи на оборонну стіну [27, с. 126].

Ділянка оборонної стіни між XIV і XV вежами, завдовжки 47,3 метри, нумерується на планах городища як 16-а куртина. На висоті 4,5 метрів від її основи на стіні ліворуч від великого склепу розрізняються поглиблення квадратної форми, завширшки 0,5 x 0,5 метра, завглибшки 90 сантиметрів, зроблені в каменях панцирного мурування. Ще чотири такі ж поглиблення містяться на верхівці склепу. Найімовірніше, це були виїмки, куди вставлялися підставки-бруси для жолобів, якими херсонесити зливали киплячу смолу на голови ворогів. З тильної сторони куртини в цьому місці

знаходилася цистерна, на дні якої під час розкопок було виявлено багато шматків смоли.

Коротка куртина закінчується монолітної пілоновидною вежею XV. На рівні другого поверху, вона була завдовжки 13,5 метра й завширшки 3 метри, а з боків мала невеликі підсобні приміщення. Не пізніше IX століття з метою посилення цього найважливішого вузла оборони, напроти вежі XV на відстані 5,5 метрів була споруджена така ж прямокутна вежа — єдина у всій протейхізмі. Вона теж мала невеликі приміщення з двома входами (мабуть, для сторожі при воротах) і внутрішні сходи наверх. Між вежами на рівні другого поверху, безсумнівно, існувало сполучення у вигляді одного чи двох дерев'яних містків, а, можливо, і дерев'яного перекриття з бійницями. Це підтверджується знахідкою великої кількості вугілля й золи в тісному проміжку. І. А. Антонова вважає, що мости могли бути підйомними, а пристрої, що їх опускають і піднімають, перебували в бічних приміщеннях другого поверху вежі XV.

Після вежі XV слідує 17-а куртина (Рис. 9), завдовжки 32,3 метри, що закінчується круглою вежею XVI. Як показали геологічні дослідження, колись тут проходив тальвег яру завглибшки 18 метрів і вежа стояла на його схилі. Згодом, у V—VI ст., ця обставина змусила зміцнити її з усіх боків похилими муруваннями — контрфорсами. Для них використовували камені з різьбленим орнаментом, узяті з розібраного античного храму. Довгий час, з кінця V до середини — другої половини III століття до н.е., вежа XVI була крайньою, фланговою, й основна фортечна стіна міста повертала від неї під прямим кутом до берега Карантинної бухти. Тут пролягав південний кордон Херсонеса, але водночас незахищеною окраїною залишався важливий у всіх відношеннях припортовий район, на частині якого розміщувався давньогрецький некрополь.

У середині — другій половині III століття до н.е., через протистояння Скіфському царству, почали будувати дуже протяжну (майже дев'яностометрову) 19-у куртину, що простяглася від вежі XVI і

завершувалася новою круглою фланговою вежею XVII. Це робилося для того, щоби підвищити надійність найбільш небезпечного, низинного південно-східного кута оборони міста, максимально прикрити, оборонити свою військову гавань і розмістити гарнізон. Колишня крайня вежа XVI втратила своє провідне бойове значення.

Вежа XVII пережила не менш п'яти великих перебудов і врешті-решт стала наймогутнішою в оборонній системі Херсонеса. Вона знаходиться наприкінці перібола. На початку 19-ої куртини поруч із вежею XVI присутня бойова хвіртка з арковим склепінням. Над хвірткою видні сліди прорізу й порога іншої вилазної хвіртки, а через 35 метрів від неї — ще однієї, вузької (вона краще помітна з тильної сторони куртини). Обидві „горішні» хвіртки, як і хвіртка в протилежній стіні протейхізми, були влаштовані на IX століття, коли рівень землі в періболі підвищився понад п'ять метрів і поглинув частину найдавнішої стіни. Ця обставина змушує думати, що проблема наносу землі виникла давно й херсонесити намагалися вирішити її вже в середині — другій половині III століття до н.е., коли стали створювати на цій ділянці систему, що відповідала не тільки військовим, але й гідротехнічним потребам, а саме, слугувала загатою, що стримувала натиск твердих наносів із боку тальвегу сусіднього яру. Він сягав 3 кілометрів й підходив до Карантинної бухти. «Історія оборонних споруджень південно-східного фронту, — відзначає І. А. Антонова, — стає історією двохтисячорічної боротьби за збереження необхідної для оборони висоти куртин і веж, що постійно поглиналася все новими й новими масами землі» [27, с. 126].

Поруч із вежею XVI знаходиться найвеличніша вежа Херсонеса, що сягає в діаметрі 23-х метрів. В 1897 р. К. К. Косцюшко-Валюжиніч почав тут розкопки. Дослідження, проведені в 1960—1961 року С. Ф. Стржелецьким, дали змогу за короткий термін зняти 25 рядів мурування, понад 800 величезних каменів і дослідити найдавніше ядро споруди. Для її побудови херсонесити використали частини архітектурних деталей від старих будівель і більше півтори сотень фрагментів кам'яних саркофагів, надгробних стел IV—

III століть що були взяті будівельниками із сусідньої ділянки некрополя [364, с. 7 — 29].

Каменемети і стріломети, що били з вежі, мали сектор обстрілу до двох — двох із половиною стадій. Через два сторіччя після побудови, вона, ймовірно, постраждала від землетрусу (про це говорять вертикальні сейсмічні тріщини, що пронизують блоки облицювання внутрішнього ядра), довелося оточити її першим кам'яним кільцем із великих блоків. Завдяки цьому вона розширилася настільки, що мала місце для розміщення важких фортечних знарядь — не менш одного петровола-каменемета для навісної стрільби ядрами вагою в талант (36 кг) і трьох-чотирьох балліст, що стріляли ядрами в 30 мін (близько 13 кг).

У V столітті, у правління візантійського імператора Зенона Ісаврійця (474—491 р.), до неї було додано наступне кільце потовщення, що склало разом із попереднім 19,2 метри діаметру. У всякому разі, у музеї зберігається плита (вагою в 300 кілограмів), на якій вирізана напис, що повідомляє, що в 488 році за підтримки кесаря частина грошових сум, що збираються в Херсонесі, була дарована на відновлення стін і вежі „у порятунок цього міста і благоденства». Не виключено, що плита з написом, зробленим за наказом візантійського коміта Діогена, була встановлена в мурування вежі XVII, найбільшої з усіх, і тому дослідники почали умовно називати її вежею Зенона [54, с. 58].

Останню, причому кардинальну перебудову вежа „Зенона» пройшла в VIII—IX століттях, коли вона досягла своєї максимальної висоти у 23 метра й була обнесеної черговим кільцем потовщення. Частина вежі при цьому була розібрана й перекладена, а в середині влаштовані широкий коридор і центральне приміщення, мабуть, для варти, що охороняла клавікуллу, що знаходилася поруч, з зовнішніми арковими воротами, що вели в місто через перібол. Вартовий міг потрапити на передову стіну прямо з вежі перекидним містком. Передова стіна півкільцем огинали вежу і приблизно через 40 метрів закінчувалися глухим напівкруглим вигином, що замикав перібол недалеко

від берега бухти. На думку А. Л. Бертє-Делагарда, ця ділянка протейхізми була побудована не раніше середини IV століття н.е.: саме до цього часу належать найбільш пізні римські монети з поховань некрополя, над якими пройшла передова оборонна стіна. У X столітті тут була вибудована нова протейхізма. Будівництво нової передової оборонної стіни було спричинено істотним потовщенням вежі „Зенона» і прибудовою поруч із нею клавікулла і воріт, що вели в перібол. Тіснота, що створювалася, була ліквідована тим, що стара протейхізма, що перебувала тут із перших століть н.е., була розібрана до середини 19-ої куртини і від цього місця була побудована передова стіна, але вже на значно більшій відстані від основної лінії, що досягала 20 метрів завдовжки. Поруч з основою вежі XVII, у тому місці, де вона примикає до 19-ої куртини, видніються залишки напівзруйнованої бойової хвіртки, за якою міститься замкнута ділянка загальною площею 0,5 гектара (92 x 54 метра), з усіх боків обнесена фортечними стінами і вежами. Тому вона й дістала умовну назву «цитадель». Планувальна структура цитаделі в II в. була створена відповідно до правил планування римського військового табору [31, с. 20].(Рис. 7)

На жаль, немає можливості визначити точно, які реформи в армії вже знайшли віддзеркалення в херсонеській цитаделі. Як відомо, порівняно довге життя укріплення спричинює накладання не тільки тактичного, але і планувальних принципів одного часу на принципи іншого. Швидкість і обґрунтованість перебудов залежали від багатьох причин, і кожне укріплення було об'єктом індивідуальних рішень. Площа, відведена для розміщення військ у Херсонесі, була дуже мала. Пристосування до місцевості і вже наявна оборонна система змусили будівників відмовитися від деяких правил, що діяли в той час. Але основні вимоги організації римського табірної плану були дотримані.

Від вежі XVII до берега Карантинної бухти прямою лінією тягнеться 20-а куртина. Вздовж неї з внутрішньої сторони в 1910—1911 роках Р. Х. Лепером викопана глибока траншея, що оголяє нижні кам'яні блоки

укріплення, як і 19-а куртина, побудованого не раніше середини III століття до н.е. і згодом неодноразово перебудованого. Унаслідок поступового посилення фортечної огорожі тут утворився суцільний кам'яний панцир у п'ять рядів стін.

У 20 метрах від крайки нинішнього берега бухти ховаються залишки розібраної херсонеситами вежі XVIII. Саме до неї під прямим кутом примикало закінчення протейхізми. Вдалося встановити, що спочатку вежа, побудована в II—III столітті, мала подовжені пропорції і виступала в бік бухти півколом діаметром 10,5 метрів. Її стіни завтовшки 2,5 метри, складені з великих, чітко видних плит, покладених без будівельного розчину. Такої форми вона залишалася до кінця свого існування, коли її ліквідували. Вважається, що це сталося не раніше XI століття. Тоді ж, з невеликих блоків різної довжини, здебільшого взятих із розібраних старих будівель, поруч досить недбало склали нову прямокутну вежу XVIII, що взяла на себе функції флангової.

Довгий час вважалось, що протилежний кінець куртини закінчується вузлом оборони з трьох різночасних веж — XIX, XX і XXI. У 1998 році були виявлені залишки суцільного фундаменту ще однієї, 41-ої, раніше невідомої вежі прямокутної форми, що залишалася, прибудованої з внутрішньої сторони 21-ої куртини приблизно на її середині. Можливість існування на цьому місці вежі ще на початку XIX століття передбачав О. Л. Берт'є-Делагард. Зважаючи на все, вежу XLI звели пізніше III століття н.е. з метою поліпшення системи оборони на цій важливій приморській ділянці, і вона розсікла колишню, занадто протяжну, майже дев'яностометрову куртину на дві частини.

Про фортечну стіну „цитаделі», що йшла уздовж берега бухти, поки відомо мало, тому що цю ділянку 21-ої куртини вивчав тільки К. К. Косцюшко-Валюжиніч. У звіті за 1897 рік він повідомив, що куртина завтовшки 2,8 метри, облицьована тесаними плитами з заповненням

усередині рваним каменем на вапняному розчині. У восьми метрах від вежі XVIII у стіні знаходиться вилазна хвіртка.

„Цитадель», створена в другій половині III— початку II століть до н.е., була утворена як П-образна прибудова до 19-ї куртини, флангової вежі XVII („Зенона»), 20-ї куртини, приморської напівкруглої вежі XVIII, (що згодом, не раніше II—III століть н.е. була перенесена до берега моря і, можливо, отримала назву Сіагр — „Вепр»), а також 21-ої куртини, що простягнулася уздовж берега Карантинної бухти [73, с. 39]. Лінія останньої куртини спочатку, в елліністичний період, проходила на 10—15 метрів на захід нинішньої. Усе це оборонне „каре» з розміром 92 x 40 метрів (0,4 гектари), примикало до побудованої наприкінці V століття до н.е. 18-ї куртини. Остання простягалася під прямим кутом від круглої вежі XVI, і завершувалося на іншому, найближчому до моря кінці стіни круглою вежею XIX. Від неї, вздовж лінії берега на з'єднання з 20-ої куртиною й елліністичною кутовою вежею XVIII, херсонесити повели 21-у куртину. Найімовірніше наприкінці II— початку III століть була добудована і продовжена в бік берега бухти 18а куртина, яку замість розібраної круглої вежі XIX завершила прямокутна зовні і хрещата усередині кутова вежа XX. На думку одних дослідників це відбулося в II—III столітті, а на думку інших — на три століття пізніше [350, с. 527]. Останні уточнення дозволяють вважати, що не раніше першої половини XI століття її у свою чергу замінила нова прямокутна вежа XX1, зведена поруч зі старої, розібраної.

Від неї лінія оборони йшла далі вздовж берега. Пройти туди можна через хвіртку півтораметрової ширини, що прорізає посередині майже чотирьохметрову товщу 18-ї куртини. До IX—X століть на місці хвіртки, точніше над нею, розташовувалися ворота завширшки 3,3 метри. А. Л. Бертьє-Делагард висловив припущення, що саме для них стратиг Херсона й Сугдеї Лев Аліат у 1059 році наказав зробити нові „залізні ворота преторія». Напис про їхнє спорудження був знайдений приблизно у двохстах метрах від цього місця, на березі Карантинної бухти біля залишків

фундаменту вежі XXI. Втім, на думку І. А. Антонової, перепад висоти в цьому місці (не менш метра з боку цитаделі) не давав змогу влаштувати тут ворота. Окрім того, як показали недавні розкопки, у середні віки з боку міста до 18-й куртини вів вузький провулок, що не давав можливості використання транспорту.

Ворота, що виводили на берег бухти, імовірно, існували в римський період у 21-й куртині біля вежі XX, у якій були влаштовані збоку, із внутрішньої сторони „цитаделі», два невеликих приміщення для вартових. З південної сторони був вхід у вежу. Поруч із ним у ряд стояли три кам'яних прямокутних стовпа, що підтримували якусь нависаючу частину вежі, що була, мабуть, двоповерховою. Взагалі, будівля була складена з двох шарів прямокутних блоків вапняку майже без забутовки, що нагадує мурування міських ранньовізантійських базилік. Її центральну частину перекривав хрестовий склепіння. Пізніше, не раніше першої половини XI століття була побудована замість XX-ї нова велика прямокутна вежа (14 x 9,5 метрів). Від неї зберігся підвальний ярус, де, можливо, був якийсь склад.

Поганий стан найближчої до бухти 21-ї куртини, від якої залишився тільки нижній, наймасивніший ряд мурування з нішами для збереження запасів зброї, металевих каменів, пояснюється дуже просто. Після того, як місто припинило існування, камені звідси вивозили. Ще в XIX столітті будівельний матеріал „цитаделі» йшов на побудову севастопольських будинків.

У середині II—III ст. н.е. в „цитаделі» спостерігається розквіт будівельної діяльності. Він був пов'язаний із розміщенням тут гарнізону центурії — „сотні», що входила до складу особливого римського військового підрозділу — вексилляції. Ще одна римська військова посада тієї самої вексилляції знаходилася в будинку, розкопаному у 1894 році К. К. Косцюшко-Валюжиничем біля Головних воріт на західному краю городища. У „цитаделі» був насамперед преторій[350, с. 531]. Так називався намет полководця в середині римського табору, а в постійних таборах —

палац головнокомандувача, його штаб. Римські табірні будівлі, виявилися знесені в раннє середньовіччя.

Уздовж 19-ої куртини, поруч із хвірткою, що виводила в перібол, йшли двома витягнутими рядами друг проти друга приміщення контубернія — казарм римських військовослужбовців. Вони були розкопані в 1926—1928 року К. Е. Гриневичем, тодішнім директором музею.

Середину „цитаделі», знаходячись на перетинанні головних подовжньої й поперечної вулиць, займав будинок завдовжки 17,5 і завширшки приблизно 10 метрів. Не виключено, що тут розміщалася принципія — адміністративний і культурний центр римського військового контингенту. Як показали розкопки І. А. Антонової, будинок був побудований у середині II століття і проіснував до останньої третини III століття.

В X столітті візантійський Херсон був центром однойменної феми — військово-адміністративної області, створеної в самому кінці правління василевса Феофіла (829—842 р.) на землях Південно-західного Криму. Імператор послав у нову фему стратигом патрикія Петрону Каматира, що мав досвід архітектора і вже допомагав хазарам будувати укріплення Саркел на Дону. Плодом зусиль Петрони й наступних стратигів у самому центрі „цитаделі» до кінця IX століття був побудований великий воєнно-адміністративний комплекс із двох будинків, розташованого між ними двору і трьохапсидного храму-базиліки. Візантійці продовжували використовувати старий римський термін преторій щодо військово-адміністративного центра, де розміщався штаб стратигу, командири його відомства, судова установа і в'язниця.

Головний військово-адміністративний центр феми Херсон припинив існування на рубежі XI—XII століть. Саме на цей час припадає криза фемного будівництва і скасування фем. До кінця XI століття в місті зникають молівдули — свинцеві печатки з іменами стратигів. Стратіотське ополчення — основа фемного будівництва, закінчило своє існування. Зміни у військовій справі і збройних силах не могли не торкнутися й Херсон, відгукнувшись у

каменях „цитаделі». З розібраних стін колишнього фемного преторія на його північній половині будується невеликий будиночок із трьох суміжних кімнат. Скарб, знайдений у будівлі, містив близько 40 монет, що належали до рубежу XI—XII століть і нові мешканці „цитаделі», що жили пізніше цього часу, уже не мали потребу у великому військово-адміністративному комплексі.

Набережна була відділена від житлових кварталів приморською фортечною огорожею. Його відправною точкою в IV—III ст. до н.е. була флангова кругла вежа XIX. Далі, біля самого берега бухти знаходилися відбудовані не раніше кінця X—першої половини XI століття морські ворота міста. Їх прикривали дві випнуті вперед пілоноподібні вежі, що згодом цілком сховалися під водою по мірі підняття рівня моря до нинішнього рівня. Втім, не можна виключити, що бурхливе будівництво на оборонних спорудах у портовому районі було інспіровано в XI столітті наслідками могутнього землетрусу.

2.1.2. Північно-західна лінія фортифікаційної забудови.

Західна лінія оборонних стін Херсонеса (Рис. 8) неодноразово привертала увагу дослідників. Але систематичні розкопки велися тут не планомірно. Це виявилось однією з причин, за якою західна ділянка оборонних стін залишилася найменш вивченою в системі фортифікаційних споруд міста.

Найбільша увага на цій ділянці була приділена першій куртині [49, с. 237 — 254; 58, с. 114—115, 128—131, 149—150; 131, с. 109 — 110; 226, с. 51 — 56; 442, с. 72 — 76] (Рис. 9). Проте, як показали останні розкопки, вивчення її не можна вважати закінченим. Перша куртина оборонної стіни, починаючи з обриву берега, йде в напрямку з північного-заходу на південний схід, від моря нагору схилом. З зовнішньої сторони її північно-західного кінця збереглися залишки напівзруйнованої вежі, що обвалилася в море. До неї ліворуч примикають малі ворота. Загальна довжина куртини від обриву

берега 45 м. Північно-західна половина її споруджена на скелі, основою південно-східної половини є материкова глина. Під стіною знаходяться два склепи. Один на відстані 8,5 м від воріт, інший — на 15,6 м.

Думки дослідників щодо призначення й характеристики різних деталей куртини й будівельних комплексів, що примикають до неї, різняться. Час спорудження, що навпаки, не викликає істотних розбіжностей, одностайно віднесений до V—VI ст., коли будівництвом нової лінії від першої до п'ятої куртини була істотно змінена система оборони цієї частини міста [50, с. 1 — 54; 67, с. 2 — 134; 132; 202, с. 67 — 171; 446, с. 1 — 174].

Розкопки Херсонеського музею на першій куртині в 1959—1960 р., розпочаті у зв'язку з консервацією оборонних стін³, поточнили низку моментів, що раніше залишалися неясними, і змінили уявлення дослідників про дату спорудження фортечної стіни на західній ділянці. Унаслідок проведених робіт виявлені три будівельних періоди на першій куртині, цілком відкрита вежа Ia, уточнений час спорудження третього будівельного періоду першої куртини й лінії оборони, що включає другу, третю й четверту куртини.

На першій куртині стіна першого будівельного періоду — внутрішня з боку міста. Починаючи від обриву берега, вона проходить у південно-східному напрямку на відстані 45 м. Тут вона повертає на схід, утворивши другу куртину. Збереглася лише забутовка стіни на вапняному розчині з включенням великої морської гальки. Північна частина стіни цього періоду протягом десяти метрів зруйнована більш пізнім будівництвом воріт.

На другій куртині на відстані 3,3 м від повороту виявлені ворота в місто у вигляді прорізу. Кутові камені добре оброблені. Ширина воріт 2,3 м. На відстані 3 м від повороту друга куртина зруйнована гарматним гніздом періоду Кримської війни, і подальший її напрямок простежений за збереженими на скелі залишкам розчину. Куртина йшла до розміщеної на сході оборонної стіни античного часу і з'єднувалася з нею. Збережений на

³ Роботи з консервації стін очолювалися завідувачем античним відділом музею С. Ф. Стржелецким

першій куртині фундамент дає змогу визначити товщину блоків внутрішнього облицювання стіни в 55—60 см. Висота блоків, судячи із шарів забутовки, становить 50—60 см [26, с. 61]. Зовнішнє облицювання стіни знищене. Реконструйована товщина стіни з зовнішнім і внутрішнім облицюванням дорівнює приблизно 2 м.

Час будівництва цієї стіни визначається V—VI ст. на підставі монетних знахідок, серед яких переважають монети імператора Юстиніана I і характерні типи керамічного посуду⁴.

Цю дату добре підтверджують матеріали розкопок Уральського університету. Досліджений у 1960 р. господарський комплекс, прибудований до описаної оборонної стіни, датується не раніше середини V ст. [365, с. 86]

Вздовж усієї куртини, впритул до стіни першого будівельного періоду прибудована друга. Від неї також збереглася тільки забутовка на вапняковому розчині з великим домішком крупнобитої кераміки. На місці, де стіна першого будівельного періоду змінює свій напрямок, повертаючи до сходу, збудована вежа Ia. Це призвело до ліквідації тут входу в місто; тепер проріз слугує входом у вежу. Вежа мала прямокутну форму й була невелика за розмірами. Довжина бічних сторін дорівнювала 6 м, ширина вежі по фронту дорівнювала 9 м, товщина стін — 1,5 м. У другий будівельний період вежа була перебудована. Довжина бокових стін була збільшена майже вдвічі і стає 11 м. Товщина стіни збільшена до 2,5 м. Перший вхід у вежу в цей час закладається. Ця перебудова збільшила винос вежі за лінію стін, що набагато поліпшило оборону куртин, примикаючої до неї.

Лінія оборони в цей час зберігала свій колишній напрямок і з'єднувалася з античною оборонною стіною. Можливо, стіни першого і другого будівельних періодів існували одночасно, і друга була потовщенням першої.

⁴ Аналогічні краснолакові блюда з відтиснутими штампом зображеннями хреста і птахів, знайдені в Піцунде й Антіохії, датуються V—VI ст. О. Д. Лордкіпанідзе.

У третій будівельний період перша куртина будується наново. Лінія оборони змінює свій напрямок. Друга куртина нової оборонної лінії повертає на південний захід, у в напрямку, що майже протилежний попередньому. Опинившись усередині кріпосних стін, вежа Іа втрачає бойове значення й перестає існувати. На північному кінці куртини, у самого берегового обриву, споруджуються в цей час прямокутна вежа І і під її захистом перебувають малі ворота. Праворуч ворота обгороджені пілоном, побудованим одночасно з вежею і стіною третього будівельного періоду. Доказом цьому є однакові розчини і зроблене впев'язь мурування пілона і стіни. Під час будівництва пілона дві перші стіни були зруйновані рівно на стільки, на скільки вони заважали його спорудженню. Вузький (приблизно 0,5 м) простір між розібраним муруванням стін і пілоном після закінчення його будівництва було засипано каменем-бутом і землею. Збережені в лицьовому муруванні пілона й зовнішньої сторони стіни великі плити розміром 1,25 x 1, 10 x 0,80 м не можуть бути взятими на увагу під час датування, тому що вони використані в муруванні втретє. Друга куртина нової оборонної лінії побудована впритул до першого. На одночасність їхнього спорудження вказує однаковий розчин [49, с. 243]. Крім того, блоки облицювання першої куртини, впритул до яких була прибудована друга куртина, зберегли сліди обробки поверхні зубаткою.

Така послідовність будівельних періодів на цій ділянці доводиться також іншою обставиною: саме стіна третього будівельного періоду зберегла найбільшу висоту, (до рівня парапету, як вказував К. К. Косцюжко-Валюжинич) [226, с. 51 — 56], у той час, як дві перші стіни розібрані майже до основи. Таке становище, природно, не могло виникнути у разі послідовності будівництва, зазначеної Г. Д. Чистовим [50, с. 55 — 60]. Не аналізуючи причин, що спричинили капітальні перебудови оборонної лінії на цій ділянці, зазначимо лише, що вони не могли бути зроблені в хронологічно короткий термін [26, с. 67].

Час спорудження стіни першого будівельного періоду, як мовилось вище, археологічним матеріалом визначається не раніше середини V століття.

На підставі даних стратиграфії, монетних знахідок, поливяного посуду, деяких конструктивних особливостей, як найбільше ймовірну дату спорудження стіни третього будівельного періоду зазначене IX—X ст.

Хронологічні рамки будівництва стіни іншого періоду обмежуються часом між першим і третім періодами й наразі ще не можуть бути визначені більш точно.

Одночасність спорудження першої, другої, третьої й четвертої куртин відзначалася багаторазово, у всіх роботах, присвячених аналізу оборони Херсонеса. Матеріали, отримані під час розкопок у 1957 році четвертої куртини, ще раз підтверджують правильність цієї думки. На підставі знову отриманої під час дослідження західної ділянки міської території інформації, варто говорити про те, що розширення території міста в цій частині відбувалося не один, а два рази.

Перший раз у V—VI ст. міська територія була збільшена на невелику площу, обмежену стіною першого будівельного періоду першої куртини і знищеною згодом другою куртиною, що з'єднувалася зі стіною античного часу.

У другий раз спорудженням нині існуючих інших, третіх і четвертих куртин у IX—X століттях до міської території була приєднана значна площа.

Перебудова оборонної лінії була викликана не стільки необхідністю збільшення міської території, скільки фортифікаційними міркуваннями.

Перед круглою вежею III, якою закінчується 3-а куртина, на відстані біля чотирьох метрів видні невиразні сліди передової огорожі — протейхізми завтовшки півтора метри, складеної з дуже великих, майже не оброблених каменів. Протейхізма знаходиться між вежами III і VIII, XII і XVIII. Протейхізма на куртинах 5 і 6 побудована уступами, а біля вежі V у два ряди, але в принципі повторює напрямок основної стіни і проходить від неї в середньому на відстані 16—17 м.

Поблизу вежі III спостерігається випадок самотійного значення протейхізми, що що також простежується по протейхізмі неподалік від вежі Зенона. У той час як основна лінія оборони відступає на схід (куртини 3 і 2), протейхізма йде в косому напрямку прямо до берега, обороняючи від ворогів мертвий простір перед куртинами 1, 2 і 3. На жаль, ця частина протейхізми не досліджена. На куртинах 5 і 6 розкопками Р. Лепера було виявлено навіть дві паралельні передові стіни й рів, вирубаний у скелі Щоправда, ці стіни з нетесаного буту дуже поганого мурування. Товщина стіни „в» всего 1,50 м. проходить вона на відстані 8 м від головної стіни. Наступна стіна „с» проходить на відстані від 1,55 до 3 м від стіни „в», зроблена з такого ж матеріалу, але ще тонша. Збережена висота залишків стіни — до 2 м. Глибина й ширина рову перед стіною „с» розкопками не була визначена. Очевидно, ця подвійна протейхізма більш пізнього часу (ймовірно, X—XII ст. н.е.) [362, с. 51 — 63].

Дві куртини — 4-а і 5-а — досягали завдовжки приблизно 100 метрів кожна. Причому 5-а куртина з'єднувалася з західною стіною античного часу. Ця стіна починалася від берега моря й була частиною 5-ї куртини. Судячи з поховань некрополя, над якими вона була збудована, її будівництво (чи ґрунтова перебудова?) припадає приблизно на I ст. н.е. У місці стику обидві куртини, нова — середньовічна і стара — антична, утворювали кут, звернений у середину міста. У середині цього кута, у 4-й куртині, поруч із залишками великої, майже квадратної вежі IV видний слід проїзду завглибшки 11 метрів і завширшки близько трьох метрів, для оборони якого ліворуч і була споруджена вежа.

На жаль, 5-а і 6-а куртини майже не збереглися. Їх зрили в 1885 і 1893—1895 роках під час робіт військового відомства для будівництва неподалік трьох ліній артилерійських батарей. За вцілілими ділянками куртин можна зробити висновок, що вони ремонтувалися й надбудовувалися, найімовірніше, у ранньосередньовічний час, а між 5-ю і 6-ю куртинами побудували велику прямокутну вежу, на яку з внутрішньої сторони міста вели

сходи завширшки 1,8 метра. Наступна велика, масивна кругла вежа V діаметром майже 14,5 метрів була кутовою. Звідси починався найбільш важливий фронт оборони, що перекривав вершину перешийка до півдня, — найдоступнішу для ворогів частину фортечної огорожі. Тому за невеликої довжини — приблизно 115 метрів тут була влаштована грандіозна основна стіна завтовшки приблизно 4 метри й заввишки не менше 9—10 метрів із близько розташованими вежами.

Навіть за збереженою основою почасти уцілілої вежі V видно, що вона була влаштована не звичайно — випнута вперед і пов'язана з основною оборонною стіною своєрідним проходом. З боку в ньому, імовірно, була вилазна хвіртка, через котру можна було потрапити в простір між основною й передовою стіною — перібол.

У 7-й куртині знаходилася квадратна вежа VI, на жаль — не збережена. Вона теж була особливого різновиду, випнута вперед і з'єднана з куртиною вузьким проходом-коридором. Як і в попередньому випадку, це було важливо для зручності ведення бічного обстрілу [441, с. 3 — 245].

Далі йде ще одна зовсім коротка 8-а куртина й точно така ж, як попередня, квадратна вежа VII, що не збереглася до нашого часу. Останній невеликий відрізок цієї ділянки стіни — 9-а куртина завершувалася фланговою вежею VIII діаметром понад 11 метрів, круглої в середині і 12 — 14-гранної зовні, в іншому повторює конструкцію попередньої вежі V.

Традиційно вважається, що в куті 9-ї куртини й одночасно в крайньому південному куті флангової вежі VIII поблизу Західних воріт міста розташовувалися великі міські ворота. Втім, І. А. Антонова вважає, що ворота могли знаходитися північніше, під захистом двох однакових квадратних веж VI і VII, саме між ними. Нині там проходить дорога всередину городища. У будь-якому разі, саме ці ворота називали „червоними» чи „святими», якщо вірити спискам „Житій» херсонських єпископів-мучеників [145, с. 1255 — 1274].

З матеріалу, отриманого під час розкопок, і з того, що записали й замалювали очевидці, що бачили на початку XIX століття залишки Західних великих воріт, можна зрозуміти, що вони були збудовані між двома товстими стінами-пілонами, перекритими склепінням, або знаходилися в особливій коридороподібній будівлі. Прохід замикали двостулкові двері, як підп'ятники для обертання яких були використані 2 п'єдестали від статуй II століття н.е. [350, с. 654]

Лінія 14-ої куртини відходить від прямокутної вежі XII і тягнеться на 65 метрів. Від цієї ж вежі продовжувалася вибудована наприкінці I—II століття н.е. передова стіна — протейхізма, що прикривала весь південно-східний край міста аж до берега Карантинної бухти.

Середній відрізок 14-ої куртини виявився особливо сильно ушкоджений під час будівництва в XIX столітті кам'яної огорожі з воротами, через які нині проходить асфальтована дорога, що веде до одноповерхових будинків, де розмістилися реставраційні майстерні і фонди музею. У п'ятьох метрах на схід від проїзду виступає частина мурування античного пілона — усе, що залишилося від південних великих міських воріт. Наймовірніше, у II столітті н.е., вони були влаштованих тут замість давньогрецьких воріт, що втратили колишнє значення під час розширення території Херсонеса. Дорога до них ішла зі східної сторони — по періболу, від зовнішніх міських воріт поруч із кутовою вежею „Зенона».

Залишки великих південних воріт свідчать, імовірніше, про їхній двопілонний пристрій. Обидва пілони, кожен завтовшки приблизно 2 метри, були розкопані К. К. Косцюшко-Валюжинічем, але згодом розібрані й засипані монастирською управою [159, с. 83]. Судячи з уцілілого плану, вони були випнуті зовні головної оборонної стіни й утворювали коридорообразний прохід завдовжки 9 метрів і завширшки 5 метрів. О. Л. Бертсьє-Делагард припускав, що пілони «... представляли як би проїзд через вежу і, звичайно, мали над собою баштовий ярус оборони, замінюючи, заразом, і вежу».

Не виключено, що в раннє середньовіччя саме ці ворота називалися «Мертвими». До такого висновку прийшов А. Л. Якобсон, зважаючи на свідчення Житій св. єпископів Херсонських. У них говориться, що тіла вбитих язичниками Євгенія, Агафодора й Еліпідія «Оумерша же телеса ихъ извлекоша из града враты, имиже мертвыхъ» [145, с. 1275 — 1276]. Отже, це були ворота, розташовані проти великого некрополя біля Карантинної бухти, а «мертвими» вони називалися тому, що через них зазвичай виносили небіжчиків для поховання на цвинтарі.

14-а куртина з міськими воротами завершується руїнами недостатньо збереженої вежі XIII. Спочатку антична вежа XIII була круглою, діаметром 10 метрів. Пізніше, імовірно, на самому початку раннього середньовіччя, її оточили спереду новим кільцем мурування з великих кам'яних блоків, що утворили напівкруглу вежу діаметром 14 метрів.

Можна констатувати, що Херсонес-Херсон, безсумнівно, належав до сфери інтересів Візантійської імперії весь період свого існування. Масштабні перебудови його веж та куртин, розширення території, постійне проведення ремонтних робіт — усе це вказує на високий для свого часу рівень економіки міста, а численні знахідки написів та печаток імперських чиновників — на присутність роменської адміністрації. На Кримському півострові, Херсонес був найбільш укріпленим містом, яке трансливало культуру та політику Візантії на решту території Таврики.

2.2. Клейсури Таврики як головний елемент оборонної стратегії Візантії в Криму

Характерною особливістю Кримських гір є наявність вузьких долин, які в межах передгірних гряд мають вигляд ущелин, розділяючи гряди на окремі ділянки, а в пониженнях розширюються [295, с. 27]. Ці долини були порівняно доступними для нападів кочовиків там, де гірські річки та їх притоки розділяють Внутрішню гряду. Тому можна припустити, що «довгі стіни»

імператора Юстиніана I слугували як захисні системи саме в цих долинах, наче перекриваючи їх. Таке припущення досить імовірне, адже, припустимо, на Русі саме в цьому аспекті використовувалися Змієві вали. Різниця полягає тільки в матеріалі, що використовувався для спорудження укріплень. Проте, це якраз дуже логічно: у місцевості, де було багато каміння, для будівництва укріплень використовували його, а де цього матеріалу було замало, чудово обходилися дерев'яними клітьми й земляними валами.

Прокопій Кесарійський зазначає, що «наш імператор поєднав ліси та ущелини, поєднав море з горами, всю Елладу оточив укріпленнями» [307, с. 253]. Щодо Таврики, то цей автор наголошує, що «Сама країна Дорі лежить на підвищенні, вона не кам'яниста й не суха, навпаки, земля дуже добра... У цій країні імператор ніде не побудував ні міста, ні фортеці, тому що люди ці не терплять бути ув'язненими в яких би то не було стінах, бо понад усе вони любили жити в полях. Оскільки здавалося, що вся їх місцевість легкодоступна для нападу ворогів, то імператор укріпив усі місця, де можна ворогам ступити довгими стінами й у такий спосіб усунув від готів турботи про вторгнення до їхньої країни ворогів. Такі були його справи тут» [307, с. 249 — 250].

Оборонні споруди, які захищали гірські проходи називались «клейсурами» (κλεισοῦρα) [286, с. 356]. Описуючи військово-інженерні заходи візантійців у горах Лазики, Прокопій Кесарійський повідомляє: «... укріпили стінами всі ущелини в цій країні — їх зазвичай називають клейсурами, щоби таким чином перед ворогами були закриті всі шляхи до Лазики» [307, с. 249]. Інший воєнний автор, Маврикій Тиверій вважав, що воїни, які боронили клейсури могли утримувати їх скільки завгодно часу завдаючи великих втрат ворогам, самі ж залишатися невразливими [360, с. 163 — 164].

У «Житті св. Іоанна Готського» розповідається про перебіг антихозарського повстання наприкінці VIII ст. єпископом кримської Готії Іоанном. Невідомий автор цього джерела повідомив, що хозари під час

придушення заколоту захопили укріплені «довгими стінами» клейсури (гірські проходи) [139, с. 16 — 17; 424, с. 178], потім каган захопив столицю князівства Дорос і залишив у ній озброєний контингент [279, с. 25 — 34; 424, с. 178].

Де ж розташовувалися візантійські клейсури й чи можна за їхнім розположенням ідентифікувати північний кордон військово-політичного, економічного та культурного впливу Візантійської імперії в ранньосередньовічній Тавриці?

Залишки однієї «довгої стіни» відкрив В. О. Сидоренко в ущелині Каралез у Бахчисарайському районі на північ від Мангуп-Калє [7, с. 120; 98, с. 255 — 256; 339, с. 114]. Довжина стіни дорівнювала 150 м, товщина 2,3 — 2, 4 м, сучасна висота — приблизно 2, 5 м. [101, с. 51]. Стіна була прибудована під кутом у 2 — 3 градуси до прямовисних скель з обох боків ущелини Каралез. У місці, де стіна з лівого боку улоговини стикувалася зі скелями було обладнано кілька бойових майданчиків, стрільбою з яких перекривався «мертвий простір» перед захисним рубежем [101, с. 51]. Ці ж майданчики могли використовуватись і для спостереження. Стіна складається з двох панцирів — зовнішнього і внутрішнього, посередині — забутовка з «дикого каменю» й гальки на вапняковому розчині. Регулярне мурування складене з великих квадрів. Окрім цих блоків виявлені трапецієподібні блоки від великих зубців, які були встановлені зверху. Час зведення цієї стіни датується першою половиною VI — другою половиною VI — початком VII ст. на основі аналізу тарної кераміки [339, с. 114]. Щоправда, тільки на основі цих знахідок (виявлених не в стіні й не в її фундаменті, а неподалік) важко датувати цю споруду. На щастя, є й інші можливості, наприклад стиль мурування, який є досить характерним саме для періоду раннього середньовіччя.

У 1979 р. В. Л. Миц відкрив залишки ще однієї подібної оборонної системи в ущелині Текме-Таш, поблизу середньовічного городища Ескі-Кермен [270, с. 27; 350, с. 144]. Її розташування, характер оборонної

спроможності, особливості мурування та розчину, на якому вона була складена ідентичні стіни в ущелині Каралез. Тактичним призначенням цієї споруди, на думку О.В. Вуса, було так само прикриття вузького гірського дефіле, яке виводило на шлях до Херсонесу [105, с. 196].

Існування ще однієї клейсури, яка перегороджувала каньон річки Качі засвідчує гравюра початку XIX ст., опублікована Т. Фадєєвою [384, с. 194]. Розташовувалась «довга стіна» в районі сучасного с. Передущельне. Основним призначенням цієї стіни був захист візантійських еспондів, які мешкали в качинській долині [105, с. 197]. Качинський каньон — справжні «гірські ворота». Вони доступні до нападу з північно західного напрямку, з північного в нього можна потрапити через ущелини Мар'ям-Дере та Ашлама-Дере. Безумовно, кваліфікація візантійських інженерів не могла дозволити їм залишити без охорони такий зручний прохід. Про цю клейсуру згадує й Евлія Челебі, підтверджуючи у такий спосіб її достовірність [184, с. 39], а це в даному контексті має суттєве значення, адже, на жаль, вищеназвані «довгі стіни» не збереглися — хазяйновиті місцеві мешканці розібрали їх на будматеріали.

У цьому контексті, здебільшого, так само, як і з фруріями, ми можемо тільки теоретизувати щодо того, існували клейсури в кожній значимій ущелині, чи ні. О.В. Вус вважає, що одна з найбільших гірських долин Криму — Бельбекський каньон, теж, найімовірніше, був захищений великим фортифікаційним комплексом [105, с. 199]. Сюйренське укріплення, яке збереглося до сьогодення могло бути не єдиним спостережно-охоронним пунктом, а лише частиною єдиної системи.

Клейсури гірської Таврики та їхні гарнізони виконували подвійне завдання — на тактичному і стратегічному рівнях [105, с. 208]. Тактичним призначенням клейсур були: місцева оборона, утримання кочовиків на відстані, захист «країни Дорі» [105, с. 208]. Стратегічним призначенням «довгих стін», щонайперше, була охорона важливих шляхів, які вели зі степів у гавані узбережжя та прикриття дальніх підступів до головних осередків

Візантії в Причорномор'ї, насамперед, Херсонеса. Така організація оборони зарекомендувала себе ще з часів римської імперії й успішно була використана і в середньовічному Криму [105, с. 208 – 209].

2.3. Печерні міста.

У зв'язку з постійною загрозою нападів тюркютів, візантійська адміністрація не могла покладатися лише на захист клейсур. Приблизно в останній чверті VI ст. водночас із капітальним ремонтом стін Херсона розпочинається будівництво додаткових оборонних пунктів у гірському Криму. Ці комплекси споруджувались у тилу в клейсур для посилення їхньої обороноздатності, по зовнішньому периметру південно-західної частини Криму, у гірських проходах, там, де супротивник міг легко проникнути в Таврику [105, с. 214 – 215].

Візантійські оборонні комплекси споруджувалися на плоских плато, якими багаті кримські гори. Такі фортеці вирізняються продуманою фортифікацією, яка синтезувала в собі канони антично-візантійської забудови та максимальне використання природного чиннику: крутих схилів останців, прямовисних урвищ тощо. Оборонні споруди, здебільшого просто доповнювали природні умови.

Візантійські оборонні пункти слугували не тільки для дислокації військ та контролю за шляхами, але і для захисту мирного населення, накопичення і зберігання запасів продовольства. До цього закликає У трактаті «Стратегікон» імператор Маврикій Тиверій. Він наголошує: «Потрібно дбати про те, щоб евакуювати жителів із тих місць, де немає укріплень, щоби ці жителі перейшли в більш укріплені місця... Усі продовольчі запаси мають бути зосереджені в укріплених фруріонах; туди ж варто зігнати і всю худобу з околиць» [360, с. 177].

Німецький історик Г. Дельбрюк наприкінці XIX ст. писав, що ці фортеці «були не тільки місцем знаходження військ, але й водночас мусили

служувати сховищем для навколишнього населення з усім його майном» [135, с. 408]. Аналогічного висновку дійшов і С. Б. Сорочан [350, с. 148]. До таких осередків захисту мирного населення можна віднести принаймні такі фортеці як Ескі-Кермен та Мангуп-Калє.

Окремо стоїть городище Тепе-Кермен (Рис. 10), щодо якого дослідники ще не визначились. Перші відносять час його існування до візантійського [270, с. 128], другі ідентифікують його укріпленим сховищем античної доби [385, с. 42], треті називають візантійським печерним монастирем [298, с. 81 — 98].

Поблизу сучасного Інкермана розташоване невелике, проте стратегічно важливе укріплення Каламіта (Рис. 11). С. Б. Сорочан припускає, що її спорудження припадає на 555 р. [350, с. 147]

Важливість вибору місця для цієї фортеці полягає в її близькості до Херсону й гарнізон, що перебував там контролював і сухопутні й морські шляхи до цього міста.

Загальна площа Каламіти — 1,2 — 1,3 га [270, с. 136], а внутрішній периметр дорівнює 0,75 га [86, с. 74]. З півдня та заходу фортеця захищена скельними схилами заввишки від 40 до 80 м, а з півночі та сходу відділена висіченим у камені ровом та штучними укріпленнями. Загальна довжина її укріплень — 240 м, вони складаються з шести веж, шести куртин та рову.

Самі стіни за найскромнішими підрахунками перебудовували близько семи разів [270, с. 136], проте її походження, безсумнівно, ранньовізантійське. У процесі археологічних досліджень було встановлено, що в другій половині VI ст. візантійцями було вісічено рів завширшки 9 м і завглибшки 3, м, каміння з якого пішло на будівництво бойових стін [84, с. 55 — 62; 86, с. 74 — 89; 388, с. 342 — 344]. На східній ділянці, перпендикулярно лінії рову, у скелі був висічений тунель, (що досягав у довжину 11 м) у якому розташовувалися головні ворота укріплення [86, с. 75 — 78]. Така система в'їзду до міста аналогічна воротам інших візантійських оборонних комплексів — Ескі-Кермена й Мангуп-Калє [86, с. 76]. Поблизу воріт відкриті

залишки монументальної ранньовізантійської стіни. Під час розкопок 1986 р. було відкрито ще одну ранньовізантійську стіну і єдину вежу, яку мала фортеця в той час [388, с. 343]. Стіна за структурою двопанцирна, між ними — шар буту з мілкого каміння. Мурування регулярне.

Єдина ранньовізантійська вежа квадратної форми, збудована на материковій скелі, у якій зроблені спеціальні підрубки. Завдяки ним можна точно визначити розміри будівлі — 14x14 м [105, с. 224]. Товщина стін — 2,3 м. Вежа винесена у фронт оборони. Завдяки цьому в'їзд-тунель до останнього моменту не був видний нападникам. У разі ж його виявлення штурмові загони ворога повинні були обходити центральну вежу, підставляючи незахищений правий бік під обстріл луків та металевих машин оборони фортеці [105, с. 224].

Виконана й ще одна настанова візантійських воєнних трактатів: на випадок облоги місто було забезпечено питною водою. У західній частині Каламіти розміщується колодязь завглибшки не менше 50 м [388, с. 344]. Неподалік від нього розташований підземний прохід, який виводив у печери ранньосередньовічного монастиря [100, с. 35], висіченого в Монастирській скелі.

У 10 км на схід від Каламіти збудовано інший оборонний комплекс відомий як Ескі-Кермен («Старий замок»)(Рис. 12). Він розташований на пласкому плато, оточеному майже з усіх сторін майже вертикальними схилами заввишки 35 м. Гора витягнута в напрямку з півночі на південь, з двох боків її обходять глибокі балки: із заходу — Джура, зі сходу — Джан-Казі. Північніше городища обидві балки сходяться у вузький гірський прохід Текме-Таш, завдовжки 750 м. Він, у свою чергу, виводить у долину річки Бельбек, що протікає між Зовнішньою та Внутрішньою грядами Кримських гір. Саме тут В. Л. Миц у 1979 р. відкрив одну з «довгих стін» [270, с. 27]. Не можна не зауважити, що в 500 м від Ескі-Кермену розташована Шульська долина, шлях із якої виводив на Херсон (Рис. 13).

Отже, на такому стратегічно важливому місці будівництво оборонного рубежу було вкрай необхідно.

Ескі-Кермен сильно відрізняється від більшості укріплень Таврики своїми розмірами. Його площа дорівнює 8, 5 га [5, с. 43; 318, с. 107]. Система оборони продумана й досить складна. Крім природного захисту у вигляді скелястих ущелин, зовнішній період було укріплено штучними спорудами — стінами, вежами, низкою печерних казематів, а також передовою стіною — протейхізмою.

Найдосконаліший, із погляду оборони — південний напрямок (Рис. 14). З півдня на плато веде вузький звивистий шлях, повністю висічений у скелі [105, с.229]. Він складається з окремих маршів, кожен із яких робить щодо інших поворот майже на 360 градусів [105, с.229]. Перед самими воротами зведена протейхізма [5, с. 43]; між нею і скелею утворювався перебіл. На горішній ділянці дороги виявлено залишки двох воріт, які в разі небезпеки могли перекрити шлях до головних воріт фортеці, два бойових майданчика з кам'яним парапетом по периметру [85, с. 22] і залишки невеликої вежі [242, с. 19]. Усе це разом робило вторгнення в укріплення з цієї сторони майже неможливим.

Над воротами Ескі-Кермену панувала велика прямокутна вежа розмірами 10,4x7,2 м [270, с. 41], заввишки — 6,5 — 7 м, товщина стін дорівнювала 2 м [85, с. 19 — 21]. Вхід до міста, що являв собою висічений у скелі тунель, проходив прямо під цією вежею.

Зліва і справа від воріт у скелі були висічені два каземати, один із яких призначався для обстрілу ворога з його незахищеного боку [105, с. 232]. Крім того, звідси можна було наглядати за всіма ділянками дороги. Отже, південний вузол оборони Ескі-Кермену являв собою складну систему інженерного захисту, до якої входили різноманітні підземні та наземні споруди, розміщені на різних рівнях висоти [105, с. 232].

На західному і східному напрямках були зведені основні стіни фортеці [105, с. 233]. Перед їх спорудженням у материковій скелі вирубувалися

спеціальні «постілі», куди потім вкладалися гомерично правильні вапнякові блоки-квадри. За структурою, стіна двопанцирна з забутовкою між ними. Для кожного з панцирів передбачена окрема постіль, до внутрішньої забутовки входить дрібне каміння на вапняковому розчині без домішок піску.

За збереженими фрагментами куртин можна з'ясувати, який мали вигляд укріплення подібного типу. Стіна складалась із п'яти горизонтальних рядів кам'яних блоків [318, с. 115], перекритих зверху великими пласкими плитами розміром 1 x 2 x 0,35. Повна висота куртини — від 2,8 до 3,2 м, що, у принципі, цілком достатньо для оборони за наявності вертикальних урвищ заввишки мінімум 10 — 12 м [318, с. 115]. Товщина стін — 1,7 м, що повністю відповідає вимогам візантійських воєнних трактатів.

Східний фланг оборони Ескі-Кермена цікавий наявністю випнутих скельних мисів, які утворюють своєрідні природні «вежі», які були використані будівельниками на пункти спостереження [105, с. 235]. Горішня частина таких «веж» була пристосована для навісної стрільби, у нижньому ярусі знаходилися печерні каземати.

Крім того, серед захисних споруд східної ділянки оборони зберігся унікальний підземний гідротехнічний комплекс оборонного призначення. Він повністю висічений у скелі й до його складу входять: відкритий майданчик, печерний бойовий каземат з амбразурами, шість маршів крутих сходинок та каптажна галерея завдовжки 10 м, де накопичувалася питна вода (Рис. 15). Максимальний запас води в каптажній галереї досягав 70 — 75 куб.м [85, с. 35]. Цілком вірогідно, що цей колодязь був споруджений одночасно з фортецею.

Західна ділянка оборони була обладнана аналогічно східному напрямку. Крім того, на вершинах скельних «веж» зводилися вежі справжні. На думку М. І. Рєпнікова вони мали квадратну форму [318, с. 186 — 187].

У північній частині городища розташований північний дозорний комплекс (Рис. 16). До нього веде окремий шлях із балки Джан-Казі. Щоби потрапити на верхній майданчик потрібно було пройти через невеликий

підземний тунель та укріплену хвіртку. На останній ділянці шлях перекривався штучним парапетом, висіченим у камені. Крім того, підйом контролювався двома печерними казематами з амбразурами. Отже, ворогу пройти по цій стежці було вкрай важко.

Дивлячись на військово-топографічну, тактичну, архітектурну та воєнний складник пам'ятки, можна дійти висновку, що Ескі-Кермен був однією з кращих фортець свого часу.

Недалеко від Ескі-Кермену в ущелині Каралез знаходиться одне з найвищих плато Внутрішньої гряди кримських гір — Мангуп-Кале. З її вершини можна візуально контролювати: на заході — Севастопольську бухту і фортецю Каламіта, на півдні та сході — Головну гряду від перевалу Байдарські ворота до гірського масиву Чатир-Даг, на півночі — підгір'я та степ. Такі надзвичайні переваги, висока природна захищеність плато та наявність водних джерел із давніх давен приваблювали поселенців. В III — IV ст. сюди розпочався масовий приток мирного населення [386, с. 73], спричинений змінами військово-політичної ситуації в Криму.

В VI ст., після успішних нападів тюркютів, візантійська адміністрація, намагаючись захистити своїх союзників розгорнуло масштабну будівельну діяльність. До того часу цим цілям слугувала клейсура, зведена в ущелині Каралез. Звичайно, завдання, поставлене перед будівельниками, було не з легких, адже оточити шість кілометрів периметру плато штучними спорудами майже неможливо, тому, відповідно до вимог візантійської воєнної доктрини [222, с. 361], було максимально використано рельєф місцевості. У такий спосіб, надійно перекривалися лише місця, де в скельних масивах були природні лакуни, якими можна було проникнути на плато.

Можна припустити, що головними оборонними об'єктами були три куртини (А.X, А.XIV, А.XV), споруджені в улоговинах Табана-Дере та Гамам-Дере й укріплені ворота (А.XVI) в улоговині Капу-Дере [105, с. 245]. Загалом куртин приблизно 20 [242, с. 9]. Головні ділянки збудовано за схемою «вхідного кута», чим ліквідовано «мертвий простір» під стінами [105,

с. 246]. Крім того, супротивник потрапляв під фланговий обстріл із невеликих укріплених майданчиків, розташованих на мисах Чамни-Бурун та Чуфу-Чеарган-Бурун [242, с. 9]. Локальні куртини охороняли порівняно доступні для підйому невеликі улоговини на західних, південних та південно-східних схилах гори (Рис. 17).

Куртини Мангупа зведені з геометрично правильних квадратів вапняку, проте є відмінність від стін Ескі-Крмена й Каламіти — вони складаються тільки з двох панцирів, без шару забутовки між ними [105, с. 247].

На думку В. Л. Мица, такий будівельний прийом характерний для більшості візантійських укріплень VI ст. [270, с. 60] Товщина стін Мангупа — 1,8 м, що цілком достатньо за наявності крутих схилів [242, с. 18]. Також будівельники не висікали спеціальні «постілі», а тільки розчищали і вирівнювали скельні майданчики [105, с. 247].

Головні ворота фортеці з одного боку були захищені крутим схилом, а з іншого — монументальною стіною. У скелі були висічені бойові майданчики, з яких можна було вести обстріл супротивника. Таким чином утворювався своєрідний коридор, який впритул підходив до воріт.

Отже, можна зробити висновок, що надзвичайно вигідне топографічне положення Мангуп-Кале й незвичайні інженерні рішення з організації оборони плато, зробили це укріплення стратегічно важливим у сфері оборони та контролю гірських проходів, посилення кордону візантійських володінь, накопичення запасів продовольства та захисту мирного населення на випадок нападів кочовиків через клейсури. Найімовірніше, саме на Мангупі розміщувалася головна фортеця «готської землі» Дорос.

За 5 км на північний схід від Мангупа в каньйоні річки Бельбек, на вершині скельного мису Куле-Бурун знаходяться руїни Сюйренського укріплення [82, с. 115 — 125] (Рис. 18). Це укріплення панує над урочищем Хор-Хор, скельними мисами Ай-Тодор, Дженіче-Бурун, Тапчан-Кая, гірським проходом «Бельбекські ворота». Головна ж його привабливість у військовому плані, це візуальний контроль над ситуацією в кримських степах.

Загальна площа укріплення — 1,7 га. Дві довгі куртини сходяться до круглої вежі, винесеної у фронт оборони, під кутом 132 градуси. Загальна довжина укріпленого периметру — 111 м. Товщина куртин — 2, 5 м [442, с. 120], сучасна висота — 4 — 4,5 м. Стіни вежі мають товщину 1,5 м, а збережена висота цієї споруди — 12 м разом із парапетом, оснащеним зубцями. Діаметр споруди — 8 м. Наверху є майданчик для спостереження.

Найкраще збереглася південно-західна куртина. У давнину її висота становила 5,5 м [96, с. 314]. За структурою стіна складається з двох бойових панцирів, складених із правильних вапнякових квадратів, та шару забутовки між ними. Північно-східна куртина збереглася набагато гірше. Можливо, це сталося тому, що в цьому місці поверхня мису має нахил до 10 — 15 градусів і в разі землетрусу куртина піддавалася неабиякому руйнуванню.

Імовірно, Сюйренське укріплення підходило під означення невеликих прикордонних укріплень — тобто бургів [105, с. 257], збудоване візантійською адміністрацією для несення розвідувально-дозornoї служби, а саме — забезпечення контролю за пересуванням у передгір'ях ворогів Візантії — кочовиків.

У 2,5 км на північний схід від сучасного с. Скалисте між річками Альма й Бодрак, на нижній терасі двоярусної гори заввишки 310 м розташоване середньовічне укріплення Бакла (Рис. 19), винесене найдалі в степ від Херсона [105, с. 280]. Платоподібна тераса оточена зі сходу й заходу вапняковими грядами заввишки 15 — 20 м, а з півдня — скельними урвищами заввишки від 12 до 20 м [7, с. 145]. З південного заходу та північного сходу на терасу підіймаються два крутих шляхи. Загальна площа Бакли — 0,8 га [7, с. 145]. У плані укріплення Бакла нагадує великий тупий кут, тил якого був захищений прірвою та невисоким бруствером завдовжки 5,5 м [105, с. 280].

Середньовічні укріплення Бакли складались із двох куртин, двох веж та кількох бойових печерних казематів на південному напрямку оборони. Нині

стіни дуже зруйновані, збережена висота досягає 1,6 м, товщина — 2,3 м [270, с. 127].

Д. Л. Таліс встановив, що укріплення споруджувалися на спеціальній субструкції (платформі-фундаменті), яка складалась із великих глиб вапняку, з вапняковим розчином між ними [373, с. 103]. За структурою, стіни складаються з двох панцирів та шару забутовки між ними. Товщина стін — 1,5 м [369, с. 57]. Мурування регулярне, квадратне.

Д. Л. Таліс, який вивчав цю пам'ятку в 60-х рр. XX ст., вважав, що «фортеця стратегічно розташована погано, а сам: у радіусі дії стріл, випущених зверху, з гірського плато, що нависає над фортецею» [369, с. 63]. З іншого боку, він додає: «як сховище фортеця розташована зручно, адже гірська гряда, з якого можна її обстрілювати, прикривало фортецю з півночі» [369, с. 63]. Натомість, можемо протиставити такому ландшафтному погляду [105, с. 285] на проблему інший складник значення пам'ятки. На думку О.В. Вуса, головним завданням Баклинського гарнізону було не відбивання нападів, а дозорно-розвідувальна служба та своєчасне попередження Херсону про небезпеку чергового нападу [105, с. 286].

Укріплення, винесене якнайдалі вглиб ворожої території має до останнього залишатися непомітним. Саме цим тактичним принципом і керувалися будівельники, маскуючи об'єкт у складках місцевості. У невеликому укріпленні, найімовірніше, базувався невеликий мобільний загін.

2.4. Приморські фортеці.

Після того, як територія колишнього Боспорського царства увійшла до складу Візантії, перед Константинопольським урядом постало питання: як забезпечити постійний зв'язок між Боспором і Херсонесом — найбільшими й найголовнішими центрами поширення впливу Імперії в Тавриці [105, с. 135]? З огляду на те, що гунни все ще кочували в кримських степах, найнадійнішим шляхом сполучення залишалося море.

Проте, треба враховувати, що навігаційні умови Евксінського Понту (через що його й перейменували з Аксінського) сприяють мореплавству лише півроку — у жовтні починається сезон штормів, який не закінчується, принаймні до середини квітня. Крім того, вздовж лінії узбережжя знаходиться велика кількість підводних каменів і небезпечних рифів, що дуже ускладнювало каботажне плавання ромейських суден. Тому античні та середньовічні моряки намагалися здійснювати рейси вдень (вночі зупинятись у бухтах) і за сприятливих погодних умов [108, с. 44 — 45; 195, с. 262]. Римський теоретик Флавій Вегецій Ренат писав: «справа уміння матросів і керманичем — добре знати ті місця, якими вони збираються плисти й ті затоки, що там знаходяться, так, щоби вони могли уникати небезпечні місця, приховане підводне каміння, мілини та піщані блоки» [393, с. 376].

Найбільш складна ділянка для каботажного мореплавства — узбережжя між сучасними Балаклавою та Феодосією (150 км) [295, с. 3]. Тут гори близько підступають до моря й лише далі на схід Головна гряда відступає на кілька кілометрів, залишаючи вузьку ділянку південного берега.

Отже, для забезпечення надійного зв'язку між Боспором та Херсоном, візантійській адміністрації необхідно було створити кілька корабельних стоянок, у місцях де кораблям буде найзручніше зупинятися на ночівлю [105, с. 136]. Крім того, ці стоянки мали забезпечувати ремонт, тимчасове зберігання вантажу, надавати відпочинок екіпажу [105, с. 136]. В обстановці постійної загрози нападу з боку гірських племен, на перше місце виходили питання оборони цих стоянок, а також контроль та спостереження за морськими та сухопутними шляхами. Для реалізації цих питань було створено низку приморських фортець, що будувалися на скелях і пагорбах, звідки добре простежувались основні перевали Головної гряди Кримських гір (Ескі-богаз, Ангар-Богаз, Кебіт-Богаз, Курбет-Дере-Богаз). Згодом тут же були прокладені шляхи, що вели вглиб півострова [105, с. 137]. Невелика відстань між опорними пунктами давала змогу в разі небезпеки подати сигнал

вогнем чи димом в обох напрямках — сухопутному й морському. Такі невеликі укріплення, розташовані на висотах, візантійці називали фруріями.

Прокопій Кесарійський повідомляє, що Юстиніан I побудував у Тавриці два укріплення: Алустон і в Горзувітах [307, с. 249]. Фрурія Алустон розташовувалась у межах сучасної Алушти і виконувала досить важливу роль — охорону стратегічно важливого вузлу доріг, однією із яких можна було пройти до поселення Партеніт біля підніжжя Аю-Дагу (засновано ще в VI ст. [185, с. 37; 445, с. 24]), потрапити до фрурії в Горзувітах, через поселення Ласпі й Байдарську долину вийти до Херсонесу. Інші три дороги йшли на північ: одна на Ангарський перевал, друга, через Долгоруківську яйлу між горами Північною та Південною Демерджі, третя проходила біля північної Демерджі й підіймалася на плато Долгоруківської яйли. Ці дороги з'єднували Південний берег із поселеннями в долинах річок Альми, Ангари, Бештереку, Бурульчі, Зуї, Великого та Малого Салгіру [100, с. 39]. Ще один шлях вів від Алустону на північний захід через перевал Кебіт-Богаз і далі вглиб півострова.

Для будівництва фортеці (Рис. 20) було обране доже зручне з погляду поліоркетики місце — на вершині пагорба заввишки 45,8 м на відстані 200 м від моря [100, с. 39]. Загальна площа городища становить 1,065 га [268, с. 279]. Археологічні розкопки В. Л. Мица показали шість будівельних горизонтів, відповідно VI — VIII ст., IX — X ст., XII — XIII ст., XIV — XV ст., XVI — XVIII ст., кінця XIX — початку XX ст. [268, с. 279] Довготривалість життя цієї пам'ятки свідчить про те, що місце забудови із самого початку було напрочуд вдалим.

Розміри фрурії Алустон — 67 x 50 м [270, с. 152]. В XIV ст. стару візантійську цитадель було обнесено додатковим муром із трьома вежами — круглою, прямокутною й шестикутною [203, с. 12]. Довжина західної лінії оборони дорівнювала 135 м, північно-західної — 150 м. Стіни складені з пісковика на пісочно-вапняковому розчині. Висота стін досягає 3,5 — 4 м, найбільша товщина — 2,1 м. У 1987 р. відкрито ділянку стіни VI ст.

завдовжки 35 м, завширшки 2,8 м та заввишки 2,2 м, складеної на субструкції завширшки 3 — 3,3 м. Стіна складена з того самого пісковика на пісочно-вапняковому розчині.

Чатал-Куле (Рогата вежа), шестикутна в плані знаходилася на північній стороні фортеці і прикривала ворота, які разом із нею були розібрані у 1830 р. [100, с. 39] За свідченнями В. Л. Мица розміри цієї вежі 12 х 12 м [270, с. 152]. Зверху вежу довершував парапет із зубцями.

Орта-Куле прямокутна в плані й має розмір 12 х 12,5 м. Товщина її стін — 2,75 — 2,85 м. Сучасна висота — 8 м. Ця вежа має проти таранний скіс — так званий талус, що також відігравав і роль контрфорсу [100, с. 39] і слугував для відбиття каміння, що вертикально зверху кидали оборонці фортеці [100, с. 39].

Ашага-Куле розташовується на південній стороні укріплення й має круглу форму. Діаметр 8 м, сучасна висота 16 м, товщина стін — 2,5 — 2,6 м. Зверху, як і на Чатал-Куле — парапет із зубцями.

Фортеця в Горзувітах (Рис. 21) побудована на скелі Дженебез-Кая (Генуезька скеля) у приморській частині сучасного с. Гурзуф. З верхньої точки укріплення можна було спостерігати за морською стороною, на схід — за горою Аю-Даг, на півночі та заході — за мисом Мартьян та за долиною річки Авунди [100, с. 40], і за схилом, де розташовувався перевал гурзуфське сідло.

Побудова цієї фортеці доводить досвід та професіоналізм візантійських інженерів — оборонні споруди лише доповнюють природний рельєф місцевості.

Загальна територія укріплення становить 50 х 55 м [270, с. 146]. Оборонні споруди розміщені на чотирьох майданчиках — Горішньому, Північному, Середньому й Нижньому. Горішній майданчик із боку моря був огорожений стіною з парапетом та зубцями, до якої було прибудоване приміщення, яке О. І. Домбровський вважав цистерною-накопичувачем, у якому зберігалася вода на випадок облоги [138, с. 90]. Не можемо з ним не погодитись, адже подібні споруди є обов'язковою вимогою всіх воєнних

візантійських трактатів і має бути в кожному укріпленні не тільки в Криму, але й в інших провінціях візантійської держави.

До того ж, поблизу Горішнього майданчика розташована вігла — сторожовий пост. А розміщення цистерни з питною водою поряд із віглою вимагав і імператор Маврикій у своєму трактаті «Стратегікон». Це рекомендувалося задля чіткого розподілення питних запасів і надійної їхньої охорони [360, с. 180].

Знизу від Північного майданчика розташовувався ще один пункт спостереження, призначений для однієї людини [100, с. 40]. Сам майданчик був оточений із боків — стінами товщиною 4 м [138, с. 90], а з тильної сторони — двома казематами. Мурування стін регулярне, з пісковика на пісочно-вапняковому розчині.

Ворота фрурії в Горзувітах розташовувалися на Середньому майданчику в кінці вузького проходу, який утворювали дві стіни. Таким чином, ворог опинявся під двостороннім обстрілом, за що такий тип оборони воріт був названий «коридором смерті» [196, с. 274 — 303]. Менш романтична назва — «мікенський» тип [105, с. 147]. До того ж із лівої сторони було побудовано квадратну вежу. Цим було досягнуто виконання ще одного обов'язкового правила поліоркетики: ураження ворога правий, незахищений щитом бік [91, с. 35].

Необхідно також відмітити, що Горзувіта, була не тільки пунктом спостереження та охорони шляхів, а й адміністративним центром округи, основну частину населення якої становили готи та алани (про це свідчать різноманітні прикраси «звіриного стилю», знайдені за археологічних розкопок на могильниках Суук-Су, Гутушу, Балготи, Артеку [105, с. 148] та присутність штучно деформованих черепів — характерної ознаки аланського населення [7, с. 91]).

Навкруги Горзувіти розташовувалися поселення, які на думку дослідників функціонували в ранньовізантійську добу [7; 138; 439, с. 109 — 120; 445, с. 2 — 195].

Роль адміністративного центру Горзувіта відігравала до кінця VIII ст., тобто до нападу хозар, що захопили майже весь півострів [36, с. 21 — 22], зокрема й низку візантійських поселень і фортець — Алустон, Алупку, Горзувіти, Партеніт, Ламбат [188, с. 98 — 102]. Фурію в Горзувітах було зруйновано і спалено, після чого вона відновлюється вже в X — XI ст. силами місцевого населення і функціонує як невеликий феодальний замок [100, с. 40].

Візантійській імперії, що намагалась якомога швидше закріпитись у Північному Причорномор'ї у VI ст. двох укріплень для охорони південного узбережжя було явно недостатньо [105, с. 152]. Тому активно будувалися додаткові захищені портові пункти з обладнаними якірними стоянками та місцями відпочинку екіпажів. Одним із таких пунктів став Судак (Рис. 22). Як доводять дослідження М. А. Фронджуло, це місто виникло задовго до правління Юстиніана I [397, с. 256 — 260]. Це підтверджує і свідчення анонімного автора XIII ст., який пише, що укріплене поселення на місці Судака існувало з 5720 р. від створення світу, тобто з 212 р. н.е. [335, с. 5]

За етнічним складом населення складалося переважно з аланів [335, с. 5 — 6]. Це доводить також сама назва міста — Сугдайя або Сугдея, яка походить від аланського *suǵdæg* — «священний» [420, с. 237 — 242]. Заразом, тут, безперечно, було присутнє і грецьке населення, що доводять численні знахідки речей грецького походження в районі Судацької бухти.

Між схилом гори Дженебез-Кая та скелею Палвані-Оба на березі бухти розташовувався порт середньовічної Сугдеї [44, с. 46 — 61]. Саме в цьому районі було відкрито візантійську оборонну споруду розмірами по зовнішньому периметру 16 x 14,7, по внутрішньому — 12,8 x 11,65 м [396, с. 190; 398, с. 139]. Укріплення, на нашу думку, призначалося для захисту та контролю корабельної гавані Товщина стін від 1 до 2, 2 м. Сучасна висота сягає 1,5 — 3 м. Стіни складаються з трьох шарів — двох панцирів, внутрішнього та зовнішнього та забутовки між ними (псок, вапно, морська галька). Мурування зовнішнього панциру регулярне (*opus reticulatum*),

збудоване з підтесаних блоків вапняку, складених за технікою «кордон на ребро, плита на образок», на вапняковому розчині з додаванням морського піску. Внутрішній панцир складений у техніці *opus spicatum* [351, с. 396]. До будівельного розчину внутрішнього панциру входить шамот — товчена кераміка. Дослідники вважають, що збудована у VI ст. вежа була зруйнована в VII — IX ст. [401, с. 190]

Більша частина ранньовізантійського порту зараз перебуває під водою [396, с. 190 — 191]. Палеографи вважають, що це пов'язано з тим, що за 2500 р. відбулося дві трансгресії Чорного моря, одна з яких триває й досі. На думку М. В. Агбунова, у період так званої фанагорійської регресії (V — III ст. до н.е.) берегова лінія мала інший вигляд й берег знаходився від кількох десятків до сотень метрів у бік моря. Тому чимало античних міст та поселень частково або повністю опинилися під водою [2, с. 17].

У 1985 р. на горі Дженебез-Кая археологами було відкрито залишки ще однієї ранньовізантійської оборонної споруди, перебудованої в XII — XIII ст. Від першопочаткової забудови лишилась одна куртина завдовжки 5 м [45, с. 47]. Перед спорудженням стіни в материковій скелі було вирублено так звану «постіль». Товщина куртини 2,5 м, сучасна висота 2,5 м. Складено з вапнякових блоків на цем'янковому розчині.

В ущелині між горами Дженебез-Кая та Палвані-Оба відкрито куртину товщиною 1,1 м, збудовану на захист порту [45, с. 47]. Стіна складена з буту-пісковіку на розчині-цем'янці. І. А. Баранов вважав, що в IX ст. цю стіну розібрали, а каміння використали в забудові зовнішньої оборонної частини укріплень Сугдеї [45, с. 47]. Щодо ж великої прямокутної вежі в порту дослідник зауважив, що це укріплення було побудоване задля захисту корабельної стоянки [45, с. 47 — 48], проте згодом назвав його «укріпленою цистерною» [44, с. 49; 40, с. 55], яку в середині VIII ст. зруйнували хозари [44, с. 55 — 57].

І. А. Баранов дійшов висновку, що система оборонних фортифікацій Сугдеї «пройшла у своєму розвитку довгий шлях через ранньовізантійський,

хозарський, візантійський, генуезький та турецький етапи» [44, с. 46 — 47]. Нижню хронологічну межу ранньовізантійського етапу науковець вбачав у VII — першій половині VIII ст. О. І. Айбабін заперечує це спираючись на знахідки чорнолакових посудин, амфор схожих на західнопонтійські та ойнохой типу Скалисте [7, с. 194]. Результати інших досліджень також дозволяють не погодитись із висновками І. А. Баранова [76, с. 42 — 47; 77, с. 49 — 51; 78, с. 35 — 39; 250, с. 129 — 133; 289, с. 148 — 151; 358, с. 193; 423, с. 119 — 123]. Під час підводних археологічних досліджень було знайдено й ідентифіковано кілька сотень печаток-молівдовулів, які належали візантійським чиновникам-комеркіаріям. На основі цих знахідок В. І. Булгакова визначила рамки діяльності Судацького візантійського порту VI — XII ст. [76, с. 36] Кілька інших молівдовулів не дають погодитись із тезою щодо руйнації ранньовізантійських споруд хозарами в першій половині VIII ст. В. С. Шандровська опублікувала печатки іпата та головного комеркіарія Іоанна, на яких згадуються митниці Памфілії, Пісідії та Лакії (720 — 721 pp.), Константинополя (722 — 723 pp.), Геллеспонта та Лідії (720 — 729 pp.) Всі молівдовули дослідниця віднесла до часів правління імператорів Лева III та Костянтина V (720 — 741 pp.) [423, с. 149]. Є й інші знахідки печаток рубежу VIII — IX ст. [358, с. 193], молівдовули воєначальників VIII — XI ст. (спафаріїв та стратигів Херсону, патриціїв та стратигів Сугдеї тощо) [359, с. 303 — 306], чиновників-податківців (логофетів генікона) IX — X ст. [423, с. 122 — 123] та печатки візантійських посадовців — вестарха Георгія Кедріна та дуки Курку аса XI — XII ст. [358, с. 193] Крім знахідок молівдовулів на території середньовічного порту було ідентифіковано декілька золотих солідів часу правління Костянтина V Копроніма (741 — 775) [289, с. 149]. Усе, про що мовилось вище, дає підстави впевнено заявляти, що у VIII ст. порт не був зруйнований, навпаки активно працював і процвітав, велась активна торгівля, працювала митниця та податкова служба, діяли чиновники візантійської адміністрації. Тому руйнація укріплень Судака, можливо пов'язана з великим землетрусом і, вірогідно, з трансгресією моря.

За даними Л. В. Фірсова «між 480 — 1229 рр. могло бути... п'ять великих сейсмічних катастроф: приблизно 600 р., у середині VIII ст., приблизно 900 р., у середині XI ст., приблизно 1200 р.» [390, с. 161]

Отже, зафіксовані в стратиграфії перебудови фортифікаційних споруд у середньовічній Сугдеї і в інших містах та укріпленнях Таврики могли бути спровоковані не політичною ситуацією, а цілком природними чинниками.

Що ж до ранньовізантійського укріплення, яке І. А. Баранов називає «укріпленою цистерною», то львівський дослідник О. В. Вус цілком правдоподібно інтерпретує його як локальне укріплення-бург, яке за часів Римської імперії (II — IV ст.) належало до фортифікації класу *castella tumultaria* [100, с. 38; 164, с. 253]. Подібні укріплення зводилися римлянами на всіх рубежах пізньої Імперії. Основним їх призначенням було виконання конкретних тактичних завдань на кордонах Римської держави.

Амміан Марцеллін згадує типовий *castella tumultaria* — бург Робур, квадратну вежу, що міститься в межах сучасної Швейцарії, неподалік Базеля [23].

Радіовуглецевий аналіз вапнякового розчину, на якому збудована вежа й шамоту з нього показав, що нижня дата її забудови –235 — 440 рр. [76, с. 42] Тут ми можемо наочно спостерігати як доповнюють одне одного археологічні й історичні джерела: нової ваги набуває вищезгадане повідомлення анонімного автора про заснування Судака в 5720 р., тобто у 212 р. н.е. [335, с. 5]

У такий спосіб, стає зрозуміло, чому Прокопій Кесарійський ні словом не прохопився про великий порт Сугдею, хоча згадав про заснування Алустону й Горзувіти. Найімовірніше, на момент написання трактату це укріплення давно вже існувало й було добре відоме візантійцям.

Цілком можливо, що подібні невеликі воєнно-споглядові пункти були розміщені по всьому узбережжю Північного Причорномор'я. У це легко повірити, якщо згадати, що Візантія вважала себе наступницею Риму й перейняла від попередника системний підхід до розв'язання проблем і

скрупульозне їх виконання. На жаль, поки що археологічні дані з цього приводу досить уривчасті й не дозволяють однозначно підтвердити цю гіпотезу. Маємо надію, що подальший розвиток підводної археології і стабілізації статусу Криму в Україні дасть нагоду відповісти на більшість питань і комплексно дослідити тогочасну берегову лінію.

У середньовіччі на території Кримського півострова відбувався процес військово-інженерного забезпечення зовнішньополітичних акцій Візантії. Такими акціями щонайперше слід вважати підпорядкування Херсона східно-римській адміністрації на рубежі IV — V ст., посилення інженерного захисту Херсона й постійний ремонт і догляд за його оборонними спорудами, вдосконалення їх за найновітнішими розробленнями фортифікаційного будівництва середньовіччя. Таким чином, завдяки послідовній політиці Візантійської імперії Херсон було перетворено в добре обладнаний в інженерному стосунку головний форпост імперії в Північному Причорномор'ї.

Другим напрямком інженерної практики Візантії було укріплення гірських проходів так званими «довгими стінами» — клейсурами.

Третьою акцією варто вважати створення системи фортець на південному узбережжі півострова, завдяки чому було взято під контроль морське сполучення між Херсоном і Боспором — іншим великим містом, підпорядкованим Візантією; забезпечено стоянку та ремонт кораблів, а також захист їхніх екіпажів і вантажів. Вибір місця розташування приморських фортифікацій був настільки вдалим, що деякі з них функціонують і досі.

І четвертим напрямком укріплення північного кордону Імперії стало заснування контрольно-споглядових пунктів у гірському Криму. Ці пункти могли слугувати і для бойових дій і для захисту мирного населення, де, на випадок війни мало ховатися там із сім'ями, майном і худобою. Цими опорними пунктами було досягнуто трьох цілей: захисту федератів-союзників імперії, постійного контролю за степовою зоною — місцем дислокації кочових племен, з боку яких частіше всього й надходила загроза нападу; а також

підтвердження належності території Таврики до сфери впливу візантійської імперії.

Такими добре спланованими акціями Візантійська адміністрація домоглася укріплення своїх позицій на Кримському півострові від VI до принаймні XII ст. включно. І хоча Таврика ніколи не була державою, тим не менш, серед візантійських провінцій вона займала достойну й не останню позицію.

РОЗДІЛ 3. ОЗБРОЄННЯ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ТА ЇХ СОЮЗНИКІВ

Основним джерелом одиниць зброї на теренах Таврики епохи середньовіччя є могильники. Поширення християнства, яке стрімко набирало популярності, досягаючи найвіддаленіших гірських районів, безумовно, істотно понизило інвентаризацію поховань, проте, серед федератів Візантійської імперії, тим не менш, звичай класти з покійником його зброю, зберігся принаймні до IX ст. включно.

До середньовічних могильників Криму належать могильник біля висоти Сахарна Голівка (VI – IX ст.), могильник Узень-Баш (VI – IX ст.), Скалистинський могильник (IV – IX ст.), могильник Ескі-Кермен (VI – IX ст.), Лучистинський могильник (IV – IX ст.), могильник біля села Аромат (VI – IX ст.), могильник біля села Баштанівка (VI – IX ст.), Чуфут-Калє (VI – IX ст.), Суук-Су (VI – IX ст.), Артек I (VI – IX ст.). На превеликий жаль, більшість поховань виявилось пограбованим ще в давні роки, а інші продовжуються грабуватись за наших часів. Тим не менш, те що виявилось нецікавим для грабарів, виявляється інформативним для археологів.

Ще однією проблемою у дослідженні зброї цього періоду є критично невелика кількість публікацій. Наприклад, по могильнику Суук-Су ми маємо єдину публікацію Кропоткіна В. В., «Могильник Суук-Су і його історико-археологічне значення» видана у 1959. Корисні свідчення про середньовічні могильники та їх інвентар знаходимо у студії Рєпнікова Н. І. «Деякі могильники області кримських готів», 1907 року видання [315]. Регулярно публікується на даний момент лише Мангупський могильник та могильник поблизу села Нейзац, обидва з них проходять по нижній даті дослідження.

Сама зброя Таврики не відрізняється якимось різноманіттям або специфікою. Виокремлюємо металеву зброю та артилерію, зброю ближнього бою та захисні обладунки (останні майже не представлені в археологічних

джерелах, певно, що найбільше гото-алани користувалися шкіряними обладунками, можливо обшитими металевими бляшками).

3.1. Зброя ближнього бою

Меч — наступальна холодна зброя з прямим обоюдогострим клинком, призначена передусім для рубки [305]. Меч складається з металевого клинка та руків'я. Він має більш довгий клинок, ніж кинджал, хоча поділ клинкової зброї на мечі та кинджали досить умовний. Часто в різних джерелах один і той самий вид зброї відносять як до кинджалів, так до мечів. Існує велика різноманітність мечів, як за формою й розміром, так і по техніці фехтування ними. Появу перших бронзових мечів відносять до початку 2-го тисячоліття до н.е., коли з'явилася можливість виготовляти клинки більшого розміру, ніж у кинджалів. В історіографії прийнято вважати, що перші залізні мечі з'явилась у хетів, проте Г. Є. Арешян вважає початком індустріального освоєння заліза останні два століття II тис. до н.е. в Грузії та Вірменії [34, с. 211].

У Візантійській імперії меч вважався другим після луку за важкістю освоєння прийомів бою. Найважливішим для піхотинця було — звикнути носити важкий щит і вміти їм оборонятися та вміти діяти довгим списом [280, с. 42]. Проте, візантійська армія тим і відрізнялася від своїх сучасників, що озброєння в одному підрозділі не було одноманітним. Солдати були озброєні відповідно до їхніх реальних можливостей і потреб найкращого використання особистого складу та умов бою [291, с. 69]. Усе це є свідченням досить раціонального підходу. Тому піхотинцю рекомендувалося мати із собою й поясний меч і секіру й, навіть, залізні палиці [280, с. 6] на вибір. У такий спосіб, солдат міг обирати, яким різновидом зброї йому зручніше і звичніше битися.

Візантійські воєнні трактати містили скоріше побажання ніж суворі вимоги до організації війська та озброєння окремих його частин. Які мечі

переважали у Тавриці ми можемо дізнатись перш за все з поховань воїнів-федератів Імперії ромеїв.

На прикладі могильника біля с. Лучите, в 9 з 16 поховань дорослих чоловіків була зброя. В 5 похованнях виявлені мечі (в двох – короткі з вирізом у п'яти клинка, в трьох – довгі з залізними і бронзовими ромбовидними перехрестями) [404, с. 204].

Довгі мечі без металевого навершя і з прямим перехрестям відомі у сарматів з IV ст. до н.е. до I ст. н.е., а подібні мечі з ромбоподібним бронзовим перехрестям – в комплексах I ст. н.е. Позичені у сармат, вони з'являються на Боспорі, а в епоху переселення народів разом з аланами розповсюдились далеко на захід.

Сармати і жителі Боспорського царства в похованнях частіше за все розміщували довгий меч зліва від стегна померлого [404, с. 204]. І таке положення меча не випадкове. Згідно з іконографічними матеріалами, що походять з сасанідського Ірану і Боспору, довгі мечі завжди носили з лівої сторони на портупейних ремнях. На сасанідських блюдах меч у вершника частіш за все зображений у напівгоризонтальному положенні, при чому, він утримувався не тільки портупейним ремнем, але і лівою ногою вершника, що знаходилась над мечем. Меч вільно ковзав по портупейному ремню. О.М. Хазанов наводить опис вірменського історика Фауста Бузанда обладунку одного з наближених царя Папа (366 – 374 pp.) з якого видно, що портупейний ремінь з довгим мечем, що висить на ньому міг вільно прикріплюватися і зніматися з поясу. Для визначення поясного і портупейного ремню історик використовує два різних терміни [402, с. 226 – 27]. Спосіб носки меча представлений на консульському диптиху Стилїхона з Монци (Рис. 23). На одній з частин виробленого зі слонової кістки диптиху зображений командуючий військовими силами Західної римської імперії Стилїхон, який вважався після смерті Феодосія опікуном Гонорія. Полководець представлений в військовому одязі. Окрім основного, орнаментованого ремню, на ньому одягнутий портупейний ремінь з мечем,

що висить з лівої сторони. Портупейний ремінь пропущений через довгу скобу, укріплену у верхній частині піхов.

Кріплення меча на портупейному ремені за допомогою скоби на піхвах максимально пристосоване для вершника. Довгий меч був переважно кавалерійською зброєю – обоюдогострою і рублячою [345, с. 159]. Крім того, за допомогою натягування допоміжного ременю можна було приводити меч у напівгоризонтальне положення під час верхової їзди [404, с. 205].

Щодо методики застосування довгого меча, скоріш за все клинками, що могли і колоти і рубати, наносили будь-які удари, в залежності від обставин битви, а форма клинка обумовлювалась якимись іншими причинами (можливо, етнічною чи підприємницькою традицією) [340, с. 129].

Озброєні довгими мечами воїни разом з поясом надягали окремий портупейний ремінь з пряжками і кільцем для його зав'язування. До портупейного ременю, зліва, з допомогою спеціальної скоби на ножнах, підвішувався меч [404, с. 213].

Схожий меч був знайдений у Чатирдагському могильнику – прямий, обоюдогострий [95, с. 253]. Крім того, разом з ним знайдено кинджал – прямий, обоюдогострий, довжиною 51, 2 см, довжина рукояті 5,6 см. Немає чіткого розуміння, це короткий меч чи кинджал, у будь-якому випадку, ця зброя зустрічається і разом з довгими мечами, тобто воно виконувало допоміжні функції в бою. З'являється цей тип на рубежі III – IV ст. на пам'ятках, розміщених вздовж північно-східного схилу Великого Кавказького хребта. В IV ст. масово розповсюджується на північному Кавказі і в Криму, де широко застосовується до VI ст. включно [95, с. 254].

В дохристиянських та ранньохристиянських похованнях зустрічаються мечі зігнуті навпіл (такий знайдено у катакомбному похованні, яке Ю.А. Кулаковський вскрив у Керчі, по вул. Госпітальній в 1891 році [207, с. 143]). Г.Ф. Корзухіна вбачає в цьому ритуалі певний символізм: зі смертю власника меч не мав більше служити нікому [199, с. 64]. З прийняттям християнства меч, навпаки, став переходити від батька до сина, що, звісно, ускладнило

датування артефактів: припустимо, чи можливо у подібній ситуації прив'язувати піхви до безпосередньо меча?

Проте, безумовно, знахідки деталей піхов ігнорувати неприпустимо, хоча вони, здебільшого, також належать до категорії випадкових знахідок (Рис. 24). Таким являється бронзове навершя піхов мечі кінця X – початку XI ст., знайдене в 1987 році експедицією Харківського державного університету ім. Каразіна. Воно віднайдене на ділянці X, III – IV садиб, які розміщуються неподалік від 16 куртини Херсонесу [354, с. 300]. За типологією Н.В. Єніосової [144, с. 114], його появу на херсонеському городищі сміливо можна пов'язувати з походом Володимира Великого на Корсунь.

До X ст. також належить і перехрестя меча з експозиції середньовічного відділу херсонеського музею (Рис. 25). Воно було знайдено 1905 року К.К.Косцюшко-Валюжинічем у Південно-західній частині міста [172, с. 251], має візантійське походження і знаходить аналогії у Пліскі (датування – XI ст.) [112, с. 353 – 364], Центральній Аравії (датування VIII – IX ст.) [478, с. 100] та Угорщині (поховання в Куганоті, датоване X ст.) [450, с. 110].

З мечей в похованнях Скелястинського могильника першої половини V ст. в підбійній могилі 438 і склепі 485 збереглась частина дволезової полоси з нижньою частиною держака. Довжина вцілілої частини першого клинка з держаком 30,5 см, ширина клинка 5, довжина другого 14, ширина клинка 4,4 см. З уламків – склеп 434 першої половини V ст. і підбійна могила 426 – можна реконструювати короткі дволезові мечі-кинджали. Довжина першого 32 см, ширина клинка у держака 5, довжина другого 35, ширина 4,4 см. Біля держака меча з могили 426 зроблені вирізи. З мечей та кинджалів з підбіної могили 488 і склепа 495 першої половини VI ст. вцілілі фрагменти дволезових смуг шириною 3 і 2 см. У кинджала зі склепу 482 другої половини VII ст. широка (4 см) дволезова смуга подібна до клинка з більш раннього поховання. Уламки дволезових смуг зі склепу 430 з речами першої половини VI ст. і першої половини VII ст. зі склепу 479 VIII – IX ст., аналогічні тим, що були описані вище. Ширина першої смуги 3 см, ширина другої – 2 см.

Можливо, це клинки палахів, а не мечей. Дволезові мечі і кинджали аналогічні мечам з Південно-Західного Криму [86, с. 5 – 8] і на Боспорі [345, рис. 5,3; табл. V, 2, 5] з пізньоримського часу. Однотипні кинджали і мечі без п'яти і вирізів клинка зазвичай пов'язують із сармато-аланами [402, с. 17 – 24].

В ранньосередньовічний період серед алан отримали розповсюдження однолезові мечі [402, с. 17 – 24] і палаші. У Скелястинському в склепі 495 першої половини VI ст. і в підбійній могилі 496а виявлені короткі однолезові мечі [88, с. 181]. Зазначимо також сильно коррозовані уламки смуг мечей або палахів зі склепів 406 і 331 [402, с. 181].

В гунський час руків'я боспорських та інших мечей прикрашались халцедоновими або бурштиновими навершнями [149, с. 15, рис. 4, 4, 5). Мабуть, такими навершнями є великі халцедонові пронизи зі склепа першої половини VII ст. (422) і бурштинова пронизь зі склепу першої половини VI ст. (495) [88, с. 181].

Візантійські воєнні трактати містили, імовірно, побажання, ніж суворі вимоги до організації війська та озброєння окремих його частин. Які мечі переважали в Тавриці ми можемо дізнатись насамперед за похованнями воїнів-федератів Імперії ромеїв.

На приладі могильника біля с. Лучите, у 9 з 16 поховань дорослих чоловіків була зброя. У 5 похованнях виявлені мечі (у двох — короткі з вирізом у п'яти клинка, у трьох — довгі з залізними і бронзовими ромбовидними перехрестями) [404, с. 204].

Довгі мечі без металевого навершшя і з прямим перехрестям відомі в сарматів з IV ст. до н.е. до I ст. н.е., а подібні мечі з ромбоподібним бронзовим перехрестям — у комплексах I ст. н.е. Позичені в сарматів, вони з'являються на Боспорі, а в епоху переселення народів разом з аланами розповсюдились далеко на захід.

Ножі. Належність цих виробів до предметів озброєння умовне. Майже в усіх чоловічих похованнях зафіксовані невеличкі пряжки, якими міг застібатись ремінець, на якому до поясу підвішували ніж. Залізні ножі (довжина 9,3 — 23,3 см) з прямою спинкою та залишками дерев'яних руків'їв і піхов лежали по одному у всіх чоловічих похованнях біля поясу ліворуч [404, с. 204].

Колекція залізних ножів зі Склеястинського могильника досить значна — більше сотні номерів за польовим описом. Однак всі вони сильно корозовані. Збереглись лише невеликі фрагменти багатьох ножів. Майже всі цілі ножі походять з розграбованих і зруйнованих будівельниками поховальних споруд. В склепах і могилах всіх періодів знаходились в основному однотипні держаківі ножі з прямим однолезовим клинком. Довжина ножів від 10 до 19 см. В склепі 355 збереглось залізне навершя кінця держака ножа. В склепах другої половини VII — IX ст. 14, 129, 296, 318 і 479 знайдені ножі з дугоподібним клинком. Ножі лежали як у чоловічих, так і у жіночих похованнях в області таза — праворуч чи ліворуч. На багатьох ножах збереглись залишки дерева піхов і руків'я [88, с. 181].

Ранньосередньовічний могильник у Бельбекській долині [288, с. 73 — 94] що датується другою половиною VII — IX ст. дає кілька знахідок ножів або їх фрагментів зі склепів. [288, с. 73 — 94].

Кинджали важко підпадають інтерпретації — їх можна віднести як до довгих ножів, так і до коротких мечей. Проте іноді таку ідентифікацію все ж таки застосовують, як у наступній знахідці, віднайденій на городищі Кара-Тобе, яке розміщується неподалік від м. Сакі, судячи з усього на розвилці двох античних доріг. Хронологічні межі існування поселення — IV ст. до н.е. — I ст. н.е. [94, с. 306], тобто не є предметом зацікавлення пропонованого дослідження. Проте, випадковою знахідкою, що належить до часу середньовіччя, постає кинджал (Рис. 28). Він обоюдогострий, без перехрестя, з навершям форму якого через погану збереженість важко чітко

ідентифікувати, але, вірогідно, воно було серцевидної форми [426, с. 101]. Пряму аналогію цього кинджалу знаходимо на городищі Тепсень. Кинджал, знайдений в 1928 році походить із поховання вершника, має кращу збереженість, близький за формою й розміром і датується VIII ст. [239, с. 99 — 108] В. В. Майко відносить поховання до праболгарської культурної спадщини [240, с. 154 — 156].

Ця знахідка, яка не належить до античного часу, дає змогу припустити, що на Кара-Тобе існувало ранньосередньовічне поселення, яке виконувало такі само функції, що й античне: контролювало торгові дороги [426, с. 102]. У той час, вірогідно, функціонувала дорога, яка йшла вздовж моря в Херсонес і слугувала для зв'язку Херсонесу й Подніпров'я [219, с. 160]. Якщо цю гіпотезу підтвердять подальші археологічні знахідки, то список середньовічних поселень у Криму розшириться на один пункт.

Сокира як різновид озброєння війська була популярна в середньовічній Європі. Сокирами озброєні англосаксонські воїни. Сокира з довгою ручкою й опуклим лезом застосовувалась як рубляча зброя, яку передовий воїн пускав у хід, вдираючись у шеренгу ворога. Лише після того, як у лавах супротивника сокирами були прорублені проломи, у бій вступали воїни зі щитами, які розвивали успіх, працюючи списами й щитами [69, с. 265 — 266]. На Русі сокира являлася масовою піхотною зброєю [52, с. 26 — 27].

П. фон Вінклер називає данську бойову сокиру найстрашнішою зброєю того часу [90, с. 95]. Він писав: «Сокири внаслідок однієї своєї ваги й сили удару мали завдавати страхітливі рани... незважаючи на жодні шоломи» [90, с. 77].

Багато воїнів віддавали перевагу саме цьому різновиду озброєння, напевне тому, що ударне поле меча значно поступається сокирі за масою, а скіс леза сокири цілком компенсує ріжучий момент шаблі.

Готські піхотинці могли використовувати і секіри — у Амміана Марцелліна [23, XXXI, 13, 3] - *secures*, однак секіру не можна назвати

характерною для готів, скоріш за все її застосовували спорадично, зокрема на полюванні [308, 295 – 297].

На користь того, що в Тавриці їх могли використовувати як зброю свідчать їхні знахідки в похованнях воїнів [95, с. 256]. На жаль, авторці даного дослідження не вдалося знайти в історіографії опублікованих сокир, які могли б бути впевнено інтерпретовані як середньовічна бойова зброя. Хіба не єдиним джерелом інформації можна вважати сокиру з експозиції Херсонеського музею, відділ археології середніх віків (Рис. 29). Вона, безсумнівно, датується XI — XII ст. [182, табл. 6] Втім, велика кількість бойових сокир кримського походження виставлено на аукціонах так званих «любителів старовини». З етичних переконань ми не можемо давати посилання на подібні джерела інформації. Окрім того, як було зазначено трохи вище, існує велика проблема з інтерпретацією окремих сокир як бойових, чи господарських. Тобто, як і у випадку з ножами, однозначно віднести знахідки до зброярських артефактів дуже важко.

Спис сам по собі є й оборонною й наступальною зброєю. Він складається з дерев'яного древка й металевго наконечника [305, с. 464]. Нікіфор Фока пише: «Самим же їх пікам бути товстими й міцними приблизно тридцяти або двадцяти п'яти пяденей завдовжки. І наконечники їм корисні й заклопки» [280, с. 6]. Термін «заклопки» тут, найімовірніше означає заклопки, які кріпили втулку наконечника до древка, а також захищали його кінець від обрубання. Оскільки такі заклопки зовсім необов'язкові для списів, особливого значення набувають археологічні знахідки з Чатирдагського могильника. Там виявлено 16 поховань дорослих чоловіків, у 9 з них була зброя. У 4 похованнях виявлені наконечники списів [404, с. 204], у більшості з яких у втулці розміщуються отвори для заклопок.

Цікава також і форма знайдених наконечників списів. З них виділяється мечеподібна (завдовжки 42,5 см, максимальна ширина леза — 46 см. (подібні списи відомі в Східній Литві з кінця V по VII ст. [95, с. 254]), ланцетоподібна

(довжина 18,3 см, максимальна ширина пера 2,5 см. Профілювання пера трохи хвилясте, довжина 22,5 см, максимальна ширина пера 2,9 см), листоподібна (довжина 32,8 см, максимальна ширина пера 4,3 см), піковидна (довжина 32,6 см [95, с. 255]). Звідси видна різноманітність і незаангажованість озброєння жителів Таврики в середньовічний час.

На нашу думку, різновид форм, ваги й довжини знайдених наконечників — а, звідси, і самих списів — свідчить також і про вільну форму озброєння візантійської армії, і про толерантне відношення військового командування до фізичної форми і здібностей солдат, і про тактичні побудови. Про це говориться і в анонімному трактаті VI ст.: «списи мали бути такої довжини, яка зручна для використання кожним із солдатів, зокрема тих, хто розміщений у другій, третій і четвертій шеренгах. Списи перших чотирьох шеренг мусили виступати перед фронтом усього війська, і списи першої шеренги мали виступати спереду списів другої шеренги настільки, наскільки перша шеренга стоїть спереду другої, і далі по порядку точно таким же чином до четвертої шеренги; у більшості випадків у зімкнутій фаланзі ця відстань становить приблизно 1 лікоть. Деякі робили списи другої шеренги довше, ніж списи першої шеренги на вказану довжину, так щоби висування списів першої і другої шеренги було однаковим, завдяки чому можна було битися з ворогами двома списками одночасно» [285, с. 90 — 91].

Особливістю, як катафрактаріїв, так і більш пізніх клібанаріїв була їх основна наступальна зброя — піки, що досягали завдовжки 4–4.5 м, і тримались обома руками. Геліодор залишив цікавий опис того, як використовувалися подібні піки: «Коли настає час бою, то послабивши віжки й підбадьорюючи коня бойовим криком, він (катафрактарій) мчить на супротивника, подібно якійсь залізній людині або рухомій кованій статуї. Вістря списа сильно видається вперед, сам спис ременем прикріплений до шиї коня, нижній його кінець за допомогою петлі тримається на крупі коня, у сутичках спис не піддається, але, допомагаючи руці вершника, яка лише

скеровує удар, сам напружується і твердо упирається, наносячи сильне поранення, й у своєму стрімкому натиску коле всіх навколо, одним ударом часто протикаючи двох» [111, с. 299 — 301].

Такі піки зображені на іранських рельєфах і боспорських погребальних фресках. Наконечники їх були знайдені в похованнях Північного Кавказу та Поволжя. Довгий меч і кинджал були допоміжною зброєю, як і лук зі стрілами. Але піки були на озброєнні із самого початку. «Адже вся сила цієї броненосної кінноти — у списах, у неї нема жодних інших засобів оборонити себе чи завдати шкоди ворогу, бо вона, ніби замурована у свою тяжку, негнучку броню» (Плутарх). Отже, можна сказати, що без піки не було б катафрактаріїв [403].

На вул. Госпітальній, м. Керч було знайдено залізний наконечник списа. На превеликий жаль, збереження їх настільки погане, що унеможливилося будь-яку їхню ідентифікацію. Єдине, що можна сказати, наконечник списа — втульчастий, вірогідно, ромбічний у розрізі [207, с. 143]. У могильниках Скалістинське й Лучисте відомі знахідки наконечників списів, інтерпретовані як аланські [88, с. 180, 181].

Основною одиницею візантійської *кавалерії* були катафракта́рії (від грець. *κατάφρακτος* катафракτος) — різновид важкої кінноти, поширений у східних кочових іранських народів. Катафрактарії являли собою важкоозброєних та захищених важкою бронею вершників (Рис. 27). Вперше вони з'явилися в античні часи й існували в різних формах майже до кінця середніх віків. Спершу слово «катафракτος» позначало броню, яка повністю закривала вершника та коня, згодом так стали називати самого вершника, вбраного в таку броню. З воєнного погляду за роллю, яку катафрактарії відігравали в бою, вони були тотожні середньовічній лицарській кінноті, хоча й дещо відрізнялися від неї за озброєнням та тактикою. Але політично катафрактарії були звичайними вояками й не становили окремої політично значущої верстви населення, на відміну від середньовічних лицарів.

Оскільки катафракти призначені для ближнього бою, то основне їхнє озброєння — залізні палиці з 3, 4, 6 або іншою кількістю граней або ж однолезові клинки-парамірії чи прямі довгі мечі, довші ніж у піхотинців.

Велика увага приділяється опису захисних обладунків катафрактарів. «Бути ж такому загону з катафрактів-кавалеристів; мати їм наступне спорядження. Кожному мужу-бійцю носити кліваній. Кліваній же хай має рукава до ліктів. Від ліктів носити наручі... і поли кліваніїв прикриття, і від грубого шовку й бавовни бути їм товстими наскільки можливо зшити їх. І зверху кліваніїв носити накидки з грубим шовком і бавовною. А з пахв виходити їх рукам. Рукавам же їх висіти ззаду на їх плечах. Мати їм і залізні шоломи, всюди укріплені, щоби прикривати їх обличчя подвійними й потрійними шарами й товстими прикриттями, і тільки очам їх виднітися. Носити їм же й поножі. Мати ж їм [катафракам] і щити для захісту від снарядів» [280, с. 23]. На жаль, імператор Никифор не зупиняється окремо на формі щита вершника, але можна припустити, що він був схожий на легкий невеликий круглий щит лучника.

Така величезна увага до важко озброєної кінноти зайвий раз доводить її крайню важливість у тактичних розрахунках імперського війська. Крім того, потурбувавшись про вершників, не слід забувати і про коней. Вони мають бути захищені катафраками з войлоку і склеєних ременів аж до колін, так, щоб усе тіло коня не було видно, хіба що очі та ніздрі (точно так само, як і їхні ноги від колін і нижче не захищені й не відкриті), або кліванієм, зробленим із буйволячих шкір, для грудей коня. А від верха ніг і нижче має бути розміщений розрізи для вільного руху їхніх ніг [280, с. 23].

Щодо зброї катафрактаріїв, то тут переважає озброєння ближнього бою: залізні палиці, що мають цільнозалізні головки («а головки їх хай мають гострі кути, щоби бути їм [280, с. 23] трикутними чи чотирикутними або шестикутними»), а в деяких — парамірії. «Усе ж серед них хай мають ще й мечі. І залізні палиці й парамірії хай вони стискають у руках, інші ж залізні палиці хай мають на своїх поясах або на сидлах. І перша лінія, тобто «рот»

загону, і друга, і третя й четверта хай мають схоже озброєння, а з п'ятої лінії катафракти з боків щоби стояли у такий спосіб: один пікінер і один палиценосець або навіть із тих, хто носить парамірій, і таким чином до останніх рядів хай так буде» [280, с. 24].

На середньовічному городищі Тепсень переважна більшість середньовічних поховань — християнські, а, отже, безінвентарні. Окремо стоїть одне очевидно язичницьке поховання воїна-вершника. Поруч із людиною лежав кістяк коня з деталями кінської зброї: стременами, срібними з позолотою круглими і квадратними бляхами. Поблизу людського кістяку знайдені шабля-палаш, кинджал із кільцевидним навершям, листовидні вістря стріл, збереглася бронзова велика бляшка від воїнського поясу, щиток якої прикрашений складною двосторонньою пальметкою [302, с. 164]. Остання датується VIII ст. Однак загалом комплекс належить до хозарської доби. На превеликий жаль, звітні дані про це поховання практично відсутні, речі збереглися не повністю.

Поблизу с. Морське, неподалік від Судаку, була виявлена залізоробна майстерня з круглим у плані й напівсферичним зверху горном, яка діяла приблизно на зламі VII — VIII ст. [238, с. 127 — 148] Серед археологічного матеріалу знайдено уламки шаблі, і фрагменти скляних рюмок-лампад, характерних для візантійської культури [351, с. 430]. Це дає нам можливість зробити припущення, що і в такому разі ми маємо справу не із шаблею, а з парамірієм — зброєю візантійських вершників.

Достеменно невідомо, були в Тавриці військові формування подібного роду, чи ні. З одного боку, знахідки довгих мечей, що носилися на портупей [404, с. 203 — 230] і відоме в історіографії уміння сарматів (а згодом і аланів) як вершників, може свідчити на користь такої версії. З іншого, гірська місцевість явно не сприяла важко озброєній лінійній кінноті. На нашу думку, у Тавриці міг існувати різновид прокураторів — окремий загін вершників, який виконував функції легкої кавалерії (Рис. 30). При чому, така кавалерія легка саме за своїми функціями в бою, але згідно зі своєю зброєю, вона —

важко озброєна. Вершники були захищені шоломом і панцирем, як зброю ближнього бою мали мечі й палиці [280, с. 66]. Така мобільна одиниця була незамінна в умовах пересічної місцевості, як-от рельєф прибережної та гірської зони Кримського півострова.

Для озброєння катафрактів рекомендуються так звані «*парамірії*». Вважається, що мається на увазі вигнутий клинок типу шаблі або палаш (Рис. 31) [280, с. 76]. І справді, шаблю використовували переважно в кінноті, у пішому строю вона стала застосовуватися значно пізніше — у XV — XVI ст. Її перевагою над мечем була набагато менша вага, котра давала змогу суттєво прискорювати ударно-захисні дії. Поряд із цим силу удару і глибину проникнення надолужували завдяки кривизни «робочої частини» клинка, котра дозволяла в ударі використати «ріжучий» ефект. Порівняно з палицею або прямим мечем, шабля вигравала внаслідок здатності завдавати важкі рублячо-ріжучі удари, котрі для швидкісної кінноти були головною перевагою в рухливому бою, як проти ворожої кінноти, так і піхоти.

Імператор Лев VI Мудрий у «Тактиці Лева» описує парамірії як «великі однолезові махайри» [229, с. 131]. Імператор Нікіфор II Фока парамірій рекомендується для озброєння візантійських катафрактаріїв [280, с. 7].

Розуміння, що саме являли собою парамірії дають нам знахідки двох шабелів віднайдених у 2005 році в Краснодаському краї [41, с. 84 — 92] (Рис. 26). Знахідка належить до категорії випадкових — як і більшість візантійської зброї. Загальна довжина шабелів 930 мм, довжина клинків 808 мм, ширина біля основи 37 мм плавно звужується ближче до вістря до 30 мм, нахилу руків'я немає [41, с. 85]. Відповідно датуванню болгарського дослідника В. Йотова, шаблі належать до IX — X ст. [171]. На думку Г. В. Баранова ці предмети озброєння мають візантійське походження і належать до класу парамірієв, а не шабелів [41, с. 87].

У Криму, поблизу с. Морське, неподалік від Судаку, була виявлена залізоробна майстерня з круглим у плані й напівсферичним зверху горном, яка діяла приблизно на зламі VII — VIII ст. [238, с. 127 — 148] Серед

археологічного матеріалу знайдено уламки шаблі, і фрагменти скляних рюмок-лампад, характерних для візантійської культури [352, с. 430]. Це дає нам можливість зробити припущення, що і, у такому разі, ми маємо справу не із шаблею, а з парамірієм — зброєю візантійських вершників.

Щит був основною оборонною зброєю не тільки ближнього, але й дальнього бою. Ним щонайперше вчився користуватися молодий солдат, якого вчили фехтуванню на палицях [291, с. 65].

Усі щити однієї тагми мали бути одного кольору, найімовірніше, темного, тому що іноді щитами користувалися для того, щоби сховати блиск обладунків [285, с. 65].

Щити піхотинців мали захищати тулуб і ноги, як мінімум до ікр. «Після впорядкування війська... варто спорядити протостатів оборонним озброєнням, забезпечивши насамперед захист тих частин тіл, котрі найбільш вразливі в битві.»[285, с. 87] Анонімний автор VI ст. наполягає, щоби щити мали діаметр не менше семи пяденей, вказуючи на іншу оборонну властивість щитів у зімкненому строю: «і коли щити будуть тісно зімкнені одне з одним, можна буде огородити, прикрити й захистити все військо, щоби ніхто не постраждав від металевих снарядів супротивника» [285, с. 88]. Трактат X ст. «Сратегіка» імператора Никифора II Фоки про щити піхоти говорить: «Щитам же їх бути не менше шести пяденей⁵, та, якщо буде можливість, ще й більшими» [280, с. 6].

З вищенаведених свідчень можна зробити висновок, що, найімовірніше, щити ромеїв були круглої, або овальної форми, адже до них використовується слово «діаметр».

Ф. Осарес вважає, що такі щити виготовлялись із металу, оскільки «гуркіт щитів використовувався для того, щоби заважати супротивникові спати, або ж для того, щоби подати сигнал своїм» [291, с. 65]. На нашу думку, така заява абсолютно безпідставна. Важко уявити візантійських піхотинців на

⁵ Відповідно дослідженню Е. Шильбаха, візантійська пядень (σπιθαμή) складала 23,4 см

марші із суцільнометалевими щитами діаметром не менше 140 см. До того ж така думка не підтверджена археологічними матеріалами.

Визначною особливістю рекомендованого воєнними трактатами щита був умбон (Рис. 32) — металева накладка на зовнішній поверхні щита [305, с. 918 — 919]. «Для забезпечення найбільшої захищеності протостатів необхідно, щоб у центрі їх щита розміщувався залізний умбон округлої форми з закріпленим на ньому наконечником заввишки не менше чотирьох пальців⁶, щоби не тільки вселяти страх у ворогів, коли вони будуть бачити цей наконечник здалеку, але й заподіювати їм тяжкі травми, коли справа дійде до його використання» [285, с. 88]. Такі умбони так званих римсько-германських типів трапляються в Криму в багатьох похованнях варварів-федератів візантійської імперії, наприклад, Бельбек I, Озерне III, Ай-Тодор, Чатирдаг, Південно-Донузлавське поселення, Керч [300, с. 234]. У керченському склепі 145 поряд із речами візантійського виробництва містились умбони, руків'я та окантовки від щитів [206, с. 37] (Рис. 32). Поховання датується другою половиною V — початком VI ст. [206, с. 37]

Їхні численні знахідки доводять як факт широкого використання такого типу щитів на Кримському півострові, так і те, що цілкомметалевих щитів принаймні в цьому регіоні ніхто не використовував. У могилу воїна за дохристиянським обрядом зазвичай клали його повний обладунок і озброєння. Археологічна спадщина, здебільшого, зберігає для нас лише вироби зі стійких до руйнування речовин — кістки, каменю, металу. Дерево ж і тканини згодом витлівають. Тому про одяг і форму щита ми можемо здогадуватися по металевим пряжкам і формі умбону.

Щодо озброєння готських союзників, то щит був основною, а почасти і єдиною оборонною зброєю готського піхотинця. Грецькі автори використовують слово *ἀσπίς* (термін зазвичай означає круглий щит), латинські *scutum* (витягнутий), однак обидві назви зазвичай використовувались просто як обізначення зброї як такої. Амміан Марцеллін

⁶ Тобто, приблизно 8 см (Кучма В.В.)

називає щити готів то "scutum" [23, XXXI, 7, 12], то "parma" - в звичайному розумінні округлий шкіряний щит [23, XXXI, 5, 9].

Вірогідно, основна форма щита еволюціонувала. В перші століття нової ери щит був овальним або витягнуто-кутовим, потім в епоху переселення народів відбулась адаптація великого круглого щита з умбоном. Такий щит виконувався з дерев'яних дощочок і скріплювався металевою окантовкою. Така форма щита, можливо, пов'язана з виходом на передній план луків – вона краще захищала воїнів від стріл і дротиків [278, с. 236]. Більш пізні автори називають щити візі- і остготів, тобто круглим щитом

Захистний обладунок. Солдати, згідно до їхнього призначенню поділялися на важко озброєних і легкоозброєних. Лінійна піхота мала захистне спорядження — кольчуги, шоломи, поножі, великий щит. Вона включала в себе дві третини від загальної кількості числа піхотинців. Її призначенням було витримати натиск ворога й забезпечити розгортання табору [291, с. 69].

Захисному обладунку традиційно приділялася велика кількість уваги в настановах командувачу.

«Шоломи, кіраси й нагомільники мусять бути настільки міцними, щоб їх було нелегко пошкодити, але щоби водночас їхня вага не була надто виснажлива для стратіотів і не спричиняла передчасної втрати їхніх сил. Ці захистні засоби мають приносити користь не тільки завдяки міцності їхнього матеріалу, але й завдяки своїй формі і гладенькій поверхні, щоби потрапляючи в них металеві снаряди сковзали ними, а також завдяки своїй віддаленості від тіла. Їх варто надягати не прямо на спіднє, як це роблять деякі, намагаючись зменшити вагу озброєння, але на гіматій, товщиною не менше пальця, щоб, з одного боку, озброєння, щільно облягаючи тіло, водночас не травмувало його своїми жорсткими доторками, з іншого боку» [285, с. 88 — 89].

«Щоби металльні снаряди ворогів не досягали легко тіла, але зустрічали заваду, по-перше, як уже мовилось, завдяки твердості заліза, його формі і гладкості і, по-друге, завдяки віддаленості заліза від тіла. Також необхідно, щоби на верхів'ї шолома перебував наконечник заввишки не менше трьох пальців, що у разі потреби, стратіоти могли використовувати в бійках і ці наконечники, а тому являти для ворогів ще більшу небезпеку» [285, с. 89].

Легка піхота була оснащена короткими, до колін кавадіями, з бавовни і грубого шовку. [280, с. 5] Щоби легко й разом зручно солдати могли битися рукава їх були короткими й широкими, зі зручними розрізами в пахвах. Рукава ж їх рекомендувалося ззаду на плечах закріпити застібками [280, с. 6]. Взуття повинно було бути за можливості коротке, подвійне до колін або одинарне до стегна або навіть сандалії, тобто «музакії, чи названі в народі цервулії» [280, с. 6]. Замість шоломів «... мати їм і ковпаки з товстих войлоків, а зверху них закріпити тюрбани, але, звісно — ще й поясні мечі й секіри чи навіть залізні палиці, щоб один тою, а другий іншою зброєю, відповідно до схильності кожного, бився» [280, с. 6].

«Лучники же хай мають кліванії й одиночні шоломи. Якщо ж це можливо, нехай будуть і коні їх катафрактними. На своїх поясах нехай носять лучники кавадії для прикриття визначеної частини коней, захищатися ж їм [лучникам] кавадієм від талії й нижче» [280, с. 24].

Найбільш обтяжений обладунком виявився катафрактарій, який саму свою назву бере від позначення броні. Разом із повним обладунком, який складався з панцира з полами, що прикривали ноги вершника, набивної когти, шолома з бармицею, наручнів і поножей, катафрактимусили оборонятися щитом, розмір і форму якого автор не вказує [280, с. 77].

У знатних готів могли бути панцирі, на це вказує Прокопій [308,62 – 65). В середині VI ст. це міг бути кільчастий, лусковий або пластинчастий доспіх, лоріка і заба [278, 236]. Свідчення про шоломи також малочисленні. Очевидно, готи носили Spangenhelm – металевий каркасний шолом зі сферичною тульєю, зазвичай з нащічками [278, 236].

До сьогодні майже не існує досліджень, присвячених вивченню ковальського ремесла Криму. На користь місцевого виготовлення якоїсь частини ковальської продукції свідчить поховання коваля в склепі IV ст. могильника Дружне з ковальськими інструментами. Важливо, що цей комплекс містить у тому числі предмети озброєння, що дає змогу інтерпретувати його як поховання майстра-зброяра. Судячи з усього, коваль не тільки спеціалізувався на виготовленні зброї, але й виконував його ремонт під час військових походів [95, с. 252]. Окрім цієї знахідки, поблизу с. Морське, неподалік від Судаку, була виявлена залізоробна майстерня з круглим у плані й напівсферичним зверху горном, яка діяла приблизно на зламі VII — VIII ст. [238, с. 127 — 148] Серед археологічного матеріалу знайдено уламки шаблі, і фрагменти скляних рюмок-лампад, характерних для візантійської культури [351, с. 430]. Це дає нам можливість зробити припущення, що і в цьому випадку ми маємо справу не із шаблею, а з параметрієм — зброєю візантійських вершників.

3. 2. Метальна артилерія та метальна зброя

Практично вся *метальна артилерія* бере свій початок від пращі та луку. Ці два різновиди ручної метальної зброї по суті вичерпують фізичні принципи за якими працювали серійні металеві машини античності. При чому, до принципа пращі дійшли тільки в конструкції онагрів, а до цього всі металеві машини представляли собою варіації на тему лука.

Спочатку був гастрарет (його ще можна назвати давньогрецьким арбалетом), потім — його збільшена копія оксібелес, а після нього з'являється балліста — двоплечева машина торс іонної дії, яка широко використовується в часи ранньої Візантійської імперії завдяки своїй здатності до навісної стрільби.

Проте найбільшим досягненням античної артилерії був онагр — одноплечева торсіонна метальна машина з додатковою пращею, призначена

для метання снарядів за порівняно крутою параболічною траєкторією. Снарядами виступали камені сферичної форми або горщики з запальною сумішшю.

Прадавня людина не могла не помітити, що чим довша рука з пращею, тим далі летить камінь. Тоді і з'явилась ідея пращеметалки. До цього людство дійшло одночасно на Дальньому Сході, у Пізньоримській імперії (з IV ст. відома під назвою фустібал) і навіть у доколумбовій Америці. У Європі вона широко використовувалася до кінця XIV ст. У Китаї в V — IV ст. таку працю здогадалися збільшити в розмірах і встановили на стовп із рогаткою чи кільцем наверху. Застосовувався станковий прещемер здебільшого під час облоги й оборони міст.

У Візантії така машина вперше зафіксовано в 580ті рр. під назвою «петробол» (той що метає каміння). Наприкінці VII ст. петроболи масово застосовували не тільки візантійці, але й авари зі слов'янами, перси, дещо пізніше араби і вестготи. Тепер у Візантії їх називали манганями, звідки походить арабське «аль-манджаник» та західноєвропейське «манготель».

Ще одна поширена метальна машина називалась «скорпіон» — невеликий двоплечевий торс іонний стріломет, призначений для стрільби за настільною траєкторією. Скорпіони були досить компактними й технічно бездоганними двоплечовими стрілометами й широко використовувалися ще із середини III ст. до н.е.

Окрім того, у джерелах згадуються хіромангани — вірогідно, невеликі ручні одно плечові каменомети або вогнемети — пристрої для викидання грецького вогню; елактії — своєрідні жерла для метання стріл або є невеликі каменомети типу онагра; ручні сифони — апарати для метання грецького вогню [280, с. 62 — 63]. «Слід же командирі армії мати й маленькі хіромангали, три елактії, вертлюг із саявом і ручні сифони, щоб, якщо, можливо й супротивники будуть використовувати подібний і рівний за чисельністю загін, то використовуючи хіромангани і... вогню, що тече (наші загони) виявилися сильніше супротивників і розбили їх» [280, с. 13]. Вважається,

що «вертлюг із сяйвом» — жерло, через яке відбувалося метання вогню. [280, с. 63]

У ранньому Середньовіччі найбільш зацікавленим у використанні важкої облогової техніки був Арабський халіфат — ворог Візантії. Арабо-візантійські війни призвели до появи гібридного требуше, у якого коротке тягове плече метального важеля оздоблено невеликою противагою, яка врівноважує більш довге металеве плече. Це полегшує роботу тягової команди й дає змогу робити машини більшого розміру, стрільба стає більш точною. Після цього такі машини розходяться в усьому світі [377].

На Кримському півострові до пізнього середньовіччя застосовувались принаймні баллісти і онагри (Рис. 33). В умовах постійної загрози кочовиків і нерівномірність розміщення візантійських опорних пунктів у Тавриці використання таких машин було вкрай необхідним. У більшості фортець Гірського Криму передбачені спеціальні майданчики для ведення обстрілу ворогів на висотах. У приморських містах, як-от Херсонес, розміщених на більш рівній місцевості передбачено використання веж та окремих ділянок куртин для розміщення великої артилерійської техніки.

Окрім даних фортифікації, про використання таких машин свідчать знахідки снарядів, які ті метали (Рис. 34). Це доводить нещодавня знахідка в Балаклаві. Вдало розміщена біля заходу у вузьку і глибоку бухту, фортеця могла контролювала значну ділянку узбережжя Криму — від мису Сарич до затоки Каламіта й далі за течією річки Чорної до Кримських гір.

Досі вважалося, що на території України великі металеві машини, та ще й як засіб активної оборони, не використовувалися. Спростувати цю думку вдалося об'єднаній експедиції Харківського національного університету ім. В.Каразіна й Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Під час розкопок середньовічної фортеці Чембало в сучасній Балаклаві було виявлено арсенал ядер для машини типу требуше — з морського каменю, вапняку й навіть мармуру. Вони виготовлені з різних матеріалів. Найчисельніша серія — снаряди з місцевого мармуроподібного вапняку. Є снаряди з

інкерманського вапняку, більш м'якого й податливого каменю, — ядра з нього мають правильну сферичну форму, деякі — шліфовані. Є й необроблені морські валуни яйцеподібної або сферичної форми. Особливо цікаві шість мармурових ядер, виготовлених із колон, очевидно, великого храму або громадського будинку, що містився неподалік Чембало. На них збереглися навіть обідки колон і отвори для металевих штирів. Судячи зі складу мармуру, п'ять ядер виготовлені з однієї й тієї ж мармурової колони, а шосте — з іншої колони або навіть іншої споруди.

Вага більшості ядер — від 30 до 75 кілограмів, діаметр — від 27 до 40 сантиметрів, а їхня загальна вага перевищує сім із половиною тонн.

Жоден середньовічний требуше не зберігся до наших днів. Ці машини зазвичай утилізували відразу ж, щойно вони втрачали практичну цінність. У Європі останній зразок було знайдено у 1890-х роках у Східній Пруссії. Доля його характерна — місцеві жителі зразу ж розпиляли його на дрова. Уявлення істориків про облогові машини базуються тільки на знайдених ядрах, текстах та ілюстраціях середньовічних рукописів. Що стосується Чембало, то на місці найімовірнішого розташування дерев'яної машини ми знайшли тонкий, але досить чіткий шар горіння. Найімовірніше, мешканці, залишаючи Чембало, її спалили.

Метальна зброя обох типів відіграла важливу роль у боях середньовіччя. Вони використовувалися проти індивідуальних цілей на полях боїв і під час облог.

Метальна зброя дала людям можливість завдавати поразки на відстані. Стрільці використовувалися як легкі загони, щоби заподіювати збиток і послабляти ворога через утрати до рукопашного бою. Якщо ворожа сила могла б бути ослаблена чи похитнута, можливості перемоги ставали більше.

У різновид метальної зброї входили лук, дротик і праща.

Лук. В останній третині IV ст. Римська імперія зіткнулась із навалою гунської орди. Як пише відомий дослідник середньовічної історії, Едвард

Люттвак, саме їх стиль ведення бойових дій, засвоєний і перероблений, заклав основу стратегії візантійської армії, яка на той момент формувалась [237, с. 39]. Щонайперше це стосувалося широкого застосування композитного лука зі зворотнім вигином — зброї відомої ще в скіфів, але з більшою бойовою потужністю.

Ми не маємо жодного достовірного зображення чи опису гунського лука, проте, технологія його виготовлення відома. Число його елементів могло доходити до п'яти і включало в себе: цільну дерев'яну серцевину, «брошко», виготовлене, зазвичай з еластичного бичого рога, багат шарова прокладка з жил на спинці лука, «вушка» — прямі наставки, які кріпилися до країв кожної з вигнутих частин лука й руків'я [237, с. 43]. Усе це скріплювалось між собою за допомогою клею зі шкір або сухожилів тварин. Такий лук був не тільки дуже складним у виготовленні, але й вимагав велику кількість часу, для оволодіння навичками стрільби, а також постійних тренувань уже навчених лучників. Стрільба вважалася найбільш важкою частиною військового навчання [291, с. 67]. Однак, убійна сила цієї зброї окупала всі можливі незручності.

Наголошують на важливості застосування лучників у бойових діях візантійські воєнні трактати. Никифор II Фока радить лучникам бути всередині строю, поряд із катафрактаріями, щоби «лучники ними боронились» [280, с. 23]. Окрім цього для збереження такої цінної одиниці війська, він же радить лучникам носити кліванії й шоломи [280, с. 24] і невеликі зручні щити, і поясні мечі, і секіри; а праці таким же чином носити на поясах [280, с. 6]. Кожен лучник повинен був мати із собою по два колчани: один, що містить сорок стріл, а другий — шістдесят, і по два луки, і чотири тятиви [280, с. 6]. «Стратегікон» Маврикія, написаний наприкінці VI ст., який підводить ризику під використанням піхоти як основного елементу воєнного маневру, а, натомість, виводить наперед стратегічну важливість кінноти — і кіннотних лучників, зокрема, зазначає: «В пішому строю — у швидкісній стрільбі з лука й роменським і персидським способами, тобто в

навичці швидко виймати стрілу й сильно натягувати тятиву; те ж саме корисно вміти і вершникам.» [360, с. 64] Саме гунські прийоми стрільби зі спини коня вплинули на візантійські тактичні побудови. Прокопій Кесарійський пише про візантійських вершників: «Вони чудові вершники й можуть без зусиль на повному скаку натягати лук і пускати стріли в обидві сторони, як у того, хто біжить від них, так і в переслідувача. Лук вони піднімають до лоба, а тятиву натягають до правого вуха, від чого стріла пускається з такою потужністю, що завжди уражує того, у кого потрапляє й ні щит, ні панцир не може зупинити її стрімкого удару» [308, с. 13 — 15].

Композитні луки зі зворотнім вигином у Тавриці використовувались, про що свідчать знахідки кістяних накладок у численних похованнях (Рис. 35). Серед них: склеп № 154 на Боспорі (IV — V ст.) [206, с. 35], у могильнику Скалисте (початок IX ст.) — при чому, тут були віднайдені серединні, кінцеві та фронтальні плечові накладки [6, с. 123, рис. 7, 31], курган Рисове (X — початок XI ст.) [206, с. 75]. Існують такі знахідки й пізнішого часу. З цього видно, що одного разу потрапивши на терени Криму, композитний лук залишився затребуваним довгий час. Цьому мала сприяти, окрім інших, чинників, і топографія регіону. Таврика була важкою для проходження великого війська (особливо, її гірська частина), будь-які нападники неодмінно розпорошилися би у вузьких ущелинах і проходів пасм кримських гір, зручних для засідок і навісної стрільби. У таких умовах, лучники, які б розмістились у засідках на схилах, мали б низку вирішальних переваг. Передусім, це сила тяжіння, по-друге — беззмістовність використання важкої кінноти, яка б не могла пі сипучими схилами, по-третє, сили, які розміщуються на висоті завжди можуть обирати для себе варіанти дій — чи залишатись їм у засідці, чи вже прийшла пора прийняти бій. Візантійці добре це розуміли, що не завадило їм прийняти нищівну поразку від турків-сельджуків у проході Циврица у 1176 р., де турки з успіхом використали цю дієву тактику бою в гірській місцевості [237, с. 329 — 330].

Поширеним археологічним зброярським матеріалом, є вістря стріл. Вони змінюються залежно від часу поховань, але неодмінно присутні в таких могильниках, як Скалистинське, Лучисте, Баклинське урвище. Ці могильники відображають аланський поховальний обряд, проте інвентар збагачується належними до гуннської епохи предметами побуту та озброєння [237, с. 329 — 330]. Така ситуація вчергове підтверджує мультиетнічну складову так званої гірської кримської народності. Судячи з усього, у X ст. завершився багатосторічний асиміляційний процес її формування. Вона об'єднала в собі риси аланської, готської, болгарської та ромейської культур [206, с. 80]. Усі ці компоненти зводило воєдино християнство та візантійська культура.

У містах спостерігається набагато менша кількість археологічного матеріалу військової спрямованості. Це свідчить лише про те, що життя на пам'ятках продовжувалася безперервно, адже нормальна життєдіяльність не сприяє подібним накопиченням [351, с. 207].

Стріли з керченського поховання по вул. Госпітальній належать до різних варіантів черешкових трилопатевих наконечників, серед яких присутні ромбовидні, витягнуто-підтрикутні й під трикутні наконечники [207, с. 143], що може свідчити про перехідний період їх виготовлення — тенденція до подовження наконечників характерна для постгуннського часу [22, с. 16].

Дротики. Солдати до четвертої шеренги у візантійській армії рекомендували озброювати довгими списами і мечами для того, щоб вони могли з найбільшою ефективністю прийняти на себе перший удар. Щодо солдат, розміщених у шеренгах позаду четвертої, то «декотрі вважають, що і їх треба озброїти списами, тільки більш короткими, ніж у тих, що стоять попереду. Інші радили їм — що представляється більш правильним — використовувати в бою не звичайні, а вкорочені списи (δωράτια), дротики (ἀκόντιον) та інші металеві засоби» [285, с. 91].

Від терміну ἀκόντιον виникла назва аконтісти — різновиду піхотних формувань, що займав своєрідне проміжне положення між важкою та легкою

піхотою. Основне озброєння аконтистів – метальна зброя (частіше за все дротики). Воєнні автори, як правило, бажають підкреслити, що даний різновид піхоти неорганічний для власне ромейських військових формувань, - вона більш властива для інших народів, крім того, дротиками могли бути озброєні і кавалеристи [133, с. 128]. Але це не зовсім так. Тим з солдат, які не могли навчитись влучно стріляти з лука, радилось використовувати дротики слов'янського типу з металевими ременями [291, с. 68]. Таким чином, дротики металась вручну, щоб атакувати на відстані. Метатель дротика міг навіть у скрутний час замінити лучника, адже навчитись справно користуватись коротким списом значно легше, ніж навчитись влучно стріляти з лука.

Скоріш за все, на Кримському півострові були присутні підрозділи аконкістів. Проте, довести це однозначно досить важко. Дискусія з цього приводу може нагадати роздуми з приводу: «це довгий кинджал чи короткий меч?». У тому ж таки відомому Чатирдагському могильнику було знайдено металеве вістря списа близьке до ланцетоподібної форми довжиною 18,3 см (при тому, що тут же були присутні знахідки наконечників довжиною 32,8 та 32,7см).

Праща — найдавніша метальна зброя дальнього бою, просте у виготовленні, дешеве й тому поширене всюди. Побудова звичайних пращ приблизно однакова у всіх народів: мотузка або ремінь, частіше за все зі спеціальною відчиненою кишенею — «гамачком» посередині. У кишеню вкладається камінь (іноді — глиняна кулька) і, закріпивши за великий палець один кінець пращі і притримуючи іншими другим, її розкручували. Після того, як пристрій набирав достатню інерційну силу, відпускали вільний кінець і камінь летів у ціль.

Праща користувалася великою популярністю. Наприклад, у часи Давньої Греції пращами були озброєні легкі піхотинці-застрільщики псиної, а римляни набирали пращників із жителів Балеарських островів, серед котрих

цей різновид зброї був особливо популярним [305, с. 740]. Під час битви біля острові Сфактерія (Пелопоннеська війна, V ст. до н.е.) за допомогою пращ була практично повністю перебита закута в обладунок спартанська фаланга.

Не дивно, що праща продовжувала користуватися популярністю й у часи середньовіччя. «Усі ж і пращі на своїх поясах нехай мають» [280, с. 6].

Забезпечити необхідну кількість лучників у бою було нелегко, адже їхня підготовка займала принаймні кілька років. Крім того, деякі піхотинці, а особливо, кіннотники просто не могли освоїти стрільбу з лука, адже вона потребувала не тільки тривалих тренувань, але й певного таланту. Також потрібно враховувати погодні умови, несприятливі для прицільної стрільби з луків, а також те, що стріли могли закінчитись [237, с. 46 — 47]. Тому пращі рекомендувалося мати з собою всім — і навіть лучникам.

Активне використання подібного роду озброєння на теренах Південного узбережжя та гірського Криму підтверджують чисельні знахідки снарядів для пращ — маленьких каменів, яким надано округлої форми та керамічних кульок такого ж призначення. За умов бою в хід могло йти, безумовно, і звичайне каміння.

Зброя народів, які її використовують — це не тільки показник їхньої обороноздатності, це ще й можливість оцінити їхній економічний, культурний, соціальний стани. Знахідки зброї в середньовічних кримських похованнях вкрай нечисленні, найчастіше це — випадкові знахідки, але мала кількість археологічного матеріалу — насамперед, військової спрямованості, свідчить про те, що життя на пам'ятках продовжувалася безперервно, адже нормальна життєдіяльність не сприяє подібним накопиченням [351, с. 207]. Різноманітність зброярських артефактів є віддзеркаленням мультикультурності та мультиетнічності населення Таврики, яка була об'єднана під єдиною воєнною, політичною, економічною візантійською адміністрацією, християнською вірою та грецькою мовою.

РОЗДІЛ 4. ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНА СИСТЕМА, ТАКТИКА ТА СТРАТЕГІЯ ВІЗАНТІЇ В ТАВРИЦІ

4.1. Візантійська воєнно-адміністративна система в Криму.

Оскільки Таврика була, передусім, прикордонним районом, управління нею підлягало переважну більшість часу військовій адміністрації.

Після появи загрози гунської навали наприкінці IV ст., римська адміністрація розквартировує в Херсонесі регулярну військову частину, на чолі з Феоною [151, с. 72]. Водночас відбувається ремонт фортифікаційних споруд міста [154, с. 197]. Саме з цими подіями може бути пов'язаний напис на мармуровому стовпі, у якому згадується імператори Валент (364 — 378), Валентиніан I (364 — 375) та Граціан (375 — 383), префект преторія префектури Схід Доміцій Модест (370 — 378) та неназваний командир баллістаріїв [348, с. 74].

Про зацікавленість в утриманні Таврики й лояльності її населення свідчить велика фінансова допомога, надана Херсонесу імператорами Феодосієм (379 — 395) і Аркадієм (395 — 408) [337, с. 39 — 40].

Після переходу від римської до візантійської сфери інтересів, на чолі військової гілки влади в Криму став військовий трибун (*tribunus militum*), який, у свою чергу, підпорядковувався коміту. Про це свідчить напис на кам'яній плиті з Херсонесу, у якому згадується трибун Флавій Віт та «вельможний коміт Євферій» [348, с. 74]. В VI ст. військовослужбовець у званні коміта призначався керувати мобільними об'єднаннями на окремих ділянках кордонів Імперії [376, с. 253]. Дукс (начальник прикордонного округу) на IV ст. стояв значно нижче рангу коміта [416, с. 509], тому його головування підкреслювало особливий статус цієї території в очах імперської адміністрації, тим більше, що дукати в IV ст. успішно діяли й несли охорону кордонів Римської держави [80].

Призначення коміта, а не дукса може бути викликано стратегічним

положенням міста. Ще Прокопій Кесарійський підкреслював приморське розташування Херсонеса, адже, флот у Візантії традиційно мав надважливе значення у воєнних кампаніях [235, с. 12 — 13].

За свідченнями Стратегікону імператора Маврикія, військовий трибун командував тагмою — підрозділом чисельністю 256 — 400 воїнів [360, с. 75]. У 534 році Юстиніан I розпочав реформу адміністративно-територіального устрою Імперії, яка зводилася до формування окремих прикордонних округів — дукатів на найнебезпечніших ділянках візантійських кордонів [104, с. 66 — 67].

Тривалий час було прийнято вважати, що внаслідок тюркської навали вже в середині VI ст. воєнна присутність Візантії в Північному Причорномор'ї була перервана майже на два століття [212, с. 179; 115, с. 87; 299; 440, с. 152, 158]. Проте ця сентенція наразі викликає великі сумніви. Навряд чи міське та сільське життя в Криму припинилось, а візантійська влада зникла разом із військовими силами та адміністративним апаратом. Безпека Константинополя залежала зокрема і від вчасно поставленої жителями Таврики інформації щодо переміщення і планів нападу великої кількості племен, що упродовж усієї історії кочували через Північне Причорномор'я. Окрім того, лояльність підданих імперії в Криму забезпечувала дипломатичну, продовольчу, військову (хоча, можливо, і незначну) допомогу. Візантія в другій половині VI ст. мала військовий конфлікт з аварськими племенами, які перейшли Дунай, оселилися в Малій Скіфії, а в 567 — 568 роках у війні з ромеями зайняли Паннонію [21, с. 11; 35, с. 22 — 26; 189, с. 171]. Союз із хозарами здавався єдиним можливим виходом із ситуації, що склалась. Тим більше, що сукупність чинників, як-от: укладення союзу з одним угрупованням приазовських праболгар [421, с. 379 — 382], ускладнення стосунків Хозарського каганату з Китаєм, внутрішні конфлікти хозарів, повстання деяких племен, засухи, зрештою, розпад самого каганату, який остаточно завершився в 631 — 632 роках, дали змогу Візантії встановити мирні взаємини з хозарами [35, с. 39; 189, с. 199]. 598 року було

підписано мирний договір із тюрками [387, с. 188 — 192]. Втім, бойові дії, захоплення Боспору (хай і на короткий час), безпосередня загроза, могла змусити жителів Таврики шукати захисту саме в Константинополі.

Вірогідно, уже в третій чверті VI ст. херсонських баллістаріїв — загонів, які, умовно кажучи, виконували поліцейську функцію, змінили частини регулярної візантійської армії, а Херсон став центром окремого регіонального командування під керівництвом дуки (або дукса) і частиною Тавроскіфської єпархії [355, с. 334 — 338; 407, с. 62].

Дука Херсона, комендант міста і, одночасно з цим військовий намісник Імперії, вперше згадується в будівничому написі 565 — 578 років [227, с. 122 — 123; 442, с. 67 — 68]. Найімовірніше, діяльність цього чиновника була пов'язана з тюркською загрозою, протиставити якій вирішили оновлену фортифікацію наявних міст та відбудову нових укріплених захистків.

590-м роком датується інший напис, присвячений будівництву кесарської будівлі в Боспорі [224, с. 105 — 109; 225, с. 662 — 672]. У ньому також згадується «прославлений стратилат і дука Херсона» Євпатерій [224, с. 105 — 109; 225, с. 662 — 672]. З цього можна зробити висновок, що на цей час, незважаючи на недовге перебування під владою гуннів, а згодом — тюркютів, Боспор був частиною Візантії [356, с. 117]. Поєднання титулів стратилата й дуки, а також той факт, що цей чиновник одночасно виконував свої обов'язки й у Херсонесі й на Боспорському півострові, дозволяють припустити, що саме він уособлював верховну владу ромеїв у Південно-Західному, Південному, Східному Криму й на Боспорі, поставав головнокомандувачем військами, а також здійснював вищу адміністративну та судову владу, ніс цивільну службу в кордонах дуката [152, с. 123 — 124].

С. Б. Сорочан вважає, що дукат було формально ліквідовано й замінено на архонтат не раніше останньої чверті VII ст. [356, с. 119]. Таке рішення було пов'язане зі становленням мирних взаємин із Хозарією, яке, радше за все, проявилось створенням на території Криму візантійсько-хозарського кондомініату, який, безумовно, передбачав демілітаризацію на цих землях.

Дукат же означав обов'язкову військову присутність. Саме з цієї причини такий політичний режим був змінений на більш гнучкий архонтат, який залишиться діяти до другої чверті IX ст. [355, с. 337 — 338]. З історії розправи Юстиніана II Риномета над кількома десятками простатевонов поліснат з округи Херсона, можемо заключити, що велика позаміська зона залишалась у володінні Херсонського архонтата і в 710 році — незважаючи на особливі хозарсько-візантійські взаємини [356, с. 119].

Про адміністрацію міст кримської Таврики в VII ст. достеменно відомо вкрай мало. Основними джерелами постають печатки візантійських імператорів та чиновників, знайдені на території херсонеського городища та деякі дотичні дані. Єдине, що нам відомо достеменно, це те, що Херсон поза сумнівом залишався під протекторатом Візантії. Щодо решти міст такої впевненості немає. Крім того, свідчення про чиновників Херсона не дають змогу простежити зміни адміністрації упродовж VII — IX ст. [412, с. 79] Можливо усі відомі історикам чиновники, існували одночасно й корелювалися між собою.

В історії поневірян Юстиніана II Безногого, які описані в багатьох хроніках [452, с. 167, 169 — 176; 457, с. 776 — 784; 463, с. 97; 464, с. 323 — 329; 478; 481, с. 273 — 275; 486, с. 570 — 585], є відомості про те, що на початку VIII ст. Херсоном управляв протополіт. Так свідчать Феофан [486, с. 578] та Нікіфор [478, с. 108]. Треба зазначити, що протополіт — це не назва посади, прямий переклад цього терміну — «перший громадянин». Це міг бути представник місцевої адміністрації, який прийшов на зміну ліквідованому дучі, щоби згодом поступитися повноваженнями колеґії архонтів.

Вперше термін «архонт Херсона» з'являється у Феофна та Нікіфора. При чому, Феофан зазначає призначення спафарія Іллі архонтом Херсона, а Нікіфор називає архонтами крім Іллі також і правителів областей Готії в Тавриці (ці області також названі архонтіями).

Зазвичай констатується, що архонти очолювали адміністрацію Херсона. Їх було принаймні декілька, вони мали печатки, імперські титули,

згадувалися в офіційній табелі про ранги [449, с. 72; 471, с. 300 — 301], але водночас, мали місцеве знатне походження. Кандидата на цей пост могли висувати місцеві нотаблі, а приймав на службу його імператор, перед яким архонт звітувався й ніс відповідальність [16, с. 487; 148, с. 305, 309; 344, с. 113 — 115; 472, с. 54; 479, с. 320 — 321]. Подібну гіпотезу виказав Ж.-К. Шане, згідно з нею, архонт був найвищим представником центральної влади в Херсоні, виконував цивільні функції, обирався з місцевих жителів [429, с. 314 — 316].

Судячи з печаток, в VIII — на початку IX ст. архонтами назначалися чиновники з титулами стратор, іпат, спафарій, спафарокандидат [16, с. 490]. Певно, на цю посаду назначали людей різного досвіду та заслуг [16, с. 486]. У першій половині IX ст. відбулась уніфікація: усі архонти почали носити титул спафарія [16, с. 490 — 493; 79, с. 301 — 303]. Можливо, такий титул надавався всім, обраним на посаду архонта.

Архонти в Тавриці виконували функції загального цивільного управління, що ж до військової сфери, то її питання досі відкрите. Теоретично, архонт міг виконувати функції командира гарнізону, проте, якщо прийняти за основу кондомініум Візантії й Хозарії в Криму, договір про демілітаризацію унеможлиблював будь-які регулярні військові формування. Костянтин Багрянородний пише про те, щодо становлення феми, гарнізон Херсона складався з місцевих жителів і підпорядковувався місцевому управлінню [197, с. 246 — 259].

Інший посадовець із не зовсім ясними функціями — це кір. Відомо шість печаток кірів Херсона [11, с. 160 — 161; 17, с. 213; 92, с. 122 — 123; 352, с. 210]. З них п'ять датуються рубежем VIII — IX ст. — першою чвертю IX ст., а одна — останньою третиною IX ст.

За думкою А. Ф. Вишнякової, кір Херсона був представником Візантії в місті, міським головою з обмеженим впливом [92, с. 123, 130]. І. В. Соколова вважає, що він контролював господарське життя міста [344, с. 114]. М. О. Алексеєнко допускає, що посилення тиску хозарів на містян, змусило

візантійців ввести в місті особливу форму управління на чолі з кіром, який мав не тільки цивільні, але й військові та дипломатичні повноваження і призначався з місцевих жителів Херсона [17, с. 217 — 218]. С. Б. Сорочан, К. Д. Смичков та А. І. Домановський дотримуються думки, що кір (у випадку з Домановським, протополіт, кір і патер) — це чиновник, що займався збором податків, мита й контролював торгівлю [136, с. 95 — 96; 352, с. 21 — 213].

Можна з упевненістю сказати декілька речей. Згідно з печатками, кір Херсона — офіційний візантійський посадовець. Він виконував свої функції в той час, коли містом управляла колегія архонтів. Архонти, як було зазначено вище, у першій половині IX ст. носили титул спафарія [16, с. 490 — 493; 79, с. 301 — 303]. Кіри водночас були іпатами, тобто стояли рангом нижче [465, с. 22, 25 — 26; 470, с. 292, 296 — 298; 491, с. 35, 54 — 57]. Тому, найімовірніше, херсонські кіри були підлеглими колегії архонтів.

Воєнна функція адміністрації візантійського таврійського міста часів архонтії могла бути організована наступним чином. Тут треба зауважити, що незважаючи на стратегічне положення Херсона й наявність зручної гавані, військового флоту в заданий період тут не було, місто приймало тільки торгові кораблі, які були пристосовані для каботажного плавання узбережжям Криму [197, с. 170 — 172; 485, с. 123; 414, с. 315]. Джерела нічого також не говорять нам про які-небудь частини регулярної армії, які б розміщувались у Тавриці [7, с. 196]. Проте якісь військські формування там мусили бути. Вірогідно, що це було місцеве ополчення міських власників — подібно містам Італії та Далмації [74, с. 85 — 87; 466, с. 62 — 63; 475, с. 29 — 31; 476, с. 35 — 36, 43]. Очолювати таке ополчення могли архонти, у цьому разі можна говорити про принцип об'єднання цивільної та воєнної влади.

В IX ст. імператор Феофіл (829 — 842), керуючись загальноімперськими політично-адміністративними настановами, створив нове військово-адміністративне формування — фему Херсон. Джерела пов'язують цю подію з такими обставинами. Згідно з Продовжувачем Феофана, до двору василевса прибуло посольство хозарів із проханням

допомогти в будіванні фортеці Саркел — Білої Вежі [306, с. 83 — 84]. Імператор не відмовив своїм союзникам і відрядив для цієї місії свого наближеного, спафарокандидата Петрону Каматира. Шлях Перони пролягав через Херсон, де він набрав необхідних робітничих: будівельників та плінфоробів. Після повернення з успішної місії, спафарокандидат не рекомендував імператору довіряти «батькам міста» архонтам і призначити туди стратига. Феофіл погодився й назначив стратигом самого Петрону. Адміністративна одиниця, якою мав командувати ново призначенець, отримала назву «Херсон і Клімата». Ця назва походить від терміну, яким ромеї позначали гірські та прибережні райони Таврики [273, с. 697 — 698; 292, с. 42; 451, с. 182].

У візантійській табелі про ранги 842 — 843 років присутній новий адміністративний пост «стратиг Кліматів» [470, с. 48 — 49]. Посилається на ці райони й Костянтин Багрянородний [197, с. 172 — 173].

Найважливішим завданням фем — на противагу архотіям, які виконували здебільшого функцію цивільного управління, — була організація оборони її території. З цієї причини, вони мали досить велику кількість війська. Точних свідчень про чисельність воєнних формувань Кліматів немає. Ф. І Успенський вважає, що точне число військових у фемі визначити неможливо, воно ситуативне [380, с. 164]. За розрахунками А. Л. Якобсона, населення Херсона складало близько шести-семи тисяч людей [443, с. 161], тому військовозобов'язаних набирали всією Таврикою.

Основою фемної армії являлися стратіоти — категорія людей, які мали земельні наділи і водночас мали служити в армійських лавах.

Сфрагістичні дані повідомляють, що не пізніше середини IX ст. назва фемі з «Кліматів» змінилася на «Херсон». В IX — X ст. існуванню цієї територіально-адміністративної одиниці не раз загрожувала небезпека. У 896 році відбулося повстання херсонеситів [306, с. 150]; за часів правління Романа Лакапіна (920 — 944) виникла нова хозарська небезпека [284, с. 216 — 218]; пізніше Херсон захопив київський князь Володимир [427, с. 48 — 49;

428, с. 137 — 138]. Однак, повсякчас візантійці поновлювали свою владу на Кримському півострові.

Територіально фема «Херсон» займала області східної та південно-західної Таврики. Не пізніше останньої чверті IX ст. в її склад увійшов Боспор. Це підтверджує константинопольський патріарх Фотій [482, с. 132] та арабський письменник Ібн Русте [303, с. 167; 415, с. 675 — 676]. Археологічні джерела свідчать про будівельні роботи на Ескі-Кермені, Баклі, Сюйрені, Чуфут-Калє в другій половині IX ст. [5, с. 47 — 48; 7, с. 216 — 219; 118, с. 189 — 190; 330, с. 56] Безумовно, таке масштабне будівництво не могло бути спровоковане ніким, окрім візантійців.

У другій половині X ст. адміністративно-територіальний поділ знову зазнав змін. За свідченнями печаток, області південно-західної Таврики, які входили у фему, утворили окремий округ — турму Готії. У таблиці про ранги 971 — 975 років окрім стратиґа Херсона, окремо зазначений стратиґ Боспору [470, с. 266 — 269] — а це автоматично означає появу нової феми «Боспор». Дещо пізніше, у написі 1059 року з'являється також і стратиґ Сугдеї [225, с. 15 — 19], — отже, існував і такий окремий пост, що підтверджується знахідками шести печаток цього чиновника, датованих XI ст. [79, с. 314 — 315; 359, с. 303; 483, с. 49] Таке дроблення однієї великої феми на кілька малих можна інтерпретувати по-різному. Це може бути пов'язано з внутрішніми обставинами — особливостями розвитку регіону, рельєфу місцевості, різноетнічним населенням або зовнішніми чинниками — як-от еволюція імперської адміністрації загалом.

Відомо, що в Італії та на східних кордонах Візантії створювалися нові воєнно-адміністративні структури, які тяжіли до зменшення контрольованої території [460, с. 113 — 123]. За військової загрози вони могли об'єднуватися під єдиним командуванням.

Основну військову функцію відтепер не землевласники-стратіоти, а експедиційні армійські корпуси (тагми) і найманці [449, с. 82 — 90; 462, с. 84 — 85]. Основне керівництво здійснював стратиґ, якого

призначав імператор. За даними М. О. Алексеєнко, строк служби стратига міг становити від трьох до тринадцяти років [13, с. 734]. Візантійські чиновники традиційно не були прив'язані до місця своєї служби — їх періодично переводили з феми у фему [15, с. 259 — 260; 197, с. 244 — 245].

Резиденцією стратига, з моменту створення феми був Херсон, а місцем безпосереднього знаходження — преторій, віднайдений у процесі археологічних розкопок у південно-східному куті міста [408, с. 101 — 107]. Тільки у разі повстання містян, стратиг мав покинути Херсон і зупинитися в одному із міст Кліматі або навіть Боспору, які б залишалися лояльними Імперії [197, с. 274 — 275].

Першим і головним обов'язком стратига було забезпечення безпеки ввіреної йому території. Хозари, мадьяри, Русь, печеніги, болгари в різний час несли потенційну або реальну небезпеку Тавриці, а через неї — і Візантії [197, с. 36 — 37, 52 — 53; 223, с. 141; 343, с. 78; 427, с. 48 — 49; 428, с. 57, 86, 137 — 138; 458, с. 137 — 210, 216]. За таких умов, ромеї завжди більше покладалися на дипломатичні хитрощі, аніж на військове протистояння [197, с. 57, 86]. Тому, оскільки така політики була прерогативою центральної влади, таврійським стратигам ставилося в обов'язок розвідка, збір інформації, а також вчасна постачання даних до Константинополя. Такий стан справ підтверджують письмові джерела — Ніколас Містик [477, с. 58 — 59], «Житіє» Василя Нового [89, с. 85], «Повість минулих літ» [428, с. 50].

Крім того, обов'язком стратига була підтримка міських фортифікацій у належному стані, їх поточний ремонт, відбудова тощо [225, с. 15 — 19].

Підтримка громадського порядку — тобто, суто поліцейські функції також перебували у віданні стратига.

За свідченнями джерел, адміністрація стратига складалась із великого штату чиновників та офіцерів, у якому були начальники адміністративно-територіальних підрозділів округів та штабу, командир його особистої гвардії, секретар, знаменосці та ін. [449, с. 341; 489, с. 100] Існують молівдовули членів фемної адміністрації Херсона, датовані першою третиною

X ст.[344, с. 159; 470, с. 403] Вони належать хартуларію — посадовцю, який відповідав за списки військовослужбовців, який ніс відповідальність не тільки перед своїм безпосереднім начальством, але і звітувався центральному державному апарату [470, с. 314, 341].

Відомі також дві печатки «турмарха Готії», датовані другою половиною X ст. Вони належать посадовцю, який очолював турму (воєнно-адміністративний округ феми) південно-західної Таврики [12, с 230 — 233; 18, с. 566 — 567].

Численні знахідки молівдовулів комерціаріїв — митників та податківців [79, с. 308 — 309], які окрім іншого, займались і постачанням фемного війська.

Колегія архонтів збереглась і після створення феми — вони згадуються в «Тактиконі Успенського» разом зі стратигом Кліматів [470, с. 56 — 57]. Невідомо, які обов'язки були на них покладені, можливо, вони виконували виключно дорадчу функцію і зберігали ілюзію місцевого керівництва, яка бере початок ще з античних часів. Також можна припустити, що створення феми не призвело до повної й негайної ліквідації попередніх органів влади — вони могли бути поступово інтегровані в адміністрацію стратиґа.

Остання достовірна згадка про стратиґа Херсона датується 1059 роком [225, с. 15 — 19]. Також маємо печатку безіменного стратиґа другої половини XI ст. [423, с. 248]

Вірогідно, фемний устрій змінив катепанат. Давньоруський літопис повідомляє, що в 1066 р. херсоніти вбили візантійського катепана [428, с. 210]. У XI ст. катепан — командир великого армійського підрозділу, якому були підлеглі збройні сили кількох округів [449, с. 64 — 67; 459, с. 344; 462, с. 84 — 85]. Джерела не дають нас яких-небудь підказок щодо великого військового формування того часу в Тавриці, проте теоретично, це могло бути об'єднання контингентів фем Херсона, Сугдеї та Боспора під керівництвом катепана. Аналогією в такому випадку слугує катепанат Італії, який зводив разом феми Лангобардії, Лукані та Калабрії [461, с. 127 — 134].

Наприкінці XI ст. Таврика ще управлялася візантійською адміністрацією [1, с. 106 — 107; 24, с. 266; 234, с. 480, 486, 493], але після того, як у квітні 1204 року хрестоносці взяли штурмом і розграбували Константинополь, влада на Кримському півострові переходить до рук Трапезундської імперії. Історія Візантійської воєнної присутності на цій території закінчується, щоби більше ніколи не поновитися.

Отже, використовуючи одночасно свідчення письмових джерел, сфрагістики й археології, можна простежити еволюцію візантійської військово-адміністративної системи з часів раннього середньовіччя й до кінця XI — початку XII ст. і констатувати, що вона розвивалася за загальноімперськими законами, зберігаючи незначні елементи місцевого колориту.

4.2. Стратегічні плани імперії

Історія Візантії починається з IV століття, відтоді, коли на трон Римської імперії зійшов імператор Костянтин (324–337 р. правління). Міланський едикт 313 р. дозволяє вільне віросповідання християнства, а в 395 р. воно було визнано офіційною релігією обох частин імперії. Навряд чи можна знайти подію, що зробила би більший вплив на всю наступну історію як Візантії, так і Західної Європи.

Кримський півострів увійшов до сфери інтересів Візантії у 395 р [165, с. 334 — 336], коли відбувся остаточний розподіл єдиної Римської держави на Західну та Східну (Візантійську) імперії. Завдяки опорним пунктам у Тавриці візантійці, які проголосили себе політичними наступниками Риму [233, с. 38 — 39], могли вести стратегічну розвідку в євразійських степах; їхній уряд, спостерігаючи за пересуванням кочових народів на півночі, зміг проводити дипломатичну роботу з владною верхівкою цих племен, не допускаючи нових нападів [105, с. 59]. Окрім того, той, хто володів Таврикою, контролював

Чорне та Азовське моря, протоки й гавані, а також міг активно боротись із піратством.

Завдяки винятковому географічному розташуванню Кримський півострів викликав підвищену увагу правителів Римської імперії задовго до її поділу на дві держави. Римська адміністрація до останнього намагалась утримати за собою найважливіші опорні пункти в Тавриці. Частини римської армії дислокувались у Херсонесі, Хараксі, Балаклаві [258, с. 137 — 138], можливо, на перевалі Гурзуфське сідло [141, с. 56 — 63; 248, с. 56 — 63], на Боспорі [38, с. 565 — 567], а також на городищах Усть-Альма та Альма-Кермен [154, с. 122 — 126].

Зі зростанням міжнародної торгівлі між Сходом та Заходом, яка йшла через Чорне море, посилювалася й військово-стратегічна значущість суходільних та водних шляхів півострова. Держава, що володіла узбережжям Криму, мала з цього неабиякий економічний та політичний зиск. Тому упродовж V—XV ст. Таврика постійно притягувала інтерес великих держав: Візантії, Хозарського каганату, Київської Русі, Трапезундської імперії.

У стратегічному плані, для другої половини V — першої половина VI ст. є характерним прагнення Візантії закріпитися в гірській частині півострова та на узбережжі. Наприкінці VII — VIII ст. на території Таврики було встановлено сумісне хозарсько-візантійське володіння або кондомініум. До такого висновку приходять С. Б. Сорочан, а натяки ми можемо побачити й більш ранніх студіях різних дослідників [251, с. 180 — 181; 252; 253; 254; 255, с. 66 — 68; 256, с. 166 — 175; 273, с. 96 — 105; 274, с. 69 — 73; 275, с. 259 — 281; 276, с. 333 — 338; 330; 331, с. 40; 332, с. 88 — 92; 333, с. 354 — 360; 334, с. 253 — 264; 442, с. 190; 45, с. 54 — 55, 48; 233, с. 163 — 180;]. У другій половині X — першій половині XIII ст. (третій період) Візантія укріплює свої позиції на Кримському півострові, щоб остаточно втратити їх після 1204 р., поступившись Трапезундській імперії.

Підкреслимо, що для всього періоду середньовічної історії Криму є характерним цілковите володарювання в степовій частині півострова кочових

народів: гунів, тюркутів, хозаро-болгар, печенігів, половців, монголів. Родючі гірські долини та узбережні території в цей час займало досить строкате за етнічним складом хліборобське осіле населення, що знаходилося під сильним культурним впливом Риму, а пізніше — Візантії, Генуї та Золотої Орди.

Прагнучи взяти під контроль процес міграцій, Феодосій і та його сини Аркадій і Гоннорій починають розселяти «варварів» як федератів на східних кордонах імперії. У руслі цієї політики відбувалося й розміщення «готів» у Тавриці. Про це свідчить не лише топографія пам'яток (поблизу Херсонеса в долині р. Чорна міститься переважна більшість некрополів із трупоспаленнями), а й окремі знахідки. Наприклад, Ай-Тодорський скарб монет IV — початку V ст. з наслідуванням «променевого типу» пов'язаний із хвилею міграцій якоїсь групи варварського населення Центральної Європи в Таврику, що відбулася на початку V ст. або упродовж перших двох його десятиліть[338, с. 135].

Спадкоємиця Риму Візантія продовжила закріплення своїх володінь у Тавриці. Посилення у V—VI ст. тиску на кордони імперії варварських племен призвело до втрати візантійською армією стратегічної ініціативи. Це змусило уряд спрямувати значні зусилля на будівництво оборонних споруд. Щонайперше візантійці намагалися укріпити старі міські центри. Такими в Тавриці були Херсонес і Боспор. Однак потребували оборони і великі території Передгірського та Гірського Криму, де проживали союзники імперії—федерати. Уже за часів правління імператора Юстиніана I (527—565) у Південно-Західному Криму, як уже зазначалося, була створена система «довгих стін», які зачиняли проходи (клісури) до гірських долин, заселених гото-аланами.

Довгі стіни, побудовані в середині VI ст. для оборони осілого населення гірських долин, створювали для мешканців тактичну перевагу, позбавляючи кочівників можливості раптового нападу. Для закріплення стратегічного панування наприкінці VI — початку VII ст. поряд із довгими стінами будуються фортеці, які могли брати під свій захист мирне населення та

військові підрозділи у разі відступу від стін або прориву супротивника на якійсь ділянці опору. Будівництво таких фортець позбавляло супротивника можливості розвивати успіх, навіть у випадку захоплення клісур. Крім того, на узбережжі будується ще один укріплений порт — Сугдея. Як видно з вищенаведеного, візантійською адміністрацією Таврики у VI ст. створюється складна система охорони кордонів, орієнтована в найбільш небезпечному напрямку — з боку степу. Вона складається з довгих стін, які перекривали гірські проходи, і низки опорних пунктів — фортець, розташованих у безпосередній близькості від клейсур (Каламіта, Ескі-Кермен, Мангуп, Сюйрен, Тепе-Кермен, Чуфут-Кале, Бакла).

Окрім будівництва фортець, візантійська адміністрація починає насаджувати серед місцевого «варварського» населення християнство. Не можна применшувати розуміння важливості єдиної релігії для єдиної держави. Єдиний Бог — єдиний государ.

У другій половині — наприкінці VII ст. відбуваються зміни у військово-політичному становищі Північного Причорномор'я та Середземномор'я. Економічне й політичне становище Візантії в цей період також постає складним. Епідемія чуми, довготривалі війни з арабами призвели до виснаження людських ресурсів імперії. Практично всі сили та засоби було спрямовано на організацію оборони східних кордонів і столиці. Чисельність армії значно зменшилася, і вона чималою мірою децентралізувалася. Можливо, тому візантійські гарнізони та федерати залишають частину фортець Таврики. Археологічні дослідження фіксують припинення життя на Алустоні, у Гурзуфі, Мангупі, Баклі, Каламіті.

Після розпаду близько середини VII ст. оногурської конфедерації Таврика підпадає під сумісне хозарсько-візантійське володіння. Поява на північно-західних кордонах імперії нової міцної держави — Хозарського каганату — змушує Візантію вжити неабияких дипломатичних зусиль, щоби зупинити просування хозар углиб півострова [45, с. 146, 148]. Це на довгі роки стає основним стратегічним інтересам Імперії ромеїв у Криму.

Потрібно зазначити, що висновок С. Б. Сорочана щодо хозаро-візантійського кондомініума — це, наразі, тільки одна із версій. Однак, на нашу думку, така концепція, викладена з урахуванням аналізу великого масиву різносторонніх джерел, всебічно обґрунтована автором, більш послідовна, ніж концепція повного володарювання хозарів на території Кримського півострова, яку активно просуває О. І. Айбабін [7;9, с. 11 — 17]. Безумовно, це не істина в останній інстанції, а гіпотеза, яку С. Б. Сорочан у своїй монографії оздобив знаком питання. Але ця гіпотеза плідна, вона дає відповіді на окремі питання і прибирає суперечності у взаємовідносинах Імперії та Каганату [351].

Великі сумніви викликає думка, що після середини VI ст. Візантія практично повністю втратила контроль над Таврикою, а землі Північного Причорномор'я опинилися під владою хозарів. [35, с. 88; 47; 71, с. 95 — 97; 110, с. 190 — 204; 115, с. 87; 265; 212, с. 179; 216, с. 63; 282, с. 20; 299; 430, с. 11 — 12; 440, с. 152, 158; 444, с. 27] Вигідне положення Херсону, а також і решти портів Кримського півострова не могло просто так вивітритися з голів візантійської керівної верхівки. Втрата таких прибережних, транзитних, посередницьких центрів, означала б не тільки втрату частини виходів до моря, ба більше — зникнення стратегічно важливого приморського регіону разом із його сухопутними областями й територіальними водами [351, с. 171 — 172]. До того ж, оскільки через Північне Причорномор'я кочували різноманітні племена, то від своєчасно поставленої інформації щодо їх пересування, могла залежати доля інших, сусідніх із Таврикою провінцій імперії ромеїв [379, с. 243].

До 30-х років VIII ст. хозаро-візантійські стосунки в Тавриці мали порівняно мирний характер, якщо не зважати на ексцес 711—712 рр. під час правління Юстиніана II, коли хозари виступили проти імперії на захист населення Гірського Криму та Херсонеса [417, с. 63 — 67]. Хоча, вірогідно, і херсонесити й хозари виступали не проти імперії, як такої, а проти особисто імператора.

Згідно з умовами, які розповсюджувалися на території кондомінату (VIII— IX ст.) у Криму і стабілізацією військово-політичного становища в регіоні проводилася демілітаризація, тому візантійці вивели свої гарнізони з фортець, а гірські проходи, певно, уже не охоронялися хозарами. Загарбання клісур у 787 р. повсталими прибічниками Іоанна Готського і правителя Доросу було тимчасовим і незабаром контроль над Гірським Кримом був поновлений [43, с. 151 — 161].

Певно, наприкінці VIII ст. (після придушення повстання Іоанна Готського) хозари починають вводити свої гарнізони в напівзруйновані на той час візантійські фортеці, відбудовуючи їх або зводячи наново. Залишки будівельної діяльності хозарського панування в Тавриці виявлені на Мангупі, Алустоні, Киз-Кермені, Судаку [45, с. 54 — 68] та інших пам'ятках Криму.

В останній чверті IX ст. (приблизно 885 р.) у Причорноморських степах з'являються загони печенігів, які під натиском гунів просуваються на захід, займаючи землі Хозарського каганату. Одна гілка печенізьких орд уклінилася між Таврикою й основною територією Хозарії, перервавши зв'язок останньої з візантійськими містами Криму, завдаючи у такий спосіб економіці каганату сильного удару [302, с. 213]. Незважаючи на всі зусилля, до яких вдавалися хозари, щоби витіснити печенігів, останні не лише змогли зберегти завойовані позиції, а і просунулися далі на захід. За словами Константина Багрянородного, на середину X ст. «Пачінакія займає всю землю до Русі, Боспору, Херсона, Сарата, Бурата і тридцяти країв» [197, с. 301 — 342]. Поступово в хозарсько-печенізький конфлікт втягуються Візантія та Київська Русь (що переслідують свої військово-політичні та економічні цілі).

Одним з основних напрямів у політиці Візантії в районах Північного Причорномор'я упродовж IX—XI ст. було прагнення перешкодити закріпленню на берегах Понту Київської Русі, яка намагалася заволодіти там ключовими позиціями економічного та стратегічного характеру.

У 935 р. союзники хозарів — чорні булгари — під проводом Пейсаха здійснили спустошувальний похід у Таврику [188, с. 118]. Похід Святослава на Саркел у 965 р. остаточно підірвав могутність Хозарського каганату.

Особливо відчутними для панування Візантії в Північному Причорномор'ї стали удари, завдані Руссю наприкінці X ст. Скориставшись тимчасовим послабленням Візантії, сили якої були виснажені безперервними війнами з арабами, болгарами та міжусобицями, Володимир Святославич здійснив у 988— 989 рр. похід на Таврику й після тривалої облоги захопив Херсонес. Такі рішучі дії руського князя змусили візантійського імператора Василя II (976—1025) виконати обіцянки, які він дав раніше. Охрестившись у Херсонесі, Володимир одружився із сестрою імператора Ганною. Залишивши Херсонес, Володимир посадив у Тмуторокані свого сина Мстислава, завдяки чому економічне й політичне становище Русі в Північному Причорномор'ї залишалося досить стійким до кінця XI ст.

У другій половині X — на початку XI ст. візантійським імператорам, які спиралися на фемні війська, вдалося добитися воєнних успіхів на сході та північному заході і значно розширити свої володіння. Система фем набула свого повного розвитку до X ст. [479, с. 101 — 105] Фема Херсона, що вперше згадується в «Тактиконі: Філотей» (899 р.), була частиною військово-адміністративного устрою імперії [479, с. 101 — 105].

У другій половині X ст. в адміністративному устрої Візантії відбулися зміни: старі феми були поділені на кілька десятків дрібних стратигій, особливо в прикордонних областях, територія яких не перевищувала одного міста або маленького району. Це саме відбувається в Тавриці, яка була північно-східним форпостом імперії. У 70-ті роки X ст. Візантія докладася нових зусиль для встановлення контролю над Північним Причорномор'ям. Згідно з «Тактиконом Ікономідеса» (971—975), крім феми Херсона, що вже існувала в Тавриці, додатково створюються ще дві нові феми: Боспора та Понту Евксінського на чолі зі стратигами [479, с. 101 — 105].

У створенні трьох фем на порівняно невеликій території Кримського півострова виявилися дві тенденції в політиці Візантії: 1) зміцнення позицій на берегах Понту; 2) дроблення старих фем на дрібні, які у свою чергу поділялися на турми, друнги та банди. Імператор Цимісхій, створюючи дві нові феми на північному узбережжі Понту, намагався запобігти посиленню Русі на Тамані та в Східній Тавриці (цьому мала запобігти фема Боспора), а також обмежити можливі воєнні дії русів на морі, контролюючи чорноморську торгівлю.

До 60-х років X ст. Хозарський каганат під ударами печенігів, Візантії та Київської Русі втрачає військово-політичне панування в Тавриці. Упродовж X— XII ст. в Криму точиться боротьба між печенігами та половцями, Візантією та Руссю. У цей час Візантія зберігала своє панування переважно в Південному Криму, а Русь закріпилася в Східній Тавриці, створивши тут Тматороканське князівство. Контроль над районами Гірського Криму Візантії вдалося зберегти завдяки створеній тут низці укріплених пунктів, що згодом перетворилися на міста.

Децентралізація Візантії у XI— XII ст. спричиняє створення на східних кордонах незалежних або напівзалежних феодальних держав. Посилення сепаратистських тенденцій, що базувалися на повній економічній незалежності від центральної влади, вже наприкінці XI — першій половині XII ст. сприяло створенню напівзалежного феодального князівства на території колишньої візантійської фемі Халдея, яке очолювала династія Таврів-Таронітів [174, с. 5].

Можливо, з XII ст. встановлюється тісний політичний зв'язок між Таврикою і Трапезундом, хоча економічні та інші зв'язки Південного Понту і Криму не переривалися з античних часів. Після утворення у 1204 р. Трапезундської імперії Херсон і Готські Климатив увійшли до складу держави Великих Комнінів [174, с. 9], що продовжувалося до завоювання Криму монголами. Залежність Таврики від Трапезунду виявилася, імовірно, у щорічній сплаті податків і наданні необхідних допоміжних загонів [174, с. 9].

Візантійська концепція війни, абсолютно особлива й новітня, яка розвинулася до кінця VI ст. в справжній «оперативний кодекс». Відправною точкою тут слугувало уявлення про неможливість вирішальної перемоги — на противагу головній військовій цілі ранніх римлян, а згодом — Наполеона, Клаузевиця і їх наступників включно з нашими сучасниками. Отже, візантійська концепція війни була революційним переворотом [237, с. 336].

Візантійці знали, що кінця війні не буде, що прийдуть нові вороги, якщо старі будуть остаточно розбиті і є всі шанси на те, що вони виявляться такими ж небезпечними, або ще більш небезпечними. Знищення одного ворога, що насідає на кордони імперії могло просто залишити простір для наступного, який теж буде погрожувати імперським кордонам.

Тому для візантійців ціль війни не могла міститись у тому, щоби шукати битви заради вирішальної перемоги, оскільки такої просто не могло бути; ціль була тільки в тому, щоби стримувати ворожу загрозу, послаблюючи ворога різноманітними вивертами, воєнними хитрощами й засідками й залишивши будь-який різновид повномасштабної двосторонньої битви лише як крайній засіб [237, с. 365]. Роль Таврики у «великій стратегії» Візантії полягала зовсім не в бойовій потужності її населення. Близькість до степу, торгові зв'язки з різними державами упродовж усього середньовіччя давали змогу підданам імперії займатися найбільш потрібною справою — збором інформації, розвідкою. Така функція передусім надавалася стратигіві Херсона. За словами Ніколая Містика, стратиг збирав і відправляв до столиці відомості про переміщення і плани сусідів імперії. На той час Херсон сусідствував із печенігами, які виконували доручення Візантії в Русі та Хозарії, а у разі ускладнень взаємин із Константинополем, здійснювали набіги на Херсон та Клімати [197, с. 37]. Поза сумнівом, що інші чиновники, купці, гарнізонні командири мали на меті таку ж саму ціль.

4.3. Тактична сила ромейів у Тавриці — федерати

Для регіону, що розглядається, характерна певна специфіка ландшафтів — різноманіття кліматичних зон на обмежених територіях, сильна порізаність рельєфу, обмеженість площ, придатних для обробки землі, обмежені запаси каменю і глини у разі відносної недостатності будівельних лісів, сезонний дефіцит прісної води [158, с. 170].

Геологічна побудова внутрішньої гряди Кримських гір зумовило можливість розвитку місцевого варіанту скельної архітектури. Склад населення Південно-Західної Таврики відрізнявся нестабільністю, етноси які тут взаємодіяли мали різну соціально-політичну організацію та економічний базис спільноти [158, с. 170].

Складнощі досліднику становить нерівномірна археологічна вивченість поселень. Планомірні широкомасштабні роботи велись на городищах Мангупа [251, с. 121 — 123] та Ескі-Кермена [5, 43 — 51; 8, с. 129 — 150; 405, с. 12 — 13]. У меншому ступені археологічними дослідженнями були охоплені Бакла [327, с. 73 — 84; 328, с. 35 — 57; 368, с. 57 — 63], Чуфут-Кале [119, с. 125; 252, с. 181 — 180], і Каламіта-Інкерман [83, с. 55 — 62; 252, с. 68 — 72]. На Тепе-Кермені [370, с. 250 — 262; 374, с. 102 — 103] та Сюйрені [42, с. 88 — 92; 371, с. 217 — 229] проводилися лише епізодичні, невеликі за обсягом роботи. З південнобережних міських поселень ґрунтовно досліджений Алустон [271, с. 170 — 180; 272, с. 139 — 190], значні розкопки були проведені в Партеніті [296, с. 64 — 100; 297, с. 139 — 190], поглиблено досліджена Чембало — Балаклава [3, с. 58 — 98; 157, с. 174 — 176]. Дослідженість Гурзуфа, Ялти залишається на рівні археологічних розвідок, які проводилися тут раніше [139, с. 9 — 14; 270, с. 146, 148; 392, с. 92 — 98, 189, 195 — 197].

Наприкінці III — на початку IV ст. почалось інтенсивний рух племен і народів у Європі який продовжувався декілька століть, відомий під назвою «Велике переселення народів», яке значною мірою вплинуло й на долю Криму.

У Таврику вторгнулися германські племена готів, яким вдалося здобути перемогу над скіфами, а згодом і над Боспорським царством і осіли, як вважає більшість дослідників, у південно-західній частині Кримського півострова й на його південному березі. У багатьох авторів цей район іменується Готією. У VI ст., за імператора Юстиніана I, готи виступають як федерати імперії. У цей час на Боспорі знаходилися військові загони під керівництвом готів Годиля і Вадурія [209, с. 27].

Проте, більш тяжкою ніж готська, для народів Таврики стала навала гуннів, яка в другій половині IV ст. завдала поразки готам і зайняла степовий і передгірний Крим. Гірські райони так і залишилися непідкореними й гунни продовжили у 450 р. рух на Європу. Проте, у 453 р. після смерті Аттіли, союз войовничих племен розпадається. Чимала їх частина повертається до Криму і причорноморських степів, де стала причиною розгрому Боспорського царства й остаточного розпаду держави пізніх скіфів. Мирне населення, як і раніше рятувалось у гірських районах. Роздроблені гунни так і не змогли закріпитися в Тавриці. Їхні племенні об'єднання виявилися нетривкими. Згодом, більша їх частина залишила Крим або осіла й асимілювалась із місцевим населенням.

Упродовж раннього середньовіччя єдиним міським поселенням, що трансливало візантійську культуру на весь інший Крим був Херсон. Надалі, після активізації імперського будівництва на гірській та прибережній території Таврики, протоміські та міські центри утворюються навколо візантійських укріплених пунктів. Такими формуваннями стали Бакла, Чуфут-Калє, Мангуп, Ескі-Кермен, Каламіта, Тепе-Кермен (під питанням). На південному березі два міських поселення — Алустон і Горзувіти також формуються на основі фортець, побудованих Юстиніаном I. Побудовою фортець візантійська адміністрація вирішувала одразу кілька завдань. У гірській частині укріплення слугували задля перекриття підступів до Херсона з боку степу [351, с. 211], а також прихистками для союзників-федератів, а в прибережній зоні — убезпечували каботажне судноплавство, яке мало на меті насамперед торгівлю.

Відомий вітчизняний візантиніст Ф. І. Успенський називає 532 — 539 рр. посиленням візантійського впливу в Криму й на Кавказі. [380, с. 253 — 294]

Саме VI ст. варто назвати початком планової оборонної забудовлі Таврики. І це досить логічно. Варварів не цікавили складні фортифікаційні конструкції, для побудови яких необхідно було знати хоча б основи архітектури: виміри на місцевості, геометрію, модульні побудови, пропорціональні системи і стандарти вимірів для визначення загальної форми і взаємного розположення головних частин об'єкту. (Ми у жодному разі не маємо виходити з апріорної ідеї, що будівельники завжди використовували ті ж прийоми що й сьогодні, але, втім, відомо, що в VI — VII ст. візантійському архітектору радять вивчати Архімеда й Метробія, він проходив той же курс навчання, котрий рекомендував Вітрувій у I ст. до н.е.) [294, с. 72, 52] До того ж навряд чи кочовиків цікавили довготривалі фортеці, побудова яких забирала багато часу й людських ресурсів. Стратегія їх війни була наступаючою, тоді коли імперська стратегія вимагала не тільки захопити об'єкт, але й втримати його. Федерати не являлися незалежною, самостійною політичною силою, яка могла б для безпеки власної держави будувати фортеці й низки оборонних пунктів. Спільність рис конструкцій, будівельних прийомів, планувальних рішень, систем мурування, техніки обробки цих складних споруд свідчать про реалізацію досягнень пізньоримського воєнно-інженерного мистецтва, раннього ромейського будівництва й не несе слідів наслідування пізньоскифської та й будь-якої кочівницької фортифікації [351, с. 213].

Крім того, ще в II—III ст. н.е. римляни вважали прибережні й гірські території Криму своїми і намагалися оборонити їх від вторгнення кочовиків за допомогою створення мереж опорних пунктів, розташовуючи гарнізони легіонерів у Херсонесі, Хараксі, Алма-Кермені, Трапезусі. Спадкоємиця Риму Візантія і далі укріплювала свої володіння в Тавриці.

Отже, після ослаблення готського воєнного союзу, Візантія починає активно укріплюватись у Криму. Своєрідною сходиною для цього виступають найбільші центри імперії в Криму: Боспор Кіммерійський та Херсонес Таврійський, у якому базувалися римські гарнізони, а згодом — візантійська адміністративна верхівка. Ці два міста знаходилися на неабиякій відстані одне від одного й не могли слугувати надійним захистом кордону великої імперії. Стратегія ж того періоду вимагала, щонайперше, міцної обороноздатності територій, що потрапили під вплив. Менші прибережні фортеці самі вимагали захисту від нападів. Такий захист могли надати тільки місцеві племена, що мешкали в горах, що, у свою чергу, потребувало приятних взаємин ромеїв з племінною верхівкою цих племен і лояльності останніх. Саме тоді минулі вороги виявилися найбажанішими союзниками.

Це якнайкраще ілюструє саму суть візантійської воєнної стратегії. У порівнянні з Римською імперією, ромеї покладалися не стільки на силу зброї, скільки на різні форми переконання, передусім — вербовку союзників. І коли візантійцям усе ж доводилося воювати, вони намагалися не стільки знищити ворогів, скільки стримати їх: як для того аби зберегти воєнну силу, так і тому, що теперішній ворог завтра може стати союзником [237, с. 14].

Археологічні матеріали раннього періоду існування пам'яток свідчать про військовий характер поселень, постійному перебуванні на їх території готів і аланів, які, імовірно, проживали неподалік [4, с. 119 — 120; 120, с. 85]. Статус союзників-федератів Візантії сприяло консервації в громадах регіону воєнно-демократичних структур [156, с. 172]. Через поширення християнства, пов'язаної з ним грецької мови, як письмової, так і усної, візантійська влада свідомо стимулювала асиміляційні процеси в регіоні. Імперія контролювала Таврику також і економічно, через податкову систему та монетний обіг [351, с. 224] і адміністративно — через інститут архонтату, який контролювався дукою Херсона [7, с. 211; 206, с. 31; 351, с. 255].

Немає сумнівів, що у військово-організаційному стосунку контингенти федератів, «союзників», які поступово, але невблаганно втрачали свою

етнічну племенну специфіку, підлягали контролю командування, що базувалось у Херсонесі [351, с. 224]. Будь-які фінансові або податкові питання також вирішувалися візантійською адміністрацією. Доказом цього може бути мангупська знахідка молівдовула імператорського логофета, патрикія Дорофея, найімовірніше, голови податкової служби в другій половині VII ст. [122, с. 91 — 92] Вона однозначно вказує на жорсткий контроль з боку Константинополя.

В VIII ст. ситуація змінюється, у зв'язку зі складними й у багато в чому невизначеними взаєминами між Візантією й Хозарським Каганатом. Невідомо, чи втрачала Візантія свій вплив на Таврику, чи він просто перейшов у іншу, більш гнучку форму. Достеменно відомо те, що з проникненням на півострів болгарських племен, носіїв салтівської культури, населення Криму не тільки значно ущільнюється, створюються нові населенні пункти, істотно розширюються вже наявні на то час. На цьому фоні асиміляційні процеси продовжуються, формуючи єдину гірськокримську народність, яка була складена з різноманітних компонентів і об'єднувалася візантійською зв'язкою.

Якщо взяти за відправну точку теорію візантійсько-хозарського кондомінату, то кадрові військові (якщо вони взагалі мали місце), були виведені з фортець, а місцеве ополчення умовно розпущене. Це змінюється на рубежі X — XI ст., коли населення гір та узбережжя було інтегроване в адміністративну структуру феми Кліматів (згодом — феми Херсон) [273, с. 23 — 30; 351, с. 577 — 581; 414, с. 312 — 323].

Після декількох хвиль переселення народів у Південно-Західній Тавриці утворився складний етнічний союз, до якого належали готи [40, с. 172 — 173; 186, с. 5 — 7; 247, с. 68 — 69], алани (в 50-х рр. III ст. брали участь у походах германських племен у Таврику) [341, с. 74 — 76] та залишки скіфів [107, с. 581], витіснених у Кримські гори під час готської навали в III ст. наприкінці IV ст. осіле населення Таврики сконцентрувалося переважно навколо Херсона, Боспора, біля великих водних артерій внутрішнього пасма

Кримських гір (Качі, Бельбеку, Альми, Чорної) та на Південному березі [86, с. 581]. Це підтверджується археологічними знахідками ранньосередньовічних поселень та некрополів — поблизу Алушти, у селищах Гурзуфі, Артеку, Ореанді, Патреніті, Лучистому, Скелистому, Ароматі, Малому Садовому, Великому Садовому, Бобровці, Косеїзі, Сімеїзі, Баштанівці, Терновці, Бобровці, Кікенеїзі, поблизу середньовічних городищ Бакла, Ескі-Кермен, Мангуп-Калє, Чуфут-Калє, у Балаклаві, на плато Фицкі, біля печерних монастирів Шулдан, Чілтер-Коба та Чілтер-Мармара [7, с. 197]. Ці знахідки можуть свідчити про щільне заселення Таврики після гунської навали.

Про готів також повідомляв Прокопій Кесарійський у своєму трактаті «Про споруди». Він пише про країну «Дорі, де з давніх часів живуть готи, які не пішли за Теодоріхом, що направлявся до Італії. Вони добровільно залишилися тут і в мій час ще були в союзі з римлянами, вирушали разом із ними в похід, коли римляни йшли на своїх ворогів, щоразу, коли імператору було це потрібно. Вони досягають кількістю населення трьох тисяч бійців, у військовій справі вони найкращі, та в землеробстві, яким вони займаються власноруч, вони досить вмілі; гостинні вони більше всіх за людей» [307, с. 249].

Ідентифікація розташування «країни Дорі» тривала досить довго, допоки Л. В. Фірсов в 1979 р. не довів, що її потрібно ототожнювати з нагір'ям Південно-Західного Криму [339, с. 105 — 118]. Саме там, на думку дослідника, мешкали готи «які не пішли за Теодоріхом» до Італії. Він навіть вирахував їх приблизну кількість — 60000 осіб.

М. І. Храпунов вважає, що готи південно-західної Таврики уклали з Імперією союз, за яким їхні племенні вожді мали координувати з адміністрацією дукса Херсона свої дії в зовнішній політиці [410, с. 226 — 227]. Його підтримує О. С. Козлов, додаючи, що в VI ст. готи, які діставали у винагороду за службу землю та гроші, перетворилися на військово-поліцейську силу, що слухняно виконувала накази візантійської верхівки [187, с. 118]. Цю тезу підтверджують знахідки в ранньосередньовічних

поселеннях Південно-Західного Криму монет імператорів Феодосія I (379 — 395), Валентиніана II (375 — 392) та Феодосія II (408 — 450) [87, с. 137; 445, с. 18, 20].

Кримські алани, так само як і готи, були християнами грецького обряду, мали «грецьке письмо і грецьких священників» [311, с. 106; 215, с. 177 — 179]. Вони вважалися федератами Візантії й за свідченнями імператора Костянтина VII Багрянородного (913 — 959 рр.) їхнє військо, яке очолював ексусіократор Аланії, боронило від нападів кочовиків Херсон та інші поселення [197, с. 53]. Трактат Костянтина Багрянородного написано у X ст., проте археологічні знахідки зброї, прикрас, посуду сармато-аланського походження з некрополя Карши-Баїр, що знаходиться в Нахимівському районі міста Севастополь, підтверджують, що такі ж охоронні функції кримські алани виконували і в часи Юстиніана I [381, с. 116 — 117; 382, с. 313].

Візантійські автори визнають важливість аланів як військово-політичної сили на кордоні імперії. Лаонік Халкоконділ писав, що алани «найсміливіші у військових справах» і вказував на їхнє уміння робити «найкращі обладунки» та мідну зброю, «що називається аланською» [213, с. 146]. Єпископ Феодор, що відвідав Крим у XIII ст., деякий час перебував у аланському поселенні, розташованому неподалік Херсона й зазначав, що останні живуть поблизу Херсона «стільки ж за своїм бажанням, скільки й за бажанням херсонитів, немовби нова перепона та охорона міста» [214, с. 203].

А. К. Амброз зауважив, що в матеріалах ранньосередньовічних некрополів Таврики відсутні ознаки великої майнової та соціальної диференціації, а це, на думку О. І. Айбабіна означає, що союзницькі взаємини з Імперією стимулювали штучне збереження в сільських громадах Таврики стану військової демократії [7]. З висновками А. К. Амброза та О. І. Айбабіна погоджується С. Б. Сорочан, який вважає, що місцеві федерати були вільними землеробами та воїнами, слабо диференційованими в майновому та соціальному відношенні. У праці «Життя та загибель Херсонеса» дослідник

зазначив, що загалом вони дуже нагадують стратіотський склад селян-общинників Візантії пізнішого часу VIII — IX ст [350, с. 149].

Одночасно з регулярними військами, збройні сили міст у VI — на початку VII ст. могли доповнювати ополченці, які прийшли на зміну розформованим баллістаріям. На той час професійні військові контингенти були зосереджені переважно на кордонах Імперії й не могли надавати постійну допомогу провінціальним містам, тому громадяни мусили самі ставати на обороні своїх стін. Така ситуація відома не тільки в Криму, але й у Фессалоніці [418, с. 100, 104], Фракії [486, с. 274]. Якщо брати до уваги, що звичайне співвідношення воїнів від числи громадян середнього середньовічного міста — 1:6, то Херсонес, з його населенням не менш ніж 6 — 7 тис. чол. [349, с. 347 — 348], міг виставити близько тисячі ополченців. Цю тезу підтверджує той факт, що Костянтин Великий виділив Херсону саме таку кількість воїнських пайків щорічно [197, с. 147 — 156, 254 — 255]. Разом із військовими силами федератів, цього було досить для оборони від можливого супротивника. Пізніше візантійська воїнська фема нараховувала від 2 до 4 тис. чол [220, с. 82].

Специфіка візантійської військової справи в Криму й щонайперше — геній візантійського воєнного мистецтва полягає в тому, що оборона кордонів, ведення безпосередніх воєнних дій у Тавриці покладалася на плечі федератів — союзників. Міське населення, у такий спосіб повинно було забезпечувати виключно міліційну місію, а також, у разі прямої загрози — забезпечувати визначену кількість ополчення, постачати припаси, слідкувати за збереженістю фортифікаційних укріплень та організовувати безпечний відхід цивільного населення найближчих поселень. Саме тому, основні знахідки зброї, оборонного спорядження, обладунків та решти супутніх воїнам речей мають прямі або дотичні аналогії з кочівницьким світом — на ранньому етапі із сарматами, пізніше — аланами, болгарами, готами. Окремо в цьому списку стоять тюркські та хозарські артефакти.

4.4. Специфіка ведення сухопутної війни

У ранній історичний період організація візантійської армії не була відмінною від організації й тактики Західної імперії. Основу її становили найманці, здебільшого, германського походження. Ще до розподілу, після поразки військ обох частин імперії під Адріанополем (378 р.), яку їм завдали вестготи, Феодосій (379 — 394), щоби поповнити втрати і вберегти імперію від нових нападів, став активно запрошувати на воєнну службу готів [342, с. 73 — 88].

Цим він домігся одразу двох цілей: навернув у союзники минулих ворогів та дістав гарно вивчених ветеранів для армії. На набір і навчання нових солдатів Візантії потрібно було багато часу і грошей, а кордони держави, водночас, залишалися б незахищеними. Тільки імператор Лев I в 457 р. створив власне візантійську армію на протипагу готам. Основою для її формування слугували племена ісаврів, що жили в гірських областях малої Азії.

Тактика сухопутної візантійської армії упродовж свого існування змінювалася досить мало. Коливалася чисельність того чи іншого роду військ, технічне оснащення, національний склад, проте, як видно з порівняння описів битв Прокопія Кесарійського [310] (VI ст.) і Лева Диякона [228] (X ст.), візантійці за чотири століття стали набагато більше приділяти уваги кінноті, особливо кіннотним лучникам (після зіткнення з гунською тактикою ведення бою), але й піхота не занепадала.

Імператор Лев повідомляє про поділ візантійської армії за наступними родами: «Піхота має складатися з 10 шеренг, причому, перша лінія, оскільки вона самостійна, ділиться на декілька частин, що мають спеціальне бойове призначення. Так, спекулятори, назначаються для розвідок; попереду бойового ладу рухаються курсори, котрі зав'язують бій і переслідують

ворога, за ними йдуть дефензори, які складають головну частину бойового ладу; далі плагіофаги; корностіти охоплюють фланги ворога; інсидіатори вступають із ворогом у перестрілку й готові кинутися на нього; тергістіти слідуєть позаду всіх інших військ бойового ладу. За розположення кавалерії в бою в три лінії, перша ділилась як вище мовиться; друга називалася допоміжною, поділялася на 4 мерії або дронгона, що ставали один від одного і від першої на відстань польоту стріли. Особливі частини мали охороняти фланги цієї лінії. Значні інтервали між дронгонами повинні були слугувати для проходу повалених передових частин» [229, с. 60 — 61]. Про побудову третьої лінії імператор не згадує.

З опису важко зрозуміти, яке озброєння мали перераховані відділення. Проте, знаючи тактику візантійців більш пізнього часу й порівнюючи ці свідчення з інформацією, наданою іншими джерелами, можна здогадуватися про їхнє призначення. З огляду на те, що піхота має складатися з 10 шеренг, мова, найімовірніше йде про фалангу.

Далі автор розмірковує про лінії [229, с. 189 — 190], які, однак, не варто ототожнювати із шеренгами. У цьому випадку, лінія — це назва окремого тактичного об'єднання; ці об'єднання слідуєть один за одним ешелонами.

Авангард складаєтьсє з:

1. легко озброєної розвідки — спекуляторів;
2. курсорів — легкої піхоти, що прикриває дії флангів.

Основна частина — це фаланга, перші шеренги якої складають дефензори. Для пересування місцевістю вона поділялася на декілька окремих частин, що були побудовані в одну лінію. Кожна з них могла, коли це необхідно, вести бій самостійно. Перед самим ударом підрозділи з'єднувались, а за бажанням полководця окремі складники фаланги могли створити клин, схожий на той, який приміняв Нарсес у битві з готами при Тагіні (552 р.). За описом Прокопія Кесарійського: «Нарсес висунув уперед лише крайній лівий фланг свого розположення, побудувавши його тупим кутом і розмістивши там 1500 воїнів. З цих людей 500 осіб дістали наказ

поспішати до того пункту, де римляни зазнають поразки, а решта 1000 осіб були призначені для того, щоб обійти піхоту ворога, щойно вона вступить до бою й напасти на неї одночасно з двох боків» [310, с. 45].

Фалангісти-дефензори, у свою чергу самі поділялися на щитоносців, які становили першу шеренгу й мали великі щити (є вірогідність того, що великий мигдалевидний щит з'явився у візантійців у той час. Пізніше така форма щита розповсюдилась як у Європі, так і на Русі) і лускоподібні або ламілярні лати, надягнуті зверху кольчуг, і два-п'ять рядів списоносців, озброєних круглими щитами й більш простими латами [229, с. 119].

Дефензори були озброєні для ближнього бою довгими щитами, секірами, булавами. Щільність строю не дозволяла воїнам активно використовувати мечі, якщо тільки не уявити, що візантійська фаланга була менш щільною, ніж грецька або римська. Це давало б можливість урізноманітнити фехтувальні прийоми, але і збільшувалася вірогідність прориву. Довжина холодної зброї ближнього бою давала змогу задіяти в рукопашній не одну, а зразу дві перші шеренги. У будь-якому випадку, в строю основною зброєю залишався спис і до масового бою на мечах і сокирах справи, найімовірніше, доходила рідко.

Прокопій описує випадок, коли 50 воїнів зайняли вузький простір і утворивши фалангу відбивали атаку готської кінноти: «Тут і зупинилися ці 50 осіб, тісно притиснувшись одне до одного й побудувавши фалангу, наскільки це було можливо в цьому вузькому місці. Лише на сході сонця Тотила їх помітив, як водночас прийняв рішення вигнати їх звідти. Він той самий час відправив ескадрон вершників, наказавши їм вибити ворога. Вершники поскакали на них із великим шумом і криками для того, щоб зараз же вибити супротивника. Просто вони, тісно зімкнувши щити, чекали цього нападу, який готи намагалися зробити в загальному безладді, заважаючи самі собі й одне одному. Лінія щитів і списів цих воїнів була так тісно зімкнута, що їм вдалося відмінно відбити атаку. Водночас, своїми щитами вони викликали такий сильний гуркіт, що коні злякались, а вершники мали відступити перед

вістрями списів. Доведені до сказу гуркотом щитів у такому вузькому просторі й не маючи можливості рухатися ні вперед ні назад, коні вставали дибки, а вершники не знали, що їм потрібно робити з цією щільно зімкнутою групою людей, котрі не вагались і не відступали, коли готи наступали на них... Тоді Тотила послав із цією ж ціллю другий ескадрон. Коли й цей ескадрон був відбитий таким же чином як і перший, то на його місце був відправлений третій. У такий спосіб, Тотила відправив туди один за одним цілу низку ескадронів. Коли ж усім їм нічого не вдалося досягти, то Тотила припинив, нарешті свої спроби.» [308, с. 472]

Названі Левом плагіофаги, корностіти й інсіадіатори, вірогідно є представниками легкої піхоти: акконтістами, пращниками, лучниками. Призначення такого роду військ як тергістіти, можна порівняти з призначенням грецьких пельтастів, які становили задні ряди фаланги. Проте за свідченнями Лева важко робити висновки про застосування останніх чотирьох типів піхоти. Можливо також, що плагіоффаги — це спеціальні підрозділи списоносців, розміщених по флангам фаланги. Якщо завдання корноститів зводиться до охоплення ворожих флангів, то вони мають знаходитися поза загальної побудови фаланги й бути на її флангах. Це були, вочевидь, легкоозброєні воїни. Не виключно, що саме інсіадіатори були візантійськими «пельтастами», а тергістіти становили резерв усієї фаланги. Чи були вони різновидом легкої піхоти або важко озброєними — незрозуміло.

Кіннота теж поділялася на легку, яка становила першу лінію наступаючих військ і наступну за нею важку, яка була вишикувана окремими колоннами за меріями чи дронгонами. Кожний дронгон складався з чотирьох шеренг. За описом невідомого автора «Стратегікона» [285], візантійці не вважали за потрібне шикувати кінноту в більш глибоку колонну, оскільки конями створювати тиск на перші шеренги неможливо.

Першу шеренгу і крайні ряди на флангах кожного дронгона становили катафракти, закуті в тяжкі обладунки. Захищені були і їхні коні повним чи нагрудним панцирем. У строю катаракти діяли списом чи довгим мечем.

Мали вони щити чи ні — невідомо, але, якщо вони й були, то невеликого розміру — для зручності. Коні наступного за катараками ряду воїнів не були покриті обладунком, у цьому не було необхідності. Самі ж воїни обладунки носили й озброєні були списами. Ручна зброя була різноманітна.

Існує версія, що в період правління Юстиніана (527–565 рр.), після 550 р., кочівники авари які вторглися до Європи, принесли туди нововведення — стремена на сідлах [432, с. 568]. Ця деталь внесла істотні зміни в техніку кінного бою: змінилася конструкція сідла й посадка вершника. Спираючись на стремена, воїн міг більш вільно вести рукопашний бій і керувати конем. Пробивна сила удару списом чи мечем збільшилась і в момент його заподіяння вершник менше ризикував впасти з коня.

Сила візантійської кінноти була в її універсальності. Вона могла використовуватись і для таранного удару і врозсип. Усі кавалеристи володіли луком і у разі невдалої атаки, віжка кіннота, розсипавшись, могла застосувати цю зброю. Вершники були також навчені вести піший бій у строю.

«Тоді, побачивши що діється, Соломон перший зіскочив із коня, закликавши інших зробити те ж саме. Коли вони спішилися, він наказав усім зберігати спокій, виставити перед собою щити й залишитись у рядах, приймаючи стріли і списи, які посилав ворог, сам же, відібравши не менше 500 воїнів, стрімко напав на частину кола ворогів. Він наказав солдатам оголити мечі й бити верблюдів, що знаходилися тут. Тоді маврусії, які займали цю частину фронту, кинулися тікати. Ті, хто були із Соломоном, вбили приблизно 200 верблюдів і, щойно ці верблюди пали, коло було римлянами прорвано» [308, с. 267].

За імператора Юстиніана, котрий вів багато успішних війн, армія Візантії поділялася на наступні складники:

- Одинадцять схол гвардії палацу, набраних із відбірних воїнів різних народів
- Регулярні полки, сформовані з місцевих племен імперії. У кожний із них входили всі роди військ

- Федерати-варвари на службі у візантійській армії
- Союзні варварські загони, які найнялись усім складом зі своїми командирами і використовували власну манеру бою
- Іпаспісти чи букілларії — особиста гвардія воєначальників, набрана також із різних народів, яка включала в себе найкращих воїнів, що перебували безпосередньо під началом полководця.

До складу військ Візантійської імперії було включено безліч народів, кожен із яких привносив щось своє в загальну воєнну систему. Часто найманцям доводилося воювати зі своїми співвітчизниками.

Манеру індивідуального рукопашного бою можна частково взнати з описів Прокопія Кесарійського. «Тут один молодий перс, під'їхавши дуже близько до римського війська, звернувся до всіх із викликом, кричав, чи не хоче хто втупити з нам у двобій. Ніхто не зважився на таку небезпеку, окрім Андрія, одного з домашніх Вузи: зовсім не воїн і ніколи не вправлявся у воєнній справі... Випередивши варвара, який ще думав, як йому напасти, Андрій поцілів його списом у праву сторону грудини. Не витримавши удару цієї виключно сильної людини, перс впав із коня на землю. І коли він лежав на землі, Андрій коротким ножем зарізав його, мов жертвовну тварину. Небувалий крик піднявся зі стін міста і з римського війська... перси послали іншого вершника на такий же бій... ніхто проти нього не вийшов, Андрій знову, ніким не помічений, вийшов на середину, хоча Гермоген заборонив йому це робити. Обидва вони... зі списками пішли одне на одного; списи їхні, вдарившись о броню, відскочили назад, а коні, зіткнувшись одне з одним головами, впали і скинули із себе вершників. Обидва ці чоловіки, впав близько одне від одного, з великим поспіхом намагалися піднятися, але персу завадила сама громада його тіла, і він не міг легко це зробити; Андрій же, випередивши його (заняття в палестрі забезпечили йому таку перевагу) і штовхнув коліном противника, що вже піднімався, знову кинув його на землю і вбив...» [309, с. 40]

«Військо маврусіїв охопила радість: вони були переповнені надій, адже Алафія був худий і невисокий на зріст, Іуда ж вирізнявся серед маврусіїв винятковою вродою й досвідченістю у військовій справі. Обидва вони були верхи. Першим кинув дротик Іуда, але Алафія... зумів схопити його правою рукою на льоту, призвівши в здивування Іуду і все вороже військо. Сам він одразу ж натягнув лук лівою рукою, адже однаково володів обома руками і вразив стрілою коня Іауди, вбивши його. Коли кінь його пав, маврусії підвели своєму вождю іншого коня, скочивши на якого, Іуда той самий час кинувся тікати...» [309, с. 271]

Взагалі, техніка перехвату списа чи дротика на льоту була досить широко поширена в давніх народів. Цей прийом використовували германці, вікінги, у даному випадку його використав візантієць. Проте, Прокопія Кесарійського, який не був воїном, такий «фокус» вразив і він, здивований сам, описав подив маврусіїв, хоча сумнівно, що цим трюком можна було здивувати добре навченого воїна.

«Після цього хоробрий воїн наймення Кокас, виїхав галопом із готського війська, близько під'їхав до римської бойової лінії і крикнув, чи не хоче хто-небудь вийти на двобій із ним... Зараз же виступив проти нього один із форіфорів Нарсеса, вірмен наймення Анцала, теж верхи. Кокас перший кинувся на свого супротивника, тримаючи спис... і цілився ним у живіт, але Анцала швидко повернув свого коня так, щоби піти з-під удару. Опинившись у такий спосіб збоку від свого супротивника, він поціли в його списом у правий бік. Тоді той впав із коня замертво на землю, що викликало зі сторони римлян голосний крик» [309, с. 271].

Справжній бій, як правило, не міг тривати надто довго. Ціллю воїна було вбити ворога і водночас розтратити якомога менше власних сил. Втомлений воїн імовірно міг скоїти помилку, а в бою досить було одного неправильного руху чи втрати пильності в обороні, щоби цим скористався супротивник.

Починаючи з VII ст. у Візантії виникає нова адміністративна структура, яка має воєнну основу. Створюються нові воєнні округи — феми, які підпорядковуються стратегам [197, с. 172 — 173]. Військові загони здебільшого стали формуватись із жителів цих округів, утворивши особливе воєнне утворення — стратіотів, проте інститут найманців продовжував існувати, щоправда, у менших масштабах ніж раніше.

Бойова тактика не зазнала істотних змін. В описах битв між візантійською армією під командуванням імператора Цимісхія й русичами під керівництвом Святослава (971 р.), які створив Лев Диякон видно таку ж саму манеру піхотної фаланги й кінноти [228, с. 121 — 133].

Диякон описує декілька поєдинків під стінами Дростола: «Тоді Анемас, один із тіло охоронців государя... побачивши хороброго велетня Ікмора... розпалений душевною мужністю, вийняв меч... пустився на цього велетня, догнав і поцілів його у вию — і відрубана разом із правицею голова впала на землю... Анемас, що відзначився до цього вбивством Ікмора, побачивши Святослава, зі скаженістю й люттю прямуючого на наших воїнів і підбадьорюючого полки свої, зробив декілька стрибків на коні в різні сторони (роблячи таким чином, він зазвичай бив велику кількість ворога) і потів, відпустивши поводи, наскочив прямо на нього, поцілів його в саму ключичну кістку й повалив на землю. Проте не міг вбити: кольчужна броня й щит, якими він озброївся від римських мечів його захистила...» [228, с. 78]. «Феодор Лалакон, муж неприступний і нездоланий хоробрістю й силою тілесною, дуже багато побив супротивника залізною своєю булавою, якою він, за кріпостю руки своєї, роздроблював і шолом і покриту ним голову» [228, с. 126].

У X ст. у Візантійській імперії вводиться феодальний порядок набору в армію. Знову зростає роль найманців: норманів, русичів, вірменів, грузинів, арабів. Така структура проіснувала аж до падіння імперії. Повстання, громадянські війни, напади турків та інших сусідів поступово ослабили її

міць. В 1204 р. хрестоносці захопили Константинополь, створивши згодом так звану Латинську імперію.

Усі ці тактичні постанови могли бути з успіхом застосовані і в кримських умовах. Окрім того, на основі знахідок композитних луків у середньовічних пам'ятках Таврики, можна впевнено зробити висновок про те що їх населення знало про перевагу навісної стрільби з гірських схилів і у такий спосіб могло здобути перемогу навіть над удвічі численнішим суперником.

Звісно, дослідження тактичних прийомів було б неповним без огляду найвідомішої облоги Херсона – походу великого київського князя Володимира Святославича. Ця подія має обсяжну історіографію з ретельним аналізом як літописного тексту, так і паралельних джерел, а, отже, достатньо висвітлена у джерелах для нашого аналізу. Ставлення до літописного тексту в більшості робіт скептичне; в них заперечується хрещення князя Володимира в Херсонесі-Корсуні. Тут немає необхідності знову підіймати історіографію проблеми, наводити доводи і контрдоводи сторін – все це відображене у літературі.

Наврядчи можна вважати питання про політичну необхідність хрещення князя Володимира в Херсонесі остаточно вирішеним, не дивлячись на велику кількість прибічників цієї точки зору і всупереч тому, що розповідає „Повість минулих літ”. Думка дослідників, які заперечують достовірність свідчень літопису, ґрунтується на ув'язці корсунського походу князя з подіями, що відбувалися в самій Візантійській імперії. Погляди сучасних дослідників вбачаються певною мірою штучними, адже сучасники подій – автори літописних текстів, до таких співставлень не вдавалися.

Сучасні історики побачили протиріччя між хронологією літопису і даними подій, ув'язаних з корсунським походом і відомим за іншими джерелами. Перевага надається, зазвичай, не літописній хронології, до того ж різні літописні зводи не одностайні в цьому відношенні.

За всієї зовнішньої переконливості не завжди обумовлені аргументи, що наводяться дослідниками для заперечення свідчень літопису щодо хрещення князя Володимира в Корсуні. Справа в тому, що в сучасній археологічній і історичній літературі одним з аргументів, який наводиться для заперечення хрещення князя Володимира в Херсонесі, є те, що місто було сильно зруйноване під час осади і значна його частина загинула у великій пожежі. Таким чином, на місці Херсонесу залишились одні руїни, серед яких не могло знайтись місце для проведення обряду хрещення [438, с. 14 – 15; 344, с. 9, 53].

Останнього часу ця точка зору отримала досить широке розповсюдження в зарубіжній історичній літературі, наприклад в роботах А. Поппе, В. Водова, М. Арранца [261, с. 109]. При тому, що ці дослідники ніколи самі не були в Херсонесі і не займались ним спеціально, вони отримували інформацію з других рук – з публікацій радянських археологів, в основному А.Л.Якобсона і Д.Л.Таліса, причому робили це не замислюючись над аргументацією висновків останніх. Некритичне ставлення до інтерпретацій археологів, які не завжди докладно обґрунтовані, перетворили ці інтерпретації на історіографічний факт, який має визначене значення під час аналізу історичних подій великої важливості і впливає на їх оцінку [261, с. 110].

Ані «Повість минулих літ», ані інші літописні тексти, ані будь-які інші пам'ятки давньоруської писемності домонгольського періоду не дають ніяких підстав для зробленого А.Л.Якобсоном і Д.Л.Талісом висновку [261, с/ 110].

Наведемо два пасажі літописної розповіді щодо зазначених подій. По-перше, в літопису підкреслюється, що Володимир обложив місто, а не штурмував його. Спроба штурму була зроблена (до стіни підсипали земляний насип-приспу), але вона, як відомо, закінчилася невдачею. Основний спосіб, до якого вдався Володимир, згідно „Повісті...”, це блокада міста і з суходолу, і з моря, спроба взяти місто на змор. І, по-друге, літописний текст нічого не

говорить про які-небудь жорстокості, вчинені Володимиром в Херсонесі. І це впливає з характеру походу князя, за своєю суттю не карального.

Більш того, літописи повідомляють, що князь Володимир і принцеса Анна жили в будинках, які знаходилися біля тієї церкви „посреде града”, де вони вінчалися. Можна зробити висновок, хоча в джерелах дані про це відсутні, що знайшлося місце для розташування і багаточисельного ескорту принцеси і дружини князя Володимира. В літописній розповіді немає не лише прямої вказівки, але й навіть натяку на грабіж і розорення міста.

Єдиним пасажем, який може бути хоча б якось використаний для обґрунтування тези про рокові наслідки взяття Херсонесу, є свідчення Тверського літопису, що «Корсунь разорен бысть от Руси» [428, с. 103]. Слід, однак, зазначити, що це свідчення стоїть окремо і з’являється тільки в середині XV ст. – під час створення Тверського літописного зводу. Джерело цього свідчення не виявлено. Окрім того, етимологія слова «разорен» не містить під собою «знищений». Безумовно, наведене значення слів не відповідає тому багатству семантики, яка існувала в реальному житті і потрапила в пам’ятки писемності. Можна припустити інше. Літописи розповідають (під 988 р.), що князь Володимир, покидаючи з Анною Херсонес, вивіз із міста велику кількість предметів церковного призначення. По якому праву це було зроблено – невідомо; джерела про це мовчать, а сучасні дослідники ще не висловили своїх припущень.

Проте, оскільки розбіжностей в джерелах з приводу цього немає, то вивіз певної кількості речей з Херсонесу, здебільшого – предметів церковного значення, може бути визнаний за історичний факт. Масштаб цього «розорення» визначити практично неможливо. Розкопки в Києві, наприклад, виявили капітель з проконеського мармуру такого типу, яких багато в Херсонесі. Можна зі впевненістю припустити, що вона була серед речей, які були привезені князем Володимиром з Херсонесу і використовувалась під час будівництва Десятинної церкви. Не буде, мабуть, великою натяжкою

вважати, що якщо і було «розорення» Херсонесу, то саме такого плану. Етимологія слова не заперечує такого розуміння.

Не можна обминути увагою свідчення низки джерел, які характеризують поведінку князя Володимира в завойованому місті.

Цікаве свідчення виділеного А.А.Шахматовим твору, названого ним «Житіє Володимира особливого складу», що в рукописі має назву «Оуспение равноапослом великого князя Владимира—самодержца русския земли, нареченного во святом крещении Василия». Найкращий текст пам'ятки, за А.А.Шахматовим, зберігся в «збірці XVII століття, що належить бібліотеці купця Плугіна, а тепер перейшла у власність Академії наук» [427, с. 44]. В цій пам'ятці є епізод, який відсутній в інших джерелах, а саме, що князь Володимир, після того, як взяв Корсунь, «князя Корсуньсково и со княгинею поймал, а дщерь их к себе взял в шатер, а князя и княгиню привязал у шатерные сохи, и с их дщерию пред ними беззаконство сотворил» [427, с. 46].

Тут немає необхідності торкатися історії створення цієї пам'ятки і її джерел, можна лише зазначити, що самим Шахматовим в ньому знайдена велика кількість протиріч і виявлена близькість його з розповіддю про взяття Володимиром Полоцька і його дій з Рогнедою. В розповіді про взяття Володимиром Корсуня, за думкою дослідників тексту, сюжет потрапив з билинного епосу про Володимира і не передає реальних подій, а отже використовувати цей епізод для характеристики поведінки князя Володимира в Херсонесі не можна [427, с. 62 – 66, 86, 91].

Немає свідчень про розорення Херсонесу і у візантійських та східних джерелах. Таким чином, писемні пам'ятки не дають ніяких підстав для ствердження щодо розорення чи спалення Херсонесу князем Володимиром. І, до речі, ніхто з тих, хто говорить про згубні наслідки подій 988 р., за виключенням вже згаданих робіт А.Л.Якобсона і Д.Л.Таліса, на письмові джерела не посилається. Всі оперують тільки даними археології. Тому необхідно з'ясувати, на які археологічні факти вони спираються.

Вперше тезу про зруйнування міста під час осади його князем Володимиром та наступне запустіння Херсонесу сформулював і ввів у науковий обіг А.Л.Якобсон: «Русько-візантійська війна в Тавриді кінця X ст. не могла не відбитися на Херсонесі. Місто в результаті тривалих осад і військових дій не могло не постраждати. Що Херсон дійсно постраждав і дуже сильно, показує археологічний матеріал, а саме шар пожежі, яка датується монетами з другої половини IX ст. до кінця X ст. і хронологічно показовим матеріалом... Весь цей масовий матеріал поза шаром з монетами IX і X ст. не зустрічається. Монети ж різко обриваються на часі імператора Василя II (976 – 1025 pp.). Однак, винести дату пожежі за межі X ст. неможливо, адже до початку наступного століття ми не знаємо жодної великої події, з якою це можна було б пов'язати» [438, с. 14]. І далі: «Тепер вже неможливо встановити, яким шляхом виникла ця загальна пожежа в Херсонесі – чи то в результаті застосування грецького вогню (а він, поза сумнівів, був відомий на Русі), який викликав десь пожежу, що розповсюдилась сильним вітром, чи то за якихось інших причин. Залишається факт: пожежа знищила значну частину міста. Вся західна половина його запустила і перетворилась на передмістя – місце звалища міського непотребу» [438, с. 15]. Висновок автора звучить зовсім печально: «Після подій кінця X ст. життя в Херсоні помітно притихло... Напівзруйноване місто було покинуте напризволяще» [438, с. 15]. Цю точку зору А.Л.Якобсон проводив у всіх своїх наступних роботах, в яких згадується проблема корсунського походу князя Володимира.

Руйнівні наслідки для Херсонесу в результаті цього походу бачить і Д.Л.Таліс. Наводячи цитату з Тверського літопису про те, що «Корсунь разорен бысть от Руси», автор пояснює її наступним чином: «У повній згоді з цим повідомленням літопису результати багатолітніх археологічних розкопок в Херсонесі доводять, що в кінці X ст. в місті відбулася пожежа і сильна руйнація» [367, с. 114]. Аналогічна оцінка подій дається і в іншій роботі автора. Слідом за А.Л.Якобсоном і В.А.Талісом подібних висновків дійшла

також І.В.Соколова. Вона пише: «В 989 р. князь Володимир взяв Херсон після тривалої облоги. Залишки пожежі і потужний шар сміття, який лежить поверх зруйнованих будинків X ст., на підлозі яких нерідко знаходять монети описаних вище випусків, відмічає цю подію на херсонському городищі» [344, с. 53]. І ще більш категорично: «Однак, після розгрому, якого зазнало місто в 989 році, воно майже століття лежало в руїнах» [344, с. 53].

Навіть якщо судити про стан міста після облоги по наведеним цитатам, то положення дійсно жахливе: від міста нічого не залишилось. Майже на століття переривається будь-яка діяльність, величезна частина міста взагалі перетворюється на пустир і ніколи більше на ній життя не відновлюється.

Чим же обґрунтована ця точка зору? Наприклад, А.Л.Якобсон [438, с. 15] дає посилання на звіт К.К.Косцюжко-Валюжиніча і звіти Г.Д.Бєлова, адже самостійно А.Л.Якобсон Херсонес ніколи не досліджував. Але у звіті К.К.Косцюжко-Валюжиніча ні про пожежу, ні про руйнування міста, які б він якось пов'язував з облогою міста Володимиром, немає жодного слова. В 1901 р. К.К.Косцюжко-Валюжиніч проводив розкопки Західної базиліки, яка примикає до оборонної стіни і мала б в першу чергу постраждати від пожежі. Але він пише лише про більш раннє, в порівнянні з іншими місцями, запустіння цієї частини міста, посилаючись на відсутність більш пізніх монет і кераміки.

Отже, археологічні дані, на які спирався автор, зводяться до пожежі одного приміщення, розташованого поблизу базиліки 1932 р. і чотирьох приміщень в кварталі XV – XVI ст., що примикають до базиліки 1935 р. Ніяких інших пожеж, які можна було, хоча б з деякою часткою імовірності, віднести до рубежу X – XI ст., не наведено.

В книзі І.В.Соколової твердження про загальну пожежу подане без обґрунтування, прокоментувати його не можна. Теза про загальну пожежу і потужний шар сміття, який перекриває всі будівлі більш раннього часу,

просто подається як сама собою зрозуміла, що вже не потребує ніяких доказів.

Під час аналізу доказів пожежі помітна невідповідність між загальністю висновків – адже у А.Л.Якобсона і Д.Л.Таліса йдеться про все місто або про його значну частину – і характером джерельної бази. По суті, автори розглядають дуже маленьку ділянку Херсонесу – лише частину району, який називається Північним Берегом. Проте, коли їх роботи створювались, була розкопана вже значна частина Херсонесу і досліджена площа в декілька десятків разів перевищувала ту, яка потрапила в поле їх зору. До речі, розкопані ділянки знаходяться в різних частинах, а не зосереджені на одній ділянці міста, і використання їх матеріалів у дослідженнях могло б дати більш об'єктивну картину. Зокрема, розкопана значна площа в північно-східній частині городища – 9 міських кварталів. В них життя тривало без перерви з IV ст. до н.е. по XVст. н.е. включно. Звичайно, були за цей час препланування, змінювались розміри будинків і їх внутрішня структура, але різкої перерви в житті, спустошення на якийсь час, катастрофічних руйнувань дослідники не помітили. Той же А.Л.Якобсон в ряді випадків відмічає неперервність існування окремих будинків чи комплексів з IX—X по XIII—XIV ст. Ніхто з дослідників не зафіксував на цій ділянці загальної пожежі у зазначений період. Пожежі тут були і горів практично кожен будинок, але це відбувалося, за висновком А.Л.Якобсона, в пізньому середньовіччі – наприкінці XIII – XVI ст. [438, с. 47 – 100]

Таким чином, виказана і обґрунтована А.Л.Якобсоном і підтримана іншими дослідниками гіпотеза про «загальну пожежу» [438, с. 15] не витримує критики. Звісно, не можна заперечувати вірогідність одиничних пожеж в Херсонесі в цей час. Як добре показав А.Л.Якобсон, місто здебільшого було дерев'яним (зокрема, багато других поверхів будинків у північно-східній частині міста), а печі були в кожному будинку. Крім того, серед житлових будинків знаходились керамічні випалювальні печі і ряд інших виробництв, де використовувався сильний вогонь. І, звичайно, не

можна виключати, що облога і перебування в Херсонесі князя Володимира не минулися для міста безслідно. Проте, найбільш вірогідно, що зміни були в основному соціальні та політичні, а не військові. З літопису відомо, що з Володимиром пішов священик Анастас, і, скоріш за все, не він один. Можна припустити, що згодом, по відношенню до будинків і жител тих, хто допомагав Володимиру, могли бути застосовані якісь санкції – руйнування і розграбування тощо. Але ще раз хочеться підкреслити, що про грабунок і руйнування міста Володимиром не свідчить жодне джерело.

В Херсонесі під час розкопок було знайдено більш ніж десяток скарбів кінця X ст. Ряд дослідників пов'язує їх також з корсунським походом князя Володимира [444, с. 55]. Скоріш за все, це саме так, адже, скарби формуються і зариваються в землю в період соціальних і військових катаклізмів. І, безсумнівно, взяття Херсонесу Володимиром було для міста великим потрясінням. Тільки, на жаль, в літературі так і не було поставлене питання – чому ці скарби залишились в землі, а не повернулись до своїх власників після того як Володимир покинув місто. Щоб зрозуміти причину цього, слід з'ясувати обставини укриття кожного скарбу окремо. Навіть розгляд топографії цієї групи скарбів міг би певною мірою допомогти у вирішенні цього питання.

Залишається не розглянутим питання про запустіння західної сторони. Питання про велику пожежу тут відпало, як було показано вище. К.К.Косцюшко-Валюжиніч, на якого посилається А.Л.Якобсон, під час своїх розкопок, не прослідкував жодних ознак пожежі. Але на раннє запустіння, що виникло на цій ділянці, К.К.Косцюшко-Валюжиніч вказує і ця думка ввійшла в науковий обіг. Розкопки Херсонеської експедиції АН СРСР, що проводились в західному районі в 1983 – 1984 рр., заперечили цей факт. Але спочатку, слід сказати декілька слів про специфіку західного району Херсонесу. Специфіка ця двоякого плану. Перший пов'язаний з топографічним положенням міста, а другий – з тим, що саме тут, можливо,

знаходився під час облоги табір Володимира і відбувались найбільш активні дії давньоруського війська.

Західна частина Херсонесу, як видно з його плану (Рис. 2), дуже важлива для розуміння історії міста. З північного і південного заходу місто стиснуте водою. З півдня проходила глибока балка, що впадала в Карантинну бухту, а тепер зовсім занесена. Таким чином, з «великою землею» Херсонес, виправдовуючи свою назву «півострова» був пов'язаний тільки вузьким перешийком на заході. Це означало те, що зростання території міста було можливе лише в західному напрямку. Як показали раніше проведені дослідження, так в дійсності і було, особливо в античну добу. Таким чином, освоєння чи запустіння західної частини Херсонесу, характер та інтенсивність її забудови є своєрідним барометром, показником занепаду чи розквіту міста. Обставини склалися так, що археологічні дослідження Херсонесу проводились здебільшого у східній та південно-східній частинах, адже саме там розміщувався політичний та економічний центри міста. Південно-східна частина виходить на Карантинну бухту, де і в античний і у візантійський період розміщувався морський порт – торгові ворота Херсонесу. Квартали Північного берегу теж примикають безпосередньо до центру. Західна ж частина Херсонесу практично зовсім не розкопувалась. Тільки в 1891 і 1901 рр. К.К. Косцюшко-Валюжиніч досліджував ділянку, що примикала до північно-західного куту оборонних стін, на якому знайшов базиліку; ця ділянка була розширена розкопками Уральської експедиції в 1958 – 1963 рр. Основний же масив західного району Херсонесу залишається недослідженим.

Питання про табір Володимира і місці штурму теж має велике значення. Досить природно вважати, що там, де був основний натиск повинно бути більше руйнувань. Конкретно це питання в літературі не розбиралось, але є досить детальний опис облоги міста в літопису та по всьому периметру міста збереглися його оборонні стіни. Тобто, завдання полягає в тому, щоб ідентифікувати стіни з описом літопису. Питання, щоправда, ускладнюється різним розумінням цього тексту.

Згідно з О.Л.Бертьє-Делагардом, князь Володимир підходив до Херсонесу з моря і зійшов на берег разом з військом у Карантинній бухті. Табір війська русичів О.Л. Бертьє-Делагард розміщує по іншу сторону Карантинної бухти, дещо вище міського порту, ближче до її витоків. Основні воєнні дії, таким чином, проходять на південно-східній ділянці оборони Херсонесу. «Тільки тут він був по ту сторону міста, і ніякого іншого рішення не можна придумати» [59, с. 9].

Експедицією 1983 – 1984 рр. поблизу Західної базиліки були знайдені і розкопані два великих житлових будинки з повним набором домашніх речей. Ці будинки були зруйновані не раніше кінця XIV ст. Також були знайдені керамічні обпалювальні печі в західній частині Західної базиліки і поблизу неї пізні середньовічні поховання такого ж типу, як і в інших базиліках. Було розкопано велике приміщення поблизу самої Західної базиліки з великою кількістю мармурових архітектурних деталей, залишками мідеплавильного виробництва.

Все це заперечує думку дослідників про розграбування міста і про повну зупинку життя після рубежу X – XI ст. Життєдіяльність, можливо в дещо змінених формах, продовжувалась в західній частині городища аж до кінця XIVст.

Справа в наступному: територія Херсонесу залишалась вільною від сучасної забудови і в цілому зберегла в недоторканому вигляді свій стародавній рельєф, хоча порушення (зокрема – монастирська забудова агори) все ж мали місце. І перша, і друга обставина обумовлені тим, що з кінця XVIII ст. херсонеська земля належала воєнно-морському флоту. Це врятувало Херсонес від долі Пантікапея і Феодосії. Проте, для потреб флоту протягом XIX ст. було побудовано в Херсонесі три лінії артилерійських батарей, що послідовно змінювали одна одну. Особливої шкоди культурним шарам городища ці батареї не спричинили, але в окремих випадках порушення шару призвело до невірної трактування пам'ятки. Саме такий випадок і виявила Херсонеська експедиція в 1983 – 1984 рр.

На південь від Західної бази́ліки, відразу ж біля південної кромки її розкопу знайдений земляний вал, що має довжину 35 – 40 м і висоту 2,5 – 3 м. Вал дуже оплив. Західна бази́ліка, яка знаходиться на північ від нього, розміщується в глибокій низині. Цей вал – частина артилерійської батареї, спорудженої під час Кримської війни.

Оскільки східна частина валу знаходилася на площі, назначеної для досліджень експедиції, він частково був зрізаний. Під час цього виявилось, що його насип складається з землі, яка містить археологічний матеріал, тобто культурного шару. Серед знайденого матеріалу переважав середньовічний, тобто як раз той, що був відсутній у Західній бази́ліці, що знаходиться поряд. Тут слід згадати одне спостереження К. К. Косцюшко-Валюжиніча. Він зазначає на початку звіту, що на відміну від ряду інших розкопаних ним храмів, над якими була велика кількість обвалених стін і землі, територія Західної бази́ліки до розкопок була рівною, тобто стіни з-під землі не стирчали. Результати робіт 1983 – 1984 рр. пояснюють і цю особливість пам'ятки – вся земля пішла на створення валу.

Отже, єдине підґрунтя для ствердження про спустошення західної частини Херсонесу на рубежі X – XI ст. після облоги князя Володимира щезло. Як висновок можна повторитись: відомий на сьогоднішній день археологічний матеріал не дає ніяких підстав стверджувати ані про «загальну пожежу», яка знищила якщо не все місто, то значну його частину, ані про спустошення його західної частини. Життя в цих міських районах продовжувалося до XIV ст.

Отже, з вищенаведеного, цілком можливо зробити декілька висновків про тактичні побудови облоги Херсона. Щонайперше, акція князя Володимира аж ніяк не була каральною: він переслідував абсолютно інші цілі, зокрема – змусити Візантійську імперію рахуватися із військовою силою Київської Русі. По друге, військового флоту, не дивлячись на всі зручності Карантинної бухти, у Херсоні не базувалось – принаймні, на той момент. Руси без перешкод зайшли до Стрілецької чи Карантинної бухти (тут єдиної

думки в історіографії не існує, проте, на думку авторки, Стрілецька бухта видається зручнішою, якщо ціллю було підійти до міста непомітно), висадились з кораблів і почали класичну сухопутну облогу. Зважаючи на те, що з Константинополя могли доволі швидко надійти рятувальні загони, то вести довготривалі облогові дії у нападників не було часу. Сил же взяти добре укріплене в фортифікаційному плані місто, що мало достатні запаси питної води та провізії, князю бракувало. Тому єдиним можливим рішенням стало вдаватися до воєнних хитрощів і підкупу місцевого жителя. Власне, всі ці прийоми повністю вписуються і в концепцію воєнного мистецтва ромеїв.

4.4. Тактика проведення боїв на морі

Необхідно зазначити, що римські укріплення в Тавриці були розосереджені на чималій відстані й нічим не нагадували потужні оборонні рубежі в інших провінціях Імперії. Через таку нерівномірну забудову опорних пунктів римляни не змогли чинити опору готам, які в III ст. увірвалися на Кримський півострів [40, с. 168 — 175; 247, с. 64 — 72], та втратили майже всі свої фортеці. Херсонес залишився єдиним опорним пунктом Риму в Північному Причорномор'ї, який згодом надав Візантійській імперії можливість закріпитись і розповсюдити свій вплив у Тавриці.

Саме з Херсону розпочалося поширення впливу Візантії в Крим. Місто було поступово перетворено на головний добре укріплений в інженерному стосунку плацдарм Візантії в регіоні. Прокопій Кесарійський у трактаті «Про будівлі» повідомляє: «більше того, що стосується міст Боспора та Херсона, які є приморськими містами на тому ж самому березі Евксінського Понту за Меотидським болотом, за таврами й тавро скіфами та знаходиться на краю кордонів Римської держави, то заставши їхні мури в зовсім зруйнованому стані, він зробив їх чудово гарними та міцними. Він спорудив там і два укріплення, так звані Алустон і в Горзувітах. Особливо він укріпив стінами Боспор; з давніх часів це місто стало варварським і знаходилося під владою гуннів; імператор повернув його владу римлянам» [307, с. 249].

Можливо, Прокопій спеціально підкреслив приморське розташування Херсона, адже, згідно з воєнною доктриною Візантії, найбільша увага в країні традиційно приділялася флоту [235, с. 12 — 13]. Ромеї доклали неабияких зусиль для перетворення Херсону на одну з потужних морських фортець. Статус міста визначався його вдалим географічним розташуванням і, найімовірніше, воно було потрібне Імперії передусім як головна база ескадри, що діяла в північній частині Чорного моря.

Така специфіка розміщення опорних пунктів позначилась і на тактичних умовах морської оборони Таврики. Щонайперше, необхідно пам'ятати, що вся оборонна стратегія Візантії в цьому регіоні була спрямована на оборону її територій від нападів зі степу — сухопутного напрямку. Там зосереджувалися найбільш потужні укріплення, там розміщувались і головні сили імперії — федерати. І тому існують об'єктивні причини, які вже були наведені вище: можливість здійснювати морські подорожі лише упродовж півроку, «рвана» берегова лінія з безліччю рифів і підводних каменів. Проте, важливість торгівлі, можливості швидко перегрупувати сухопутні війська, а звідси — каботажного плавання, не могла не вимагати до себе уваги військової адміністрації ромеїв.

Про використання Карантинної бухти сучасного Севастополя як головної бази чорноморської ескадри свідчать знахідки молівдовулів воєначальника (топотіріта) імператорського флоту Адріана та інших візантійських друнгаріїв (морських командирів) [19, с. 23 — 25; 350, с. 251; 105, с. 25]. Підняті з дна Карантинної бухти молівдовули стратигів Сицилії, Еллади та Фессалоніки вказують на періодичне перегруповування сухопутних військ імперії [19, с. 23 — 25], ротацію їх командного та рядового складу, яка здійснювалася транспортними кораблями флоту.

Про морські бої, що точилися біля Кримського узбережжя, дізнаємося здебільшого зі згадок у писемних джерелах про слов'ян. Першу звітку про появу флоту русів у Чорному морі подає хроніка життя святого Георгія Амастридського, написана не пізніше 842 року. Автор хроніки розповідає як

руси, «згубний вчинками народ», у середині VII ст. своїм флотом спустошили чорноморське малоазійське узбережжя від Пропонтиди до Синопа [81, с. 1 — 71]. Характеристика, яку автор дає русам, допускає думку, що цей морський похід для автора історичної хроніки не став новиною й не був їх першою появою в Чорному морі. На думку академіка Михайла Грушевського, флотоводцем, що організував і здійснив цей похід, був київський князь Олег, що княжив до історично відомого Бравліна й могила якого знаходиться в Києві.

Більш докладну розповідь про морський похід флоту русів на чолі з „дуже могутнім» князем Бравліном на грані VIII–IX віків надає древньогрецька хроніка життя святого Стефана Сурозського [81, с. 72 — 76]. Згідно з цим джерелом, великий і могутній вітрильно-гребний флот, вийшовши із Дніпра, заволодів південним берегом Криму від Корсуня (нинішнього Севастополя) до Керчі включно: «від Кородня й до Корче». Десять днів штурмував князь Бравлін стародавній Сурож, сучасний Судак: «... і пішли морськими берегами до Сурожа й там утворили Сурож; край той був сонячний і підлягав Києву» [81, с. 72 — 76]. Для забезпечення безпеки підпорядкованого краю князь Бравлін із Сурожа провів десантну операцію проти візантійської Амастриди, що знаходилася на місці сучасного турецького Синопа.

Розширення і зміцнення древньої Русі, її зазіхання на Кримський півострів значно змінило тогочасний розклад політичних сил у Південно-Східній Європі. Точку в цьому протистоянні поставив Володимир Великий, коли 988 р. взяв Херсонес і примусив візантійського імператора пристати на його умови.

Іншим доказом того, що оборона берегів у Тавриці існувала, слугують знайдені в Балаклаві залишки метальної машини типу требуше. Найімовірніше, її було встановлено на схилі гори з північного боку замка, на висоті 57 метрів над рівнем моря. Ядро вкладалося в спрямовуючий жолоб, обслуга опускала противагу, і кам'яний снаряд летів по навісній траєкторії на

заздалегідь пристріляну акваторію бухти — на кораблі противника. На відстані 150—200 метрів внизу було найвужче місце при вході в Балаклавську бухту. Дерев'яні кораблі, що підпадали під таке бомбардування, мали зазнавати великих втрат. Тим більше, що рух вітрильних і гребних суден тут гальмувався через потребу маневрувати, заходячи у вузьку бухту, а також через перепону у вигляді залізного ланцюга, який у цьому місці з'єднував два береги. Після пострілу бомбардири з допомогою лебідки й мотузок відтягували довгий кінець важеля вниз — і требуше знову був готовий до бою.

Цікаво, що зазвичай металльні машини (у Німеччині їх називали болідами, в арабських країнах — манжаниками, а на Русі — пороками) використовувалися насамперед як облогові гармати. У джерелах зафіксовано безліч випадків, коли з їхньою допомогою розбивали стіни, вежі й ворота обложеної фортеці або ж оборонці вели контрбатарейну боротьбу, тобто руйнували облогові вежі й тарани противника. У Чембало ми маємо випадок, коли таку металну машину використовували як засіб активної оборони проти кораблів противника. Відомо, що іноді каменемети встановлювали й на кораблі, використовуючи їх під час облоги та штурмів прибережних фортець типу Чембало. У такому разі могла розігратися «гарматна дуель» між каменеметами на вежах і на кораблях. Приклад цього — штурм хрестоносцями Константинополя 1204 року.

Проте, незважаючи на існування оборонних тактичних побудов захисту прибережної зони Криму, безсумнівно, найбільша увага військової верхівки ромеїв була прикута до степової загрози їхніх інтересів у цьому регіоні. Археологічний матеріал та свідчення писемних джерел (точніше, їхня майже повна відсутність), дають нам підстави вважати, що в плані тактики даний вектор дослідження є безперспективним, залишаючи, однак, поле для майбутніх знахідок і інтерпретацій.

ВИСНОВКИ.

У висновках сформульовані основні результати дисертаційного дослідження.

Сучасний стан джерельної бази. Історія розвитку воєнного мистецтва візантійців на теренах Північного Причорномор'я, його вплив на адміністративний та політичний устрій таврійських міст; заснування та занепад військово-інженерних комплексів в Криму; питання федератив-союзників в гірському та прибережному Криму знайшли відображення у свідченнях середньовічних авторів, епіграфічних, сфрагістичних та нумізматичних джерелах. Існуюча джерельна база дає можливість створити більш-менш цілісну картину розвитку воєнного мистецтва візантійської Таврики VI – XII ст. Джерела повною мірою не висвітлюють питання озброєння та тактичних схем, які застосовувались в умовах Гірського та Прибережного Криму. Розв'язання цих питань мають дочекатися подальших досліджень, зокрема, широкого застосування підводних археологічних методів та масштабного зацікавлення пам'ятками середньовічного. Звісно, це все зможе стати можливим тільки після повернення Криму до юрисдикції України.

На даний момент, мусимо зазначити, що дослідження воєнної справи візантійської Таврики епохи середньовіччя носять фрагментарний характер.

Найбільш розробленою частиною цієї теми являється розвиток фортифікаційних комплексів у Криму. Історіографія даної проблеми є досить розгалуженою, існує велика кількість праць, присвячених як окремим пам'яткам оборонної архітектури, так і загальним питанням.

Думки дослідників з приводу виникнення укріплень у Криму, їх історичної інтерпретації розділились на декілька напрямків. Основними слід вважати: таврську гіпотезу створення фортифікацій у Криму; концепцію римського походження споруд оборонного значення на Південному березі; теорію місцевого походження пам'яток в результаті розвитку місцевого феодалізму; концепцію ранньовізантійського походження оборонних споруд у Тавриці; концепцію хозарського військового будівництва в Криму.

Набагато менш дослідженими є інші аспекти проблеми. Теоретична база воєнної справи Візантійської імперії на північному її кордоні майже не знайшли відображення у студіях сучасних істориків. Основним джерелом для вивчення конкретних питань розвитку воєнного мистецтва в Криму залишаються археологічні джерела. Досить інформативними являються також матеріали, що дає нам сфрагістика та нумізматики, дані яких дозволяють реконструювати військово-адміністративну структуру і її еволюцію у Тавриці. Письмові джерела в дослідженні носять переважно допоміжний характер. Автором застосовано також метод порівняння різних перекладів військових настанов з даними археології, нумізматики, сфрагістики та епіграфіки.

Історіографія воєнного мистецтва Візантії у Тавриці різноманітна, проте безсистемна. Деякі аспекти – такі як дослідження фортифікаційних споруд великих опорних пунктів освітлені досить всебічно. Інші важливі питання розглянуті фрагментарно і важко позбавляються від міфів, що були започатковані ще першим поколінням дослідників – починаючи з XVIII – XIX ст. і, подекуди майже без змін, були перенесені у студії більш пізніх авторів. Серед таких, зокрема, думка про зубожілість середньовічних міст, про безроздільне панування хозарів, а також – про схильність херсонеситів до

сепаратизму. Тільки в останні десятиріччя ці усталені міфологеми почали піддаватись конструктивній критиці і наразі ми можемо побачити перегляд багатьох усталених питань, що, беззаперечно, відкриває нові горизонти перед сучасними дослідниками і народжує нову плеяду науковців.

Будівнича діяльність Візантії у Криму, як було вже зазначено вище – найбільш досліджений аспект, що обумовлено, в першу чергу, наявністю багатьох збережених до нашого часу середньовічних споруд оборонного характеру. На їхньому будівництві певним чином відобразився і складний процес формування феодалних відносин і державні утворення на території півострова. Дані архітектурно-археологічного дослідження пам'яток дозволяють охарактеризувати деякі конкретні прояви цього процесу і розробити типологію укріплень, які виникли в різний час і відрізняються плануванням, архітектурою побудов і фортифікацією.

Дослідження проведені в останні десятиліття наголошують, що в будівництві фортець Гірського Криму було декілька хронологічних етапів: 1) VI – VII ст.; IX – X ст.; 3) кінець XII – XIII ст.; 4) друга половина XIV – XV ст. В будівництві оборонних споруд брали участь різноманітні соціально-політичні та економічні сили, що накладало свій відбиток на характер і зовнішній вигляд укріплень (візантійська адміністрація, сільські общини, монастирі, феодали, володарі Феодоро, генуезька колонія та італійські сеньори). У зв'язку з цим по соціально-історичним критеріям виділяють такі різновиди укріплень: міста, візантійські фортеці, укріплені монастирі, сільські поселення, обнесені оборонним муром, укріплені загони для скота, схованки, городища типу замків у прибережних та гірських районах. Складність історико-соціальної типологізації в тому, що більшість оборонних споруд функціонувала протягом значного часу, тому система, конструкція оборони і характер забудови змінювались. В кожній групі пам'яток можна також вичленити декілька варіантів. Міста, наприклад, діляться за чисельністю населення на великі, середні і малі. Церковно-монастирські комплекси на однорідні і різняться за розмірами та рішенням архітектурного планування.

В VI – VII ст. Візантія проводить ремонт оборонних споруд Херсонеса і Боспора, а також будує ряд нових укріплень (Алустон, Гурзуф, Мангуп, Ескі-Кермен та ін.), тим самим створюючи опорні пункти для контролю над гірською та прибережною частинами півострова. В побудованих фортецях розміщуються візантійські гарнізони і федерати імперії. Ці укріплення являлись військово-адміністративними центрами регіону. Процес укріплення Візантії в Тавриці відходить у тінь з появою в VIII ст. хозарів. Кондомінатне володіння імперії і каганату передбачає демілітаризацію підконтрольної території. Така ситуація змінюється після ослаблення хозарів разом зі створенням наприкінці IX – на початку X ст. феми Херсон. В X ст. стратеги феми ведуть ремонт і відновлення оборонних споруд старих фортець. Райони Гірського Криму діляться на військово-адміністративні округи – клімати, центрами котрих стають візантійські фортеці.

В період військово-політичної нестабільності на прикінці IX – X ст., викликаній візантійсько-хозарськими війнами і проникненням на півострів печенігів, в Гірському Криму з'являються побудовані общинниками-стратіотами укріплені поселення, а також візантійські провінційні монастирі огорожені стінами. Монастирі Таврики були релігійно-адміністративними і господарськими центрами для сільських поселень, що належали їм.

Поява за такий короткий термін (кінець IX – початок X ст.) такої кількості фортець відображало нестабільність військово-політичної обстановки і відсутність часом реальної верховної влади на більшій частині Таврики, розмежованість сільських общин, котрі змушені були самостійно протягом декількох століть (X – XIII ст.) вести безперервну боротьбу з кочівниками (печенігами, половцями, татарами). Ця боротьба призвела до посилення озброєного прошарку місцевого населення, збільшення влади місцевих вождів і поступовому витісненню родоплемінних відносин феодальними. В умовах Гірського Криму цей процес протікав повільно. Феодалізований прошарок місцевого населення зливався з візантійською служилою аристократією.

В XII –XIII ст. в південній Тавриці з'являються укріплення типу замків. Це явище означає перехід феодального устрою на територію Гірського Криму на нову, більш високу стадію розвитку. Для замків характерна наявність башт-донжонів. Вони являлись військово-адміністративними центрами земельних угідь їх володарів-проніарів. З появою замків в Тавриці майже всюди зникають общинні городища. Цей процес був прискорений появою на півострові монголів в XIII ст., котрі проводять ряд походів в райони Гірського Криму.

Після остаточного поділу Римської імперії на Західну і Східну, оборонні комплекси Кримського півострова опинились у центрі уваги правителів Візантії, які проголосили себе політичними правонаступниками Риму. Головним форпостом ромеїв став Херсон – єдине античне місто північного Причорномор'я, яке вціліло під час «Великого переселення народів». Наприкінці IV ст. у місті перебувало регулярне військове угруповання, проводились успішні заходи по зміцненню оборонних стін та надходила потужна фінансова підтримка з боку імперської адміністрації. Після кількох етапів ремонтних та капітальних будівельних робіт Херсон став найбільш укріпленим містом Таврики та головним осередком розповсюдження військово-політичного, ідеологічного та економічного впливу імперії у Північному Причорномор'ї.

Між 534 – 565 рр. візантійська адміністрація, виконуючи завдання по захисту морських комунікацій між Херсоном і Боспором, створила систему інженерного прикриття південного узбережжя Таврики. Зробивши це, ромеї взяли під контроль морські комунікації, забезпечили безпеку каботажної торгівлі і, у разі необхідності, могли швидко перекинути сухопутні війська з одної точки до другої. Крім того, у них з'явилась можливість спостерігати за поведінкою місцевого населення та за безпекою важливих шляхів, що вели через гірські перевали у приморські гавані. Вибір місця розташування фортець був настільки вдалим, що ці укріплення виконували свої функції

протягом тисячі років, а поселення, які виникли поблизу оборонних споруд, існують і в наш час.

Логічним кроком військово-політичної діяльності імперської адміністрації в Криму, стало утворення так званої буферної зони на кордоні з кочівницьким степом. Нею стала Південно-Західна Таврика («країна Дорі»), заселена аланами і готами. Воїни обох племен мали статус військових союзників ромеїв. На їх захист споруджувались додаткові оборонні споруди («довгі стіни») та будувались невеликі фортеці для захисту мирного населення у неспокійні часи.

Можемо констатувати, що в Тавриці був зведений потужний військово-інженерний рубіж, якому, за формулюванням О.В. Вуса, було притаманне дотримання принципів науковості, модифікаційної гнучкості та системності, з урахуванням останніх надбань римської та візантійської теорії [105, с. 292]. Всі оборонні об'єкти були споруджені у чіткій відповідності до вимог античних наукових трактатів [105, с. 292].

Візантійці без ентузіазму підходили до побудови нових укріплень, йшли на такий крок тільки за найбільшої необхідності – такої як нагальна потреба показати своїм союзникам своє піклування про них і звести «довгі» юстиніанівські стіни навколо країни готів. В решті випадків, ромеї використовували грецькі та римські укріплення, займаючись тільки необхідним ремонтом, або прибудовами нових стін до тих, що вже існували. Також активно використовувався природній фактор – ущелини та важкодоступні гірські плато, яких в Криму було вдосталь. Всі сліди будівельної діяльності добре простежуються археологічно, тільки «довгі стіни» до нашого часу не збереглися.

Зброя таврійських військових контингентів. Знахідки зброї у середньовічних кримських похованнях вкрай рідкі, найчастіше це – випадкові знахідки, але мала кількість археологічного матеріалу – в першу чергу, військової спрямованості, свідчить про те, що життя на пам'ятках продовжувалась безперервно, адже нормальна життєдіяльність не сприяє

подібним накопиченням. Різноманітність зброярських артефактів є відображенням мультикультурності та мультиетнічності населення Таврики, яка була об'єднана під єдиною воєнною, політичною, економічною візантійською адміністрацією, християнською вірою (яка скріплювала населення гір та узбережжя ліпше за Довгі стіни Юстиніана) та грецькою мовою.

Автором визначена головна специфіка візантійської воєнної справи у Криму. В першу чергу геній візантійського воєнного мистецтва полягає у тому, що оборона кордонів, ведення безпосередніх воєнних дій у Тавриці покладалась на плечі федератів – союзників. Міське населення, таким чином повинно було забезпечувати виключно міліційну місію, а також, у випадку прямої загрози – забезпечувати визначену кількість ополчення, поставляти припаси, слідкувати за збереженістю фортифікаційних укріплень та організовувати безпечний відхід громадянського населення найближчих поселень. Саме тому, основні знахідки зброї, оборонного спорядження, обладунків та решти супутніх воїнам речей мають прямі або дотичні аналогії з кочівницьким світом – на ранньому етапі з сарматами, пізніше – аланами, болгарами, готами.

Основною наступальною зброєю, яка визначає і тактичні побудови в умовах гірської місцевості автор вважає композитний лук, який трапляється у різних поховальних комплексах кримських гірських Пасм. Саме навісна стрільба, скоріш за все, була найефективнішим варіантом ведення бою у подібній місцевості – аналогії цьому можна побачити в роменських трактатах. Окрім того, можна впевнено констатувати використання прямих обоюдогострих мечів різних типів, щитів, круглої чи овальної форми, кинджалів, ножів, а також пращ. На жаль, довести використання бойових сокир на даній території, автору не вдалось, про їх використання можна судити виключно за аналогіями з іншими територіями імперії.

Воєнно-адміністративна система, яка успішно діяла на Кримському півострові, реконструюється за допомогою використання одночасно даних

письмових джерел, сфрагістики і археології, з часів раннього середньовіччя і до кінця XI – початку XII ст. Автором зроблено висновок, що вона розвивалась за загальноімперськими законами, зберігаючи незначні елементи місцевого колориту – такими, як довге існування системи архонтату. Втім, херсонеські архонти, здебільшого виконували незначні функції і не впливали на процес управління територією Таврики. Окрім того, автор констатує, що єдиним містом, яке протягом VI - XII ст.ст. безперервно підтримувало зв'язок з Імперією був Херсонес, через який Візантія утримувала свій вплив і домагалась основної своєї цілі в Криму – а саме, отримання актуальних розвідувальних даних стосовно варварського світу.

Таким чином, організація та юридичний стан віддалених від Херсонесу гарнізонів також повною мірою визначався діючими на той момент законами імперії ромеїв. Етнічний же склад залишався неоднорідним, таким, що доповнювався новими елементами і вбирав їх у свою унікальну гірсько-кримську народність. Археологічні джерела також прямо вказують на певний тип населення, який складав основну силу оборонної здатності регіону – гото-аланів, які ще з періоду пізньої античності – раннього середньовіччя отримали статус федератів Візантійської імперії, були розселені на кордоні зі степовою зоною і являли собою свого роду буфер між кочівниками та «цивілізованим світом».

Візантійська концепція війни, абсолютно особлива і новітня, яка розвинулась до кінця VI ст. в справжній «оперативний кодекс». Відправною точкою тут слугувало уявлення про неможливість вирішальної перемоги – на противагу головній військовій цілі ранніх римлян, а згодом – Наполеона, Клаузевиця і їх наступників включно з нашими сучасниками. Таким чином, візантійська концепція війни була революційним переворотом.

Візантійці знали, що кінця війні не буде, що прийдуть нові вороги, якщо старі будуть остаточно розбиті і є всі шанси на те, що вони виявляться такими ж небезпечними, або ще більш небезпечними. Знищення одного

ворога, що насає на кордони імперії могло просто залишити простір для наступного, який теж буде погрожувати імперським кордонам.

Тому для візантійців ціль війни не могла заключатись у тому, щоб шукати битви заради вирішальної перемоги, оскільки такої просто не могло бути; ціль була тільки в тому, щоб стримувати ворожу загрозу, послаблюючи ворога різноманітними вивертами, воєнними хитрощами і засідками і залишивши будь-який вид повномасштабної двосторонньої битви лише як крайній засіб. Роль Таврики у «великій стратегії» Візантії полягала зовсім не у бойовій потужності її населення. Близькість до степу, торгові зв'язки з різними державами протягом всього середньовіччя дозволяли підданам імперії займатись найбільш потрібною справою – збором інформації, розвідкою.

Незважаючи на те, що пам'ятки середньовічного Криму цікавлять істориків вже близько 200 років, ситуація з матеріальними рештками воєнної історії залишається вкрай неповною. Причин цьому декілька. Це, в першу чергу відсутність належної фіксації, аматорське ведення документації та неадекватне збереження об'єктів на ранньому етапі досліджень; по-друге, Друга світова війна, під час якої проходило масове «зникнення» і перебазування музейних експонатів та знищення залишків оборонних споруд; по-третє, вузько направлені інтереси дослідників у радянські часи, коли на перший план вивчення минулого вийшли інші аспекти життя та побуту давнього населення; і по-четверте, відсутність належного фінансування і уваги держави до проблем збереження культурного спадку на сучасному етапі.

Іншим чинником відсутності археологічних знахідок озброєння епохи середньовіччя – поширення християнства на теренах Північного Причорномор'я. Справа в тому, що основним джерелом знахідок такого типу є поховання, а з прийняттям християнства як основної релігії, вони стають безінвентарними. Тому, на жаль, цей аспект проблеми, досліджений

здебільшого на порівняннях з даними писемних настанов візантійським воєначальників і нечисленними залишками зброї.

Здобуті результати підтверджують і узагальнюють думку вітчизняних науковців про раннє входження Криму до сфери державних інтересів Східної Римської імперії, про перебування місцевого населення під перманентним політичним, ідеологічним, культурним та економічним впливом Візантії, про масштабне військове будівництво та існування регулярної системи інженерного захисту на Кримському півострові у добу середньовіччя, а також дозволяють побачити цілісну картину адаптації воєнного мистецтва Імперії до специфічних умов Північного Причорномор'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки) / Д. Абрамович / Пам'ятки мови та письменства давньої України. Т. IV. – Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – 231 с.
2. Агбунов М.В. Античная лоция Черного моря / М.В. Агбунов– М.: Наука. – 1987. – 156 с.
3. Адаксина С.Б. Отчет об археологическом исследовании генуэзской крепости Чембало в 2011 г. / С.Б. Адаксина, В.Л. Мыщ, С.В. Ушаков– СПб.; Симферополь, 2012. – 150 с.
4. Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднееримского и раннесредневекового времени / А.И. Айбабин // Материалы по археологии и этнографии Таврики. – 1990. – Вып. 1. – С. 119 – 120
5. Айбабин А.И. Основные этапы истории городища Эски-Кермен / А.И. Айбабин // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. - Вып. 2. - Симферополь: Таврия, 1991. – С. 43 – 51.
6. Айбабин А.И. Могильники VIII – начала X века в Крыму / А.И. Айбабин // Материалы по археологии и этнографии Таврики. – Вып. 3. – 1993а. – С. 121 – 132
7. Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма / Александр Ильич Айбабин / Крымское отделение Ин-та востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины. – Симферополь: ДАР, 1999. – 352 с.
8. Айбабин А.И. Проблемы хронологии византийской крепости на плато Эскеи-Кермен / А.И. Айбабин // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии: Научное издание. Сборник. – 2007 – № XIII. – С. 129 – 150.
9. Айбабин А.И. К вопросу о византийско-хазарском кондоминиуме в Крыму / А.И. Айбабин // Боспор Киммерийский и варварский мир в

- период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории. Боспорские чтения. Керчь, 2013. – Вып. 14. – С. 11–17.
10. Александрова С. Три железни ножа от ранновизантийската крепост на хълма Девинград във Велико Тырново / Сашка Александрова, Евгени Дерменджиев // Оръжие и наряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – 2002. – С. 59-62.
 11. Алексеенко Н.А. Новые находки печатей представителей городского управления Херсона / Н.А. Алексеенко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 1996. – Вып. V. – С. 155 – 170
 12. Алексеенко Н.А. Готия в структуре византийской административной системы в Таврике во второй половине X в. / Н.А. Алексеенко // Херсонесский сборник. – 1998. – Вып. IX. – С. 230 – 235
 13. Алексеенко Н.А. Стратиги Херсона по данным новых памятников сфрагистики IX–XI вв. / Н.А. Алексеенко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 1998. – Вып. VI. – С. 701 – 743
 14. Алексеенко Н.А. Провинциальный Херсон в сфере интересов византийского двора по данным императорских моливдовулов / Н.А. Алексеенко // Древности 1997 – 1998. – Харьков: Бизнес-Информ, 1999. – С. 145-160.
 15. Алексеенко Н.А. Херсонская родовая знать в памятниках сфрагистики / Н.А. Алексеенко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2000. – Вып. VII. – С. 256 – 266
 16. Алексеенко Н.А. Архонтия Херсона VIII–IX вв. по данным сфрагистики / Н.А. Алексеенко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2002. – Вып. IX. – С. 455 – 500

17. Алексеенко Н.А. Херсон на хазарско-византийском пограничье в начале IX в.: печати киров / Н.А. Алексеенко // Боспорские исследования. – 2005. – Вып. IX. – С. 212 – 220
18. Алексеенко Н.А. Византийская администрация на Боспоре во второй половине X в. (по данным памятников сфрагистики) / Н.А. Алексеенко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2006. – Вып. XII, ч. 2. – С. 564 – 570
19. Алексеенко Н.А. Морской порт Херсона в свете данных византийских печатей / Н.А. Алексеенко / Н.А. Алексеенко // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы III Судакской международной конференции. - т. II. – Киев-Судак: Академперіодика, 2006. - С. 23-25.
20. Алексеенко Н.А. Новый клад монет V – VI вв. из округа византийского Херсонеса / Н.А. Алексеенко // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии: Научное издание. Сборник. – 2007. – № XIII. – С. 350 – 363.
21. Амброз А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII вв. / А.К. Амброз // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. – 1981. – С. 8 – 36.
22. Амброз А.К. Боспор. Хронология раннесредневековых древностей / А.К. Амброз. // Боспорский сборник. – 1992. – №1. – С. 6–108.
23. Аммиан Марцеллин. Римская история / Аммиан Марцеллин / пер. с латинского Ю.А. Кулаковский, А.И. Сони. – Москва: АСТ; Ладомир, 2005. – 631 с.
24. Анна Комнина. Алексиада / Анна Комнина / Пер. с греч. Я.Н.Любарский. – М.: Наука, 1965. – 176 с.
25. Аноним Византийский. Инструкции по полиоркетике / Аноним Византийский // Военная мысль античности. Сочинения

- древнегреческих и византийских авторов. – Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – С. 537 – 583.
26. Антонова И.А. Западный фланг обороны Херсонеса / И.А. Антонова // Сообщения Херсонесского музея. – 1963. – № 3. – С. 60 – 67.
 27. Антонова И.А. Оборонительные сооружения средневекового Херсонеса (юго-восточный отрезок) / И.А. Антонова // Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СРСР: тезисы докладов. – Баку, 1965..
 28. Антонова И.А. Оборонительные сооружения херсонесского порта в средневековую эпоху / И.А. Антонова // Античная древность и средние века. – 1971. – № 7. – С. 102 – 118.
 29. Антонова И.А. К вопросу о хронологии оборонительного строительства в средневековом Херсонесе / И.А. Антонова // Античная древность и средние века. – 1976. – № 13. – С. 3 – 8.
 30. Антонова И.А. Рост территории Херсонеса (по данным изучения оборонительных стен) / И.А. Антонова // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1990. — Вып. 25. — С. 8-25.
 31. Антонова И.А. Раскопки в цитадели Херсонеса / И.А. Антонова // Археологические исследования в Крыму. 1993. – Симферополь, 1994. – С.25-33.
 32. Антонова И.А. Основатель Херсонесского музея / И.А. Антонова // Крымский архив. — 1997. — № 3. — С. 57-67.
 33. Арендт В.А. К истории средневековой артиллерии / В.А. Арендт // Архив истории науки и техники АН СССР. –1935. – № 7. – С. 297 – 323.
 34. Арешян Г.Е. О раннем этапе освоения железа в Армении и на Южном Кавказе. / Г.Е. Арешян // Историко-филологический журнал. – 1974. – Вып. 2. – С. 192 – 212
 35. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. / М.И. Артамонов. – Ленинград: АН СССР, 1936. – 136, [3] с.

36. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов / – М., 1962. – 522 с.
37. Атанасов Г. Воинските иконографии, въоръжението и снаряжението на свети Георги през ранното средновековие (V-X в.) / Георги Атанасов // Оръжие и наряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – Рим-Варна: «Славена» ООД, 2002. – С. 37-58.
38. Бадак АН. и др. История Древнего мира Древний Рим. / АН. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М Волчек и др. - Минск: Харвест, Москва: АСТ, 2001. – 861 с.
39. Байер Г.В. Митрополии Херсона, Сугдеи, Готии и Зихии по данным просопографического лексикона времени Палеологов / Г.В. Байер // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. – 1995. – № 27. – С. 65-76.
40. Бандровський О. До питання про появу готів на Кримському півострові в III ст. н.е. / О. Бандровський, О. Караманов // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1997. – №32. – С. 168-175.
41. Баранов Г.В. Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-Восточного Причерноморья / Г.В. Баранов // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2014. – № 6. – С. 84 – 92.
42. Баранов И.А. Археологическая разведка на территории Сюйренского укрепления в Крыму / И.А. Баранов // Археологические исследования на Украине в 1968 г. –1971. – № 3.– С. 88 – 92.
43. Баранов И.А. О восстании Иоанна Готского / И.А. Баранов // Феодальная Таврика. – 1974. – С. 151 – 162.
44. Баранов И.А. Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости / И.А. Баранов // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI вв. – 1989. – С. 46 – 61.

45. Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтовомаяцкая культура) / И.А. Баранов– К.: Наук. Думка, 1990. – 168 с.
46. Баранов И.А. Застройка византийского посада на участке главных ворот Судакской крепости / И.А. Баранов // Византийская Таврика. – 1991. – С. 101 – 121.
47. Баранов И.А. Таврика в составе Хазарского каганата (середина VII – X вв.): Автореферат дисс... докт. Ист. Наук / Институт археологии НАН Украины. – К., 1994
48. Белов Г.Д. Херсонес Таврический. Историко-археологический очерк / Григорий Дмитриевич Белов. – Ленинград, 1948. – 145 с.
49. Белов Г.Д. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее (раскопки 1948 г.) / Г.Д. Белов // Материалы и исследования по археологии. – №34. – 1953. – С. 237 – 254.
50. Белов Г.Д. Раскопки Херсонеса в 1961 году / Г.Д. Белов // Сообщения Херсонесского музея. –1963. – № 3. – С. 55 – 60.
51. Белов Г.Д. Херсонес – Корсунь / Г.Д. Белов– Л., 1969. – 47 с.
52. Бережинський В.Г. Техніки бойового застосування давньоруського озброєння / В.Г. Бережинський - К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, 2000. – 229 с.
53. Бертье-Делагард А.Л. Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма / А.Л. Бертье-Делагард // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1886. Т. 14, отд. 1 – 114 с.
54. Бертье-Делагард А.Л. Надпись времён императора Зинона в связи с отрывками из истории Херсонеса / А.Л. Бертье-Делагард // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1893 – Т. 16. – С. 45 – 88.
55. Бертье-Делагард А.Л. Керменчик (Крымская глушь) / А.Л. Бертье-Делагард – Одесса, 1899. – 41 с.
56. Бертье-Делагард А.Л. Значение монограмм на монетах Херсонеса / А.Л. Бертье-Делагард // Записки Нумизматического Отделения

Императорского Русского Археологического Общества, I том. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1906. – 29 с.

57. Бертье-Делагард А.Л. Поправки общего каталога монет Бурачкова. / А.Л. Бертье-Делагард. – М. – 1907. – 36 с.
58. Бертье-Делагард А.Л. О Херсонесе (I. Крестообразный храм. II. Крещальня. III. Крепостная ограда. 3 прил. с 9 табл. и 30 рис.). / А.Л. Бертье-Делагард – Известия Императорской археологической комиссии. – 1907. – Т. XXI. – С. 1 – 207.
59. Бертье-Делагард, А.Л. Как Владимир осаждал Корсунь / А.Л. Бертье-Делагард. – СПб. : тип. Имп. АН, 1909. – 67 с., 1 л. к.
60. Бертье-Делагард А.Л. Случайная находка древностей близ Ялты / А.Л. Бертье-Делагард // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одеса: 1907 г. – Т. 27, отд. 5. – С. 19 – 27
61. Бертье-Делагард А.Л. Желательные особенности построек, возводимых на Южном берегу Крыма в местностях, подверженных оползням / А.Л. Бертье-Делагард // Известия Ялтинского технического общества. – 1909 г. Вып. 2. – С. 136 – 143
62. Бертье-Делагард А.Л. Результаты работ Комиссии по исследованию причин затопления Аутской улицы ливневыми водами / А.Л. Бертье-Делагард // Известия Ялтинского технического общества. – 1909 г. – Вып. 2. – С. 91 – 101
63. Бертье-Делагард А.Л. Из прошлого Тавриды: Осада древнего Херсонеса / А.Л. Бертье-Делагард // Известия Ялтинского технического общества. – 1909 г. – Вып. 1 – с. 56
64. Бертье-Делагард А.Л. О развитии картографических понятий о Крыме / А.Л. Бертье-Делагард // Известия Ялтинского технического общества. – 1909. Вып. 1. – С. 51
65. Бертье-Делагард А.Л. Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и

- Тавриды / А.Л. Бертье-Делагард // Нумизматический сборник: Московское нумизматическое об-во. – М.: 1913. – Т. 2. – 88 с.
66. Бертье-Делагард А.Л. Ценность монетных номиналов в Крымском ханстве / А.Л. Бертье-Делагард // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь: 1914. – № 51. – 33 с.
 67. Бертье-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде / А.Л. Бертье-Делагард // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1920 – № 57. – С. 1 – 135
 68. Бертье-Делагард А.Л. Древности южной России. Раскопки Херсонеса / А.Л. Бертье-Делагард // Древности Южной России. – СПб., 1983. – №12. – 64 с.
 69. Бехайм В. Энциклопедия оружия / Венделен Бехайм – Санкт-Петербург: АО "Санкт-Петербург оркестр", 1995. – 564 с.
 70. Бибииков С.Н. Средневековое укрепление Исар близ села Чоргунь / С.Н. Бибииков // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1939. – № 2. – С. 30 – 33.
 71. Бобринский А. Херсонес Таврический. Исторический очерк / А. Бобринский – СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1905. – 196 с.
 72. Богуш-Сестренцевич С. История царства Херсонеса Таврийского. / С. Богуш-Сестренцевич. — СПб.: Тип. Шнора, 1806. В 2 т. — 442 с.
 73. Борисова В.В Раскопки в цитадели в 1958 – 1959 гг. / В.В Борисова // Сообщения Херсонесского музея. –1963. – № 3. – С. 45 – 55.
 74. Бородин О.Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. / О.Р. Бородин. – СПб.: Алетейя, 2001. – 474 с.
 75. Броневский М. Описание Татари (Tartariae descriptio) / М. Броневский // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1867. - Т. 6. - С. 333-367.
 76. Булгаков В.В. Подводные скопления печатей в Судак и Херсонесе: историографический феномен / В.В. Булгаков, В.И. Булгакова // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре:

- материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 42 – 48.
77. Булгакова В.И. Подводные сфрагистические находки в Судакe: к характеристике типа объекта / В.И. Булгакова // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 35 – 39.
 78. Булгакова В.И. Византийские печати из портового комплекса Сугдеи / В.И. Булгакова // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы III Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2006. – Т. II. – С. 49 – 51.
 79. Булгакова В.И. Сигиллографический комплекс порта Сугдеи (материалы подводных исследований 2004–2005 гг.) / В.И. Булгакова // Сугдейский сборник. – 2008. – Вып. III. – С. 296 – 330
 80. Ван Берхем Д. Дукаты нижнего Дуная / Д. Ван Берхем // Военная реформа Константина: Пограничная армия (ripenses) / Перевод: А.В. Банникова. – [http: // www.roman-glory.com](http://www.roman-glory.com)
 81. Васильевский В. Г. Труды В. Г. Васильевского (в 4 т.). Т. 3. Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Введение и греческие тексты с переводом. Славяно-русский текст / Василий Григорьевич Васильевский. – Изд. Имп. Акад. Наук. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1915. – 121 с.
 82. Веймарн Е.В. Сюйренское укрепление / Е.В. Веймарн, Н.И. Репников // Известия Государственной академии материальной культуры. – 1935. – № 117. – С. 115 – 125.
 83. Веймарн Є.В. Крим у середні віки / Є.В. Веймарн // Нариси стародавньої історії Української РСР. – К., 1957. – С. 581 – 590.
 84. Веймарн Е.В. О времени возникновения средневековой крепости Каламита / Е.В. Веймарн // История и археология средневекового Крыма. – Москва, 1958. – С. 55 – 62.

85. Веймарн Е.В. Оборонительные сооружения Эски-Кермена (Опыт реконструкции) / Е.В. Веймарн // История и археология средневекового Крыма. – Москва, 1958. – С. 7 – 54.
86. Веймарн Є.В. Середньовічний комплекс фортеці Каламіта / Є.В. Веймарн // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1963. – С. 74 – 89.
87. Веймарн Е.В. Археологические исследования столицы княжества Феодоро / Е.В. Веймарн, И.Н. Лобода, И.С. Пиоро, М.Я. Чореф // Феодальная Таврика. – Киев. Наук. Думка, 1974. – С. 123 – 139.
88. Веймарн Е.В. Скалистинский могильник. / Е.В. Веймарн, А.И. Айбабин // Киев: «Наукова думка», 1993. – 204 с.
89. Веселовский А. Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 году / А. Веселовский // Журнал министерства народного просвещения. – 1889, январь. – Ч. CCLXI. – С. 80 – 92
90. Винклер П.П. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века / Павел Петрович Винклер – М., 1992. – 330 с.
91. Витрувий Марк Поллион. Десять книг об архитектуре / Марк Поллион Витрувий / Пер. Ф. А. Петровского. – Т. 1. — М.: Изд-во Всес. Академии архитектуры, 1936. — 331 с.
92. Вишнякова А.Ф. Свинцовые печати византийского Херсонеса / А.Ф. Вишнякова // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 121 – 133
93. Владимиров Г. Още веднъж за тайното византийско оръжје «гръцки огън» / Георги Владимиров // Оръжие и наряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – Рим-Варна: «Славена» ООД, 2002. – С. 63 – 72
94. Внуков С.Ю. Монетные находки на городище Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму / С.Ю. Внуков, С.А. Коваленко // Проблемы

- истории, филологии, культуры. XIV. – М., Магнитогорск, 2004. – С. 306 – 315
95. Вознесенская Г. Кузнечные изделия из могильника Чатыр-Даг: попытка типологического анализа и технология производства / Г. Вознесенская, М. Левада // Сто лет Черняховской культуре. – Киев, 1999. – С. 252 — 276
 96. Воронин Ю.С. Работы в Бахчисарайском районе / Ю.С. Воронин, В.Н. Даниленко, В.А. Кутайсов, Е.В. Михайловский, В.Л. Мыц, Э.Б. Петрова // Археологические открытия 1978 г. – М.: Наука, 1979 – С. 313 – 315
 97. Воронов Ю.Н. До уточнення інтерпретації одного свідчення Прокопія Кесарійського про будівельну діяльність Юстиніана в причорномор'ї / Ю.Н. Воронов // Тези пленарних і секційних доповідей. – Одеса, 1972.
 98. Вус О.В. Фортифікаційна практика Візантійської імперії в гірському Криму: «Довгі стіни» Юстиніана / О.В. Вус // Народознавчі зошити: Інститут народознавства НАН України. – 2002. – зошит 3 – 4 (45-46). – С. 253-262.
 99. Вус О.В. Армія Візантійської імперії в добу Юстиніана I / О.В. Вус // Військово-науковий вісник. – 2002. – № 5. – С. 28 – 42.
 100. Вус О.В. Приморські фортеці Візантійської імперії у Південному Криму / О.В. Вус // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – 2003. – №5-6. –С. 33 – 41.
 101. Вус О.В. Військово-інженерний аспект відновлення praetentura імперії Юстиніаном I у південному Криму (VI ст.) / О.В. Вус // Військово-науковий вісник. – 2004. – № 6.– С. 43 – 60.
 102. Вус О.В. Гідротехнічні оборонні комплекси VI ст. у візантійській фортеці Кирк-Ор (Чуфут-Кале) / О.В. Вус // Причорноморье, Крым,

- Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 40 – 50.
103. Вус О.В. Византийская армия – основной инструмент восстановления Orbis Romanus в эпоху Юстиниана I (527 – 565 гг.) / О.В. Вус // Кондаковские чтения – I: Проблемы культурной преемственности: материалы I Международной научной конференции. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2005. – С. 130 – 148.
 104. Вус О.В. Утворення окремого прикордонного округу (дукату) Візантії в Тавриці в другій половині VI ст. / О.В. Вус // Причорномор'є, Крым, Русь в истории и культуре: материалы III Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2006. – Т. II. – С. 64 – 69.
 105. Вус О.В. Оборонна доктрина Візантії у Північному Причорномор'ї: інженерний захист Таврики та Боспора в кінці IV – на початку VII ст. / О.В. Вус. – Львів: «Тріада Плюс», 2010. – 304 с.
 106. Вьчков А. Възстановки на военния костюм по археологически находки и писмени извори / Александр Вьчков // Оръжие и наряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – Рим-Варна: «Славена» ООД, 2002. – С. 227-230.
 107. Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-западном Крыму / Т.Н. Высотская – К., 1972. – 192 с.
 108. Вэрри Д. Войны античности от Греко-персидских войн до падения Рима. Иллюстрированная история / Д. Вэрри – М.: ЭКСМО, 2004. – 224 с.
 109. Гадло А.В. Рец. на: Якобсон А.Л. Раннесредневековые поселения Юго-Западной Таврики / А.В. Гадло // Византийский Временник. – 1970. – № 168 // – 1973. – Т. 37. – С. 275
 110. Гайдукевич В.Ф. Памятники Раннего средневековья в Тиритакe / В.Ф. Гайдукевич // Советская археология. – 1940. – Т.6. С. 190 – 204

111. Гелиодор. Эфиопика / Гелиодор / Пер. А. И. Доватура. - М.: Худож. лит., 1965. – 373 с.
112. Георгиев П. Калъп за монетовидни знаци (брактеаги) с псевдокуфически надпис от Плиска / П. Георгиев // Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Юбилеен сборник / Под ред. Ив. Йорданов. Шумен. – 2008. С. 353 – 364
113. Герцен А.Г. Исследования Мангупской крепости / А.Г. Герцен // Археологические открытия 1981 г. – 1983. – С. 251 – 252.
114. Герцен А.Г. История изучения оборонительного комплекса Мангупа / А.Г. Герцен // Развитие феодализма в Центральной и Юго-Восточной Европе. –1983. – С. 88 – 104.
115. Герцен А.Г. Крепостное строительство в Юго-Западной Таврике (в связи с проблемой взаимоотношения горных и степных районов) / А.Г. Герцен // Душетская научная конференция, посвященная проблеме взаимоотношений между горными и равнинными регионами. Анотации докладов. – Тбилиси, 1984. – С. 86 – 87.
116. Герцен А.Г. «Пещерные города» Крыма / А.Г. Герцен, О.А. Махнева – Симферополь: Таврия, 1989. – 104 с.
117. Герцен А.Г. Оборонительная система столицы княжества Феодоро / А.Г. Герцен // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII – XVI вв. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 38 – 45.
118. Герцен А.Г. Ещё раз о дате появления крепости на плато Чуфут-Кале / А.Г. Герцен, Ю.М. Могаричев // Проблемы истории «пещерных городов» в Крыму. – Симферополь: Таврия, 1992. – С. 182 – 193
119. Герцен А.Г. Крепость драгоценностей: Кырк-Ор, Чуфут-Кале / А.Г. Герцен, Ю.М. Могаричев. – Симферополь: Таврия, 1993. – 128 с.
120. Герцен А.Г. К проблеме типологии средневековых городищ Юго-Западной Таврики / А.Г. Герцен // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. – 1995. – № 27. – С.84 – 90.

121. Герцен А.Г. Мангуп: город в Крымском поднебесье / А.Г. Герцен – Симферополь, 2001. – 51 с.
122. Герцен А.Г. Византийские моливдовулы из раскопок Мангуп-Кале / А.Г. Герцен, Н.А. Алексеенко // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции. – Харьков, 2001. – С. 90 – 92
123. Герцен А.Г. Керамика IX–XI вв. из жилого комплекса на мысе Тешкли-Бурун / А.Г. Герцен, В.Е. Науменко // Античная древность и средние века. – 2001. – Вып. 32. С. 129–130
124. Герцен А.Г. Хазары / А.Г. Герцен // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). – Симферополь: Таврия –Плюс, 2004. – С. 90 – 109.
125. Глушанин Е.П. Военно-государственное землевладение в ранней Византии / Е.П. Глушанин // Византийский временник. – 1989. – т. 50. – С. 14 – 25.
126. Гнучева В.Ф. Материалы для истории экспедиций Академии наук в и вв.: хронологические обзоры и описание архивных материалов / В.Ф. Гнучева – М., 1940. – 310 с.
127. Голофаст Л.А. Западный район Херсонеса в ранневизантийское время / Л.А. Голофаст // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии: Научное издание. Сборник. – 2007. – № XIII.– С. 68-128.
128. Горелик М. В. Защитное вооружение степной зоны Евразии и примыкающих к ней территорий в I тыс. н. э. / М. В. Горелик // Военное дело населения юга Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск: Наука, 1993. – С. 149–179.
129. Греческие полиоркетики. Вегетий. (Серия «Античная библиотека». Раздел «Античная история»). – СПб: Алетейя, 1996. – 352 с.

130. Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического / К.Э. Гриневич // Херсонесский сборник. – 1927. – № 2. – 72 с.
131. Гриневич К.Э. Стены Херсонеса Таврического, часть 2 / К.Э. Гриневич // Херсонесский сборник. – 1927. – № 5. – С. 5 – 105.
132. Гриневич К.Э. Сто лет херсонесских раскопок (1827 – 1927) / К.Э. Гриневич. – Севастополь, 1927. – 54 с.
133. Два византийских военных трактата конца X века. [подготовил В.В. Кучма, отв. редактор Г.Г. Литаврин]. – С-пб.: Алетейя. – 2002. – 412 с.
134. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – т. 1. Античный мир / Ганс Дельбрюк ; [пер. с нем. Л. Гринкруг]. – М.: Государственное военное изд-во, 1936. – 464 с.
135. Дельбрюк Г. История военного искусства. Античный мир. Германцы / Ганс Дельбрюк. – Смоленск: Русич, 2003. – 480 с.
136. Домановский А.Н. К вопросу о существовании аналогов константинопольско-го эпарха города в провинциальных городах империи (VIII–IX вв.) / А.Н. Домановский // Боспорские чтения. Вып. VII. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. – Керчь: [б. м.], 2006. – С. 92 – 97
137. Домбровский О.И. Средневековые памятники Бойки / О.И. Домбровский // Археологические исследования средневекового Крыма. – К.: Наук. Думка, 1968. – С. 83 – 96.
138. Домбровский О.И. Крепость в Горзувитах / О.И. Домбровский – Симферополь: Таврия, 1972. – 110 с.
139. Домбровский О.И. Средневековые поселения и «исары» Крымского Южного бережья / О.И. Домбровский // Феодалная Таврика. – К., 1974. – С. 3 – 56.
140. Домбровский О.И. Средневековый Херсонес / О.И. Домбровский // Археология Украинской ССР: В 3 Т. – К., 1986. – Т. 3. – С. 535 – 548

141. Дорошко В.В. Новые находки римского военного снаряжения с территории южного Крыма / В.В. Дорошко // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев –Судак: Академперіодика, 2004. – С. 49 – 53.
142. Драчук В.С. Шаг в неведомое / В.С. Драчук – Симферополь: Таврия, 1971. – 100 с.
143. Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации / В.Н. Дьяков // Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В.И. Ленина. – 1942. – Т. 28., № 1. – С. 3 – 42.
144. Ениосова Н.В. Ажурные наконечники ножен мечей X-XI вв. на территории Восточной Европы / Н.В. Ениосова // История и эволюция древних вещей. – МГУ Москва. – 1994. – С. 100 – 121.
145. Жития святых епископов Херсонских // Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры [отв. ред. Г.Ю. Ивакин]. – Ч. 1 – 2. – Харьков: Майдан, 2005. – 1648 с.
146. Завадская И.А. Концепции истории христианизации населения Херсонеса в отечественной историографии / И.А. Завадская // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии: Научное издание. Сборник. – 2007. – № XIII.– С. 430 – 467.
147. Зайбт Н. Печати стратегов византийской фемы Херсона / Н. Зайбт, В. Зайбт // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. - Симферополь: Таврия, 1995. – Вып. 27. – С. 91-97
148. Зайбт В. Государственная система управления Херсона в VII–VIII вв. / В. Зайбт // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2000. – Вып. VII. – С. 306 – 309
149. Засецкая И.П. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датировки памятников

- восточноевропейских стезей / И.П. Засецкая // Краткие сообщения Института археологии. – М.: Наука, 1979. – Вып. 158. – С. 5 – 17.
150. Зинько Е.А. Христианские склепы некрополя Боспора IV – VI вв. н. э. / Е.А. Зинько // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии: Научное издание. Сборник. – 2007. – № XIII. – С. 56-67.
 151. Золотарев М.И., Коробов Д.Ю. О епископе Капитоне и крещении жителей Херсонеса в IV веке по Р.Х. / М.И. Золотарев, Д.Ю. Коробов // Православные древности Таврики: сборник материалов по церковной археологии. – Киев: Стилос, 2002. – С. 68 – 73
 152. Зубарь В.М. О положении Херсона в конце V – VI вв.; политический и экономический аспекты / В.М. Зубарь, С.Б. Сорочан // Херсонесский сборник. – 1998. – № 9. – С. 118 – 132.
 153. Зубарь В.М. Римляне в Крыму / В.М. Зубарь // Древний мир. – 2001. – № 1. – С. 34 – 38.
 154. Зубарь В.М. Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике / В.М. Зубарь. – К.: Стилос, 2004. – 232 с.
 155. Зубарь В.М. Из археологической летописи Херсонеса Таврического: К.Э. Гриневич / В.М. Зубарь // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии: Научное издание. Сборник. – вып. XIII. – Симферополь: БФ «Деметра», 2007. – С. 401 – 419.
 156. Иванов А.В. Образование ранних городских поселений и этнические процессы в ЮЗ и Южной Таврике X-XIII вв. / А.В. Иванов // Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов научной конференции. – 2001. – С. 96 – 97.
 157. Иванов А.В. Новые детали исторической топографии средневековой Балаклавы / А.В. Иванов, О.Я. Савеля // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III

- Судакской международной научной конференции. - К.; Судак, 2006. – Т.2. – С. 174 – 176
158. Иванов А.В. Градообразование в Юго-Западной и Южной Таврике X – XV вв. Периодизация формирования городских поселений региона / А.В. Иванов // 'Ρωμαϊός: Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – Харьков: Майдан, 2013. – 596 с. – С. 170 – 187.
 159. Иванов Е.Э. Херсонес Таврический. Исторический очерк / Е.Э. Иванов– Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – 1912. – № 46. – 376 с.
 160. Из доклада Синесия императору Аркадию // Хрестоматия по истории древнего Рима; [под ред. С. Л. Утченко]. – М., 1962, – С. 575 – 577.
 161. Иоанн Малала. Хронография. Книга XVIII / Иоанн Малала // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – С-Пб. Алетейя, 2000. – С. 467 – 496.
 162. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / Иордан. – С-Пб.: Алетейя, 2000. – 512 с.
 163. Иосафат Барбаро. Путешествие в Тану / Иосафат Барбаро // Барбаро и Кантарини о России (к истории итало-русских связей в XV в.) – Л.: Наука, 1971. – 276 с.
 164. Ирмшер Й. Словарь античности / Й. Ирмшер, Р. Йоне. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.
 165. История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина. – В 3-х т. – М.:Наука, 1967. – т. 1. – 339 с.
 166. История военного искусства: В 4 т. – М., 1955. – Т. 1. – 662 с.
 167. История военно-морская // Военно-морской словарь / Чернавин В. Н. — М.: Воениздат, 1990. — С. 166. — 511 с.
 168. История Грода Гуннского, Боспорского мученика // Православные древности Таврики: сборник материалов по церковной археологии. – К.: Стилос, 2002. – С 179 – 181.

169. История Древнего мира. Древний Рим / АН. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск: Харвест; Москва: АСТ, 2001. – 864 с.
170. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от ранното българско средновековие – въпроси на традициите и влиянията / Валерии Йотов // Оръжие и наряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – Рим-Варна: «Славена» ООД, 2002. – С. 123-136.
171. Йотов В. Сабля раннего средневековья — вклад болгар / В. Йотов / Доклад на конференции «Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э.». – 2008.
172. Йотов В. Перекрестье меча из Херсонеса / В. Йотов // Античная древность и средние века. — Екатеринбург: [Изд-во Урал. ун-та], 2009. — Вып. 39: К 60-летию д. и. н., профессора В. П. Степаненко. — С. 251-261.
173. Караулов Г.Э. Крымские пещерные города и крипты / Г.Э. Караулов // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т. 8. – С. 39 – 108.
174. Карпов С.П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII— XV вв. / С. П. Карпов. — Москва. – 1981. – 231 с.
175. Келлер Е.Е. Донесение, представленное Императорской академии наук академиком Келлером о путешествии его в Крым в 1821 г. / Е.Е. Келлер // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1872. – Т.8. – С. 372 – 396
176. Кеппен П.И. О древностях Южного берега и гор Таврических / П.И. Кеппен – С-пб., 1837. – 409 с.
177. Кёне Б. Исследования об истории и древностях города Херсонеса Таврического / Б. Кёне. – СПб. – 1848. – 281 с.
178. Кёне Б. Дополнения к исследованиям об Истории и древностях города Херсонеса Таврического / Б. Кёне // Записки СПб Археолого-Нумизматического Общества. – СПб., 1850. – Т.2. – С. 263 – 276

179. Кёне Б. Херсонес (Севастополь) / Б. Кёне // Журнал министерства народного просвещения. – 1855. – Ч. 88. – Ноябрь. – С. 110 – 132; Декабрь – С. 170 – 221 (отд. отт. – С. 1 – 73)
180. Кирилко В. Фрагменты мечей из раскопок средневековой Фуны / Владимир Кирилко, Виктор Мыц // Оръжие и наряды през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – Рим-Варна: «Славена» ООД, 2002. – С. 225 – 226.
181. Кирилко В.П. Крепостной ансамбль Фуны (1423-1475) / В.П. Кирилко / Крымский филиал ИА НАН Украины. – К.: ИД «Стилос», 2005. – 269 с.
182. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие: Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников / АН СССР. ИА. – М.; Л.: Наука. – 147 с.: ил., карт.
183. Киселев В.И. Римская пехота периода упадка империи (236 – 565 гг.) / В.И. Киселев // Военно-исторический альманах «Новый солдат». – 2002. – № 1. – 40 с.
184. Книга путешествия Эвлия Челеби о Крыме (1666 – 1667 г.г.). – Симферополь: ДАР, 1999. – 143 с.
185. Когонашвили К.К. Алустон и Фуна. / К.К. Когонашвили, О.А. Махнева. – Симферополь: Крым, 1971. – 94 с.
186. Козак Д.Н. Готы / Денис Никодимович Козак. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 24 с.
187. Козлов А.С. К вопросу о месте готов в социальной структуре Византии IV – V вв. / А.С. Козлов // Античная древность и средние века. – 1973. – № 9. – С. 114 – 121.
188. Коковцев П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. / П.К. Коковцев / – Л., 1932. – 135 с.

189. Комар А.В. Кутигуры и утигуры в Северном Причерноморье / А.В. Комар // Сугдейский сборник. – Киев; Судак: Академперіодика, 2004. – 168 – 179.
190. Кондараки В. Х. Древние памятники в Алушке / В. Х. Кондараки // Одесский вестник. – 1865. – 3 июля
191. Кондараки В.Х. Подробное описание Южного берега Крыма с картой / В. Х. Кондараки. – Николаев, 1867. – 143 с.
192. Кондараки В.Х. Байдарская долина (в Таврическом полуострове) / В.Х. Кондараки // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1868. – т. 7. – С. 287 – 297
193. Кондараки В.Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – Т. 1: [Топографический обзор полуострова для путешественников]. – Николаев, 1873. – 234 с.
194. Кондараки В.Х. В память столетия Крыма: Исторические картины Тавриды / В. Х. Кондараки. – М, 1883.– 282 с.
195. Кондараки В.Х. Новый обстоятельный путеводитель по Крыму / В. Х. Кондараки. – М., 1885. – 160 с.
196. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Питер Коннолли. – М.: ЭКСМО, 2001. – 320 с.
197. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М.:Наука, 1991. – 496 с.
198. Корейша Д.В. Археологические исследования вокруг Керчи, Севастополя и на Таманском полуострове / Д.В. Корейша // Журнал Министерства народного просвещения. – т. 21. – С-Пб., 1848. – С. 425 – 450.
199. Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI века / Г. Корзухина // Советская Археология. – 1950. – Т.13. – С.63 – 94.
200. Косточкин В.В. Военно-оборонительные сооружения / В.В. Косточкин // Очерки русской культуры XIII – XV вв. – Т.1. – М., 1969. Цитируется за <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z00000170/st031.shtml>

201. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1899 г. / Карл Казимир Косцюшко-Валюжинич // Известия имп. Археологической комиссии. — 1901. — Вып.1. — С. 1—55.
202. Косцюшко-Валюжинич К.К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. / Карл Казимир Косцюшко-Валюжинич // Известия имп. Археологической комиссии. — 1907. — Вып. 25. — С. 67 — 171
203. Крикун Е.В. Архитектурные памятники Крыма / Е.В. Крикун—Симферополь: Таврия, 1977. — 55 с.
204. Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатович, З. Стефанів та ін. — Львів, 1992. — 713 с.
205. Крыжицкий С.Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья / С.Д. Крыжицкий // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1981. — вып. 167. — С. 35 — 41
206. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV-XIII века. / Под ред.. Б.А. Рыбакова / Серия: Археология. М.: Наука, 2003. — 532 с.
207. Кубарев Г.В. Доспех из Катакомбного погребения с Госпитальной улицы города Керчи (из раскопок 1891 года профессора Ю.А.Кулаковского) / Г.В. Кубарев, Д.В. Журавлев // Вестник НГУ. Серия: История, филология. — 2012. — Т.11. — Вып. 5: Археология и этнография. — С. 135 — 146.
208. Кузищин В.И. Раскопки позднеимперской виллы в окрестностях Севастополя / В.И. Кузищин // Археологические открытия 1982 г. — Москва: Наука, 1984. — С. С. 284 — 285.
209. Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба 491 года / Ю. Кулаковский //Материалы по истории России.. — Москва, 1891. — Вып. 6. — 30 с.

210. Кулаковский Ю.А. О раскопках в Крыму в 1895 г. / Ю.А. Кулаковский, 1895. – ф. 1, д. 90. – 97 с.
211. Кулаковский Ю.А. Об археологических разведках в Крыму в 1896 г. / Ю.А. Кулаковский, 1896. – ф. 1, д. 23. – 97 с.
212. Кулаковский Ю.А. Из истории Готской епархии в Крыму в VIII веке / Ю.А. Кулаковский // Журнал министерства народного просвещения. – № 3 (1). – 1898. – С. С. 172 – 181.
213. Кулаковский Ю.А. Аланы по сведениям классических и византийских писателей / Ю.А. Кулаковский // Избранные труды по истории аланов и Сарматии. - С-Пб.: Алетейя, 2000. – С. 43 – 164.
214. Кулаковский Ю.А. Епископа Феодора «Аланское Послание» / Ю.А. Кулаковский // Избранные труды по истории аланов и Сарматии. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 193 – 218.
215. Кулаковский Ю.А. Христианство у алан / Ю.А. Кулаковский // Избранные труды по истории аланов и Сарматии. – Спб.: Алетейя., 2000. – С. 165 – 192.
216. Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды / Юлиан Андреевич Кулаковский / Ин-т востоковедения имени А. Крымского НАН Украины. – К.: Стилос, 2001. – 225 с.; 3 карты; 8 ил.
217. Кулаковский Ю. Стратегика императора Никифора / Юлиан Кулаковский // Оръжие и наряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – Рим-Варна: «Славена» ООД, 2002. – С. 231 – 295.
218. Курбатов Г.Л. Византия в VI столетии / Г.Л. Курбатов– Л., 1959. – 136 с.
219. Кутайсов В.А. Античный город Керкинитида. / В.А. Кутайсов. – Киев. – 1990. – 176 с.
220. Кучма В.В. Из истории византийского военного искусства на рубеже IX – X вв. (Структура и численность армейских подразделений)

- / В.В. Кучма // Античная древность и средние века. – 1975. – Вып. 12. – С. 79 – 85
221. Кучма В.В. Военная организация византийской империи / В.В. Кучма. – СПб.: Алетейя., 2001. – 425 с.
222. Кучма В.В. Теория и практика ведения горной войны по данным византийской полемологии / В.В. Кучма // Военная организация Византийской империи. - С-Пб.: Алетейя, 2001. – С. 360-373.
223. Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности. Памятники христианского Херсонеса. / П. Лавров. – Вып. II. – Москва: Типография Г.Лисснера и Д.Собко, 1911. – С. 141; Сказания о начале славянской письменности. – М.: Наука, 1981. – 184 с.
224. Латышев В.В. Этюды по византийской эпиграфике / В.В. Латышев // Византийский Временник (№ 3 – 4). – 1894. –С. 567 –672.
225. Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. / В.В. Латышев – Санкт-Петербург, 1896. – № 99– С. 105 – 109.
226. Латышевъ В. В. Греческія и латинскія надписи, найденныя въ южной России въ 1901 году // Известия имп. Археологической комиссии. – Вып. 4. – 1902. – С. 21 – 57
227. Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России / В.В. Латышев // ИАК. – № 18. – 1906. – С. 94 – 138.
228. Лев Диакон. / Перевод М.М. Копыленко. Статья М.Я. Сюзюмова. Комментарий М.Я. Сюзюмова, С.А. Иванова. Ответственный редактор член-корреспондент АН СССР Г.Г. Литаврин. Редактор перевода С.А. Иванов. / Серия: Памятники исторической мысли. - М.: Наука, 1988 г. – 239 с.
229. Лев VI Мудрый. Тактика Льва / Изд. подготовил д-р ист. наук, проф. В. В. Кучма(†); Отв. ред. Н. Д. Барабанов. — СПб.: Алетейя, 2012. — 368 с.

230. Лепер Р.Х. Археологические исследования на Мангупе в 1912 г. / Р.Х. Лепер // Известия археологической комиссии. – 1913. – Вып. 47. – С. 73 – 79
231. Лесков А.М. Горный Крым в I тыс. до н.э. / А.М. Лесков. – К., 1965. – 197 с.
232. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В.И. Оболенский и Ф.А. Терновский, предисл. ОМ. Бодянский. – М., 1884. – 370 с.
233. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы / Г.Г. Литаврин – М.: Наука, 1974. – 339 с.
234. Литаврин Г.Г. Киево-Печерский патерик о работоторговцах-иудеях в Херсоне и о мученичестве Евстратия Постника / Г.Г. Литаврин // Византия и славяне (сборник статей). – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 478 – 495
235. Литаврин Г.Г. Геополитическое положение Византии в средневековом мире в VI-XII вв. / Г.Г. Литаврин // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – С-Пб.: Алетейя, 2001. – С. 11 – 47.
236. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. / Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиадор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греч. Сп. Дестунис, прим. Г. Дестунис. – С-пб., 1860. – т. 1. – С. 313 – 470.
237. Люттвак Э.Н. Стратегия Византийской империи. / Эдвард Люттвак. / Пер. с англ. А.Н. Коваля. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке. – 2010 – 664 с.
238. Майко В.В. Комплексът прабългарски паметници от VII — X вв. край с. Морское в юго-източен Крим / В.В. Майко // Българите в Северното Причер-номорие. – Т. 5. – В.Тырново, 1996. – С. 127 – 148.

239. Майко В.В. Некоторые аспекты вооружения и конского снаряжения тюрок в Таврике VIII – X вв. / В.В. Майко // Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV – XV вв. – Варна. – 2002. – С. 99 – 108
240. Майко В.В. Средневековое городище на плато Тепсень в Юго-Восточном Крыму / В.В. Майко. – Киев. – 2004. – 316 с.
241. Мальмберг В.К. Древности Южной России. Описание некоторых древностей и монет, найденных в Херсонесе в 1888 и 1889 годах. / В.К. Мальмберг, А.В. Орешников // Отчет имп. Археологической Комиссии за 1891 г. – 1891. – Т. 7. – 187 с.
242. Манаев А.Ю. Ранневизантийские оборонительные сооружения юго-западного Крыма и Болгарии: опыт сравнительного анализа / А.Ю. Манаев // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 1 – С. 7 – 26
243. Мансветов И. Д. Историческое описание древнего Херсонеса и открытых в нем памятников» / И. Д. Мансветов. – М. – 1872. – 97 с.
244. Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. (История развития со времен возникновения до 1936 г.) / В.Е. Маркевич. – Л. – 1937. – Т.1. – 490 с.
245. Марков Е.Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, природы и истории / Е.Л. Марков. — СПб.: Тип. К. Н. Плотникова, 1872. — 506 с.
246. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Издание 2. – Том 46. – Часть 1. – Москва: Политиздат, 1968. – Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. – 399 с.
247. Масакин В.В. Готы / В.В. Масакин // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). – Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. – С. 64 – 72.
248. Масакин В.В. Римляне / В.В. Масакин // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). – Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. – С. 56 – 63.

249. Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма . [Ред.-сост. М.М. Чореф]. – Вып. III. Сб. / – Севастополь – Тюмень, 2011. – 376 с.
250. Менандра Византийца продолжение истории Агафиевой // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиадор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. с греческого Сп. Дестуниса, прим. Г. Дестуниса. – Спб. – 1860. – Т.1. – С. 313 – 470
251. Могаричев Ю.М. О некоторых проблемах истории Восточного Крыма VIII-IX вв. / Ю.М. Могаричев // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 129 – 133.
252. Могаричев Ю.М. Пещерные города в Крыму / Ю.М. Могаричев. – Симферополь, 2005. – С. 181 – 180
253. Могаричев Ю.М. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода» / Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, А.К. Шапошников. – Симферополь. – 2007. – 348 с.
254. Могаричев Ю.М. Византийский Крым (Крым в VI–XII вв.) / Ю.М. Могаричев. Симферополь, 2008. – 236 с.
255. Могаричев Ю.М. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени / Ю.М. Могаричев, А.В. Сазанов, Е.В. Степанова, А.К. Шапошников. – Симферополь. – 2009. – 330 с.
256. Могаричев Ю.М. Крым в VIII–X вв.: проблема хазарского присутствия / Ю.М. Могаричев. // Научный Татарстан. Казань, 2010. – N 4. – С. 66–78
257. Могаричев Ю.М. Крым в VIII–X вв. (Проблема хазарского присутствия) / Ю.М. Могаричев // Болгарский Форум I. Материалы Международного Болгарского Форума (19–21 июня 2010 г., Болгар) /

- Серия «Археология евразийских степей». – Вып. 12. – Казань, 2011. – С. 166–175.
258. Моця Е.А. Укрепления византийского Херсона и этапы их исследований / Е.А. Моця // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 134 – 138.
259. Моця К.О. Історія досліджень фортифікаційних споруд візантійського часу Херсонеса Таврійського / К.О. Моця // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Третя міжнародна студентська наукова археологічна конференція. Тези доповідей. – Чернігів, 2004. – С. 79 – 81.
260. Моця К.О. Археологічні межі візантійської Таврики »./ К.О. Моця // Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава, 2005. - № 1 – 2. – С. 82 – 88
261. Моця К.О. Похід князя Володимира на Херсонес: деталі акції. «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи»./ К.О. Моця // V міжнародна студентська наукова археологічна конференція. 14-16 квітня 2006 р. – Чернігів: «Сіверянська думка», 2006. – С.109 – 112
262. Моця К.О. Джерелознавчий аналіз воєнної справи середньовічної Таврики / Катерина Моця // Український історичний збірник. – Київ, 2006. – С.21 - 27
263. Моця К.О. Система оборони середньовічного Херсонеса в контексті візантійської військової доктрини »./ К.О. Моця //Археологія. Київ, 2006. - №4. – С. 52 – 59
264. Моця К.О. Перспективи вивчення воєнної справи візантійської Таврики в IV – XII ст. ». / К.О. Моця // Середньовічні старожитності Південної Русі-України”. Матеріали IV міжнародної студентської наукової археологічної конференції. Тези доповідей. – Чернігів: «Сіверянська думка», 2007. – С.127 – 128

265. Моця К.О. Військова присутність Візантії в Криму: Тенденції історіографічних досліджень / Катерина Моця // Український історичний збірник. – Київ, 2015. - № 18. – С. 301 – 315
266. Моця К.О. Еволюція воєнно-адміністративної системи в Криму / Моця Катерина // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.. 15. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2015. – С. 55 – 67
267. Моця К.О. Антична спадщина у воєнному мистецтві кримської Таврики в епоху середньовіччя / Моця Катерина // Емінак. – Вип. 1 (13). – (січень – березень) Т.2. – Київ-Миколайїв. – 2016. – С. 21 – 27
268. Мыц В.Л. Раскопки крепости Алустон / В.Л. Мыц // Археологические открытия 1984 г. – М.: Наука, 1986. – С. 278 – 279.
269. Мыц В.Л. Средневековые укрепления Исар-Кая / В.Л. Мыц // Советская археология / АН СССР. – вып. 2. – М., 1987. – С. 228-245.
270. Мыц В.Л. Укрепления Таврики X – XV ст. / В.Л. Мыц– К.: Наукова думка, 1991. – 164 с.
271. Мыц В.Л. Алустон в VI – VII вв. / Мыц В.Л. // Византия и средневековый Крым. Античная древность и средние века. – Барнаул, 1992. – Вып. 26. – С. 170 – 180
272. Мыц В.Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии / Мыц В.Л. // Алушта и алуштинский регион с древности до наших дней. – К. – 2002. – С. 139 – 190
273. Науменко В.Е. К вопросу о названии и дате учреждения византийской фемы в Таврике / В.Е. Науменко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 1998. – Вып. VI. – С. 689 – 700
274. Науменко В.Е. Боспор в системе византийско-хазарских отношений // Боспор Киммерийский. На перекрестке греческого и варварского миров (античность — средневековье) / В.Е. Науменко // Материалы Боспорских чтений. – Керчь. – 2000. – С. 96–105;

275. Наumenко В.Е. К вопросу о хазарском «тудуне» в Херсонесе в начале VIII в. / В.Е. Наumenко // Кумуляция и трансляция византийской культуры. Материалы XI Научных Сюзюмовских чтений. – Екатеринбург. – 2003. – С. 69–73
276. Наumenко В.Е. Византийская фема и политические процессы в Таврике в середине IX — начале X вв. / В.Е. Наumenко // Боспорские исследования. – 2007. – Вып. 16. – С. 259–281;
277. Наumenко В.Е. К вопросу о титуле «топарх» и «кир» в истории Таврики конца VIII — начала IX вв. / В.Е. Наumenко // Херсонесский колокол. Сборник научных статей, посвященных 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности В.Н. Даниленко. – Симферополь. – 2008. – С. 333–338
278. Нефедкин А.К. Вооружение готов: свидетельства письменных источников в сопоставлении с данными археологии / А.К. Нефедкин // *Stratum plus*. Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2010. – № 4. – С. 233 – 249
279. Никитский А. Житие преподобного отца нашего Иоанна, епископа Готии / А. Никитский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т. 13. – С. 25 – 34.
280. Никифор II Фока. Стратегика / Никифор II Фока / Пер. с древнегреч. и комментарии А.К. Нефедкин. – С-Пб.: Алетейя. – 2005. – 288 с.
281. Николаева Э.Я. Поселение возле д. Ильич / Э.Я. Николаева // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1981. – Вып. 168. – С. 88 – 93
282. Николаева Э.Я. Боспор после Гуннского нашествия: Автореферат дисс... канд. Ист. Наук. – М. – 1984. – С. 20
283. Николаева. Э. А. Находки оружия на Ильичевском городище / Э. А. Николаева. // Проблемы античной культуры. М.: Наука, 1986. – С. 183 – 187.

284. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Ев-ропы и Кавказа / А.П. Новосельцев. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
285. О стратегии. Византийский военный трактат VI века / [подготовил В.В.Кучма]. – С-Пб.: Алетейя, 2007. – 160 с.
286. Об устройстве лагеря // Два византийских военных трактата конца X века / [подг. В.В. Кучма., отв. ред. Г.Г. Литаврин]. - Ст-Пб.: Алетейя, 2002. - С. 231-390.
287. Овчаров Д. Византийски и български крепости V–X вв. / Д. Овчаров. — София: БАН, 1982. – 172 с.
288. Омелькова Л. А. Раннесредневековый могильник в Бельбекской долине / Л. А. Омелькова // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1990. —Вып. 25: Византия и сопредельный мир. — С. 73 – 94.
289. Опимах О.Г. Монета з розкопок Судака в фондах Національного заповідника «Софія Київська» (до історії формування нумізматичних колекцій заповідника) / О.Г. Опимах // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – К.-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 148 – 151.
290. «Описание города Теодоро». Стихи Матфея, простого и смиренного святителя / Пер А.К. Шапошникова / Т.М. Фадеева, А.К. Шапошников // Княжество Феодоро и его князья. Крымско-готский сборник. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – С. 225 – 232
291. Осарес Ф. Византийская армия в конце VI в. (по «Стратегикону императора Маврикия») / Ф. Осарес [пер. с франц. А.В. Банников]– С-Пб.: Изд-во. С.-Петербур. Ун-та, 2007. – 142 с.
292. Острогорски Г. Тактикон Успенског и тактикон Бенешевіћа. О времену њиховог постанка / Г. Острогорски // Зборник радова Византолошког института. – 1953. – Књ. 2. – С. 39 – 58

293. Острогорський Г. Історія Візантії / Г. Острогорски. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.
294. Оустерхаут Р. Византийские строители / Роберт Оустерхаут; [пер. с англ.; ред. и ком мент. Л.А. Беляев]. – К.-М.: «Корвин Пресс», 2005. – 332 с.
295. Павлова Н.Н. Физическая география Крыма / Н.Н. Павлова – Л., 1964. – 105 с.
296. Паршина. Е.А. Торжище в Партенитах / Е.А. Паршина // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 64 – 100
297. Паршина Е.А. Древний Партенит / Е.А. Паршина // Алушта и алуштинский регион с древности и до наших дней. – К., 2002. – С. 139 – 190
298. Петровский В.А. Православные памятники Тепе-Кермена / В.А. Петровский // Православные древности Таврики: сборник материалов по церковной археологии. – К.: Стилос, 2002. – С. 81– 98.
299. Пиоро И.С. Крымская Готия / И.С. Пиоро. – Киев: Наукова думка, 1990. – 200с.
300. Пиоро И.С. Черняховская культура и Крым / И.С. Пиоро // Сто лет Черняховской культуре: Сб. науч. статей. – К.: ТАА, 1999. – С. 231 – 241. – (Библиотека Vita Antiqua).
301. Плетнева С. А. Хазары / С. А. Плетнева – М.: Наука, 1986. – 88 с.
302. Плетнёва С. А. Очерки хазарской археологии. / С. А. Плетнёва — М.: «Мосты культуры»; Иерусалим: «Гешарим», 1999. — 248, [116] с.
303. Подосинов А.В. Ещё раз о происхождении имени города Керчь / А.В. Подосинов // Античный мир. Византия. К 70-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков: Бизнес Информ, 1997. – С. 155 – 171
304. Полякова С.В. Анонимный географический трактат "Полное описание вселенной и народов" / С.В. Полякова, И.В. Феленковская. //

- Византийский Временник. – Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. – Т. VIII. – 1956. – С. 277 – 306
305. Потрашков С.В. Иллюстрированный военно-исторический словарь / С.В. Потрашков, А.С.Потрашков. - М.: Эксмо, 2006. – 1088 с.
306. Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Пер. с греч. Я.Н.Любарский. – СПб.: Наука, 1992. – С. 348 с.
307. Прокопий. О постройках / Прокопий // Вестник древней истории. – 1939. – № 4. – С. 203 – 283.
308. Прокопий из Кесарии. Война с готами. / пер. С гр.. С.П.Кондратьева. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 519 с.
309. Прокопий Кесарийский. Война с вандалами // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер., ст., комм. А. А. Чекаловой. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. — М.: Наука, 1993. — 570 с. — (Памятники исторической мысли).
310. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Прокопий Кесарийский. - С-Пб.: Алетейя, 2000. - 543 с.
311. Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрука в лето благодати 1253 // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 87 – 194.
312. Работы в Бахчисарайском районе / Ю.С. Воронин, В.Н. Даниленко, В.А. Кутайсов, Е.В. Михайловский [та ін.] // Археологические открытия 1978 г. – М.: Наука, 1979 – С. 313 – 315.
313. Равдоникас В.И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадияльным развитием Северного Причерноморья / В.И. Равдоникас // Известия Государственной академии материальной культуры. – 1932. – Т. 12. – Вып. 1 – 8 («Готский сборник»). – С. 5 – 106

314. Разин Е.А. История военного искусства / Е.А. Разин. – В 4-х томах. – Т.1. Военное искусство рабовладельческого периода войны. – М., 1955. – 559 с.
315. Репников Н.И. Некоторые могильники области крымских готов / Н.И. Репников // Записки одесского общества истории и древностей. – 1907. - Т. 27. – С. 101 – 148.
316. Репников Н.И. Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине / Н.И. Репников // Известия археологической комиссии. – 1909. – Вып. 30. – С. 99 – 155
317. Репников Н.И. Предполагаемые древности тавров / Н.И. Репников // Известия Таврического общества истории, археологии, этнографии. – 1927. – Т. 1 (58) – С. 139
318. Репников Н.И. Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928 – 1929 гг. / Н.И. Репников // Известия Государственной академии материальной культуры. – 1932. – Т. 12. – Вып. 1 – 8. – С. 107 – 152.
319. Репников Н.И. Остатки укреплений Эски-Кермена / Н.И. Репников // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — С. 181—212
320. Репников Н.И. Материалы к археологической карте юго-западного нагорья Крыма 1939-40 / Н.И. Репников // Архив ленинградского отделения института археологии. 1933. – Ф. 10. – Оп. 1. – Д. 10
321. Репников Н.И. Подъемная дорога Эски-Кермена / Н.И. Репников // Известия Государственной академии истории и материальной культуры. — 1935. — Вып. 117. — С. 18 – 42
322. Репников Н.И. Археологическая карта Крымского надгорья / Н.И. Репников, 1940. – ф. 10, д. 9. – 320 с.
323. Репников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма / Н.И. Репников // Советская археология. – 1941. - № 7. – С. 121 – 128

324. Романчук А.И. Византийский город в период «темных веков» (по археологическим материалам Херсонеса VII – первой половины IX вв.) / А.И. Романчук: Дисс... канд. Ист. Наук. – Свердловск, 1972
325. Романчук А.И. Средневековый Херсон (Отражение в источниках основных функций города) / А.И. Романчук // Херсонесский сборник. – Вып. 7. – Севастополь, 1996. – С. 204 – 213
326. Романчук А.И. Очерки истории и археологии византийского Херсона / А.И. Романчук. — Екатеринбург:Изд-во Уральского университета, 2000. — 390 с.
327. Рудаков В.Е. Бакла – малый городской центр Юго-Западного Крыма (к постановке вопроса) / В.Е. Рудаков // Античный и средневековый город. АДСВ. – 1981. – С. 73 – 84
328. Рудаков В.Е. Христианские памятники Баклы. Храмовый комплекс X – XIII вв. / В.Е. Рудаков // Античная древность и средние века. Античная и средневековая идеология. – Свердловск, 1984. – С. 35 – 57
329. Савеля О.Я. Римский опорный пункт у Балаклавы в Юго-Западном Крыму (по результатам раскопок 1996 – 1997 гг.) / О.Я. Савеля, Т. Сарновский // Проблемы истории и археологии Украины: тезисы докладов. – Харьков, 1999. – С. 193 – 196
330. Сазанов А.В. К хронологии цитадели Баклинского городища IX–XI вв. / Сазанов А.В. // Проблемы истории и археологии Крыма. – Симферополь: Таврия, 1994. – 56 с.
331. Сазанов А.В. Города и поселения Северного Причерноморья ранневизантийского времени. Автореф. дисс. ... докт. ист. наук / МГУ. М., 1999. С. 40.
332. Сазанов А.В. Крым и Хазарский каганат в первой половине — середине VIII в. / А.В. Сазанов, Ю.М. Могаричев // Россия — Крым — Балканы: диалог культур. Екатеринбург, 2004. С. 88 – 92

333. Сазанов А.В. К вопросу о хазарах на Боспоре в конце VII — начале VIII в. / А.В. Сазанов, Ю.М. Могаричев // Боспорский феномен. Проблемы соотношения письменных и археологических источников. СПб., 2005. С. 354 – 360
334. Сазанов. Боспор и хазарский каганат в конце VII — начале VIII вв. / А.В. Сазанов, Ю.М. Могаричев // Древности Юга России. М., 2008. С. 253–264
335. Секиринский С.А. Крепость в Судакe / С.А. Секиринский, О.В. Волобуев, К.К. Когонашвили – Симферополь: Таврия, 1980. – 96 с.
336. Семин С. Средневековое вооружение Крыма второй половины XIII-XV вв. Арбалет / Сергей Семин // Оръжие и наряде през късната античност и средновековието IV-XV в.: Международна конференция, Варна, 14-16 септември 2000. – Рим-Варна: «Славена» ООД, 2002. – С. 213-220.
337. Серов В.В. О ранневизантийских монетах в фондах музеев Эрмитаж и "Херсонес Таврический" / В.В. Серов // Россия-Крым-Балканы: диалог культур: Научные доклады международной конференции. – 2004. – С. 39 – 40.
338. Сидоренко В.А. К вопросу этнической атрибуции Ай-Тодорского клада монет IV — начала V вв. с подражаниями "лучистого типа" / В.А. Сидоренко // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. — К., 1987. –135 с.
339. Сидоренко В.А. «Готы» области Дори Прокопия Кесарийского и «длинные стены» в Крыму / В.А. Сидоренко // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Вып. 2. – Симферополь: Таврия, 1991. – С. 105 – 118.
340. Симоненко А.В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья. / А.В. Симоненко. // Вооружение скифов и сарматов. Сб.науч.трудов / Е.В.Черненко, отв. Редактор и др. – Киев: Наук. Думка. – 1984. – С. 129 – 148

341. Симоненко А.В. Сарматы в степях Северного Причерноморья / А.В. Симоненко – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – 24 с.
342. Сиротенко В. Т. Борьба Западной Римской империи и Византии за префектуру Иллирии в 395—125 гг. и ее последствия. / В.Т. Сиротенко // Античная древность и средние века. – 1972. – № 8. – С. 73 – 88
343. Сказания о начале славянской письменности. – М.: Наука, 1981. – 184 с.
344. Соколова И.В. Монеты и печати византийского Херсона / И.В. Соколова. – Ленинград: Искусство, 1983. – 212 с.
345. Сокольский Н.И. Боспорские мечи / Н.И. Сокольский // Материалы и исследования по археологии СССР. - №33. - Москва–Ленинград, 1954. С. 123–196.
346. Соломоник Э.И. О локализации страны Дори / Э.И. Соломоник, О.И. Домбровский // Археологические исследования средневекового Крыма. – К.: Наук. Думка, 1968. – С. 11 – 44.
347. Соломоник Э.И. Средневековая надпись *diipinto* из башни Зенона в Херсонесе / Э.И. Соломоник // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Киев: Наук, думка, 1971. – Вып. 3. – С. 250 – 253.
348. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса: Греческие лапидарные надписи античного времени / Э.И. Соломоник – Симферополь: Таврия, 1990. – 107 с.
349. Сорочан С.Б. Византия IV – IX веков: этюды рынка / С.Б. Сорочан. – Харьков, 1998. – 482 с.
350. Сорочан С.Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С.Б. Сорочан, В.М. Зубарь, Л.В. Марченко – Харьков: Майдан, 2001. – 828 с.
351. Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. Ч. 1 – 2. / С.Б. Сорочан – Харьков: Майдан, 2005. – 1648 с.

352. Сорочан С.Б. Киры византийского Херсона: проблемы статуса и датировки / С.Б. Сорочан, К.Д. Смычков // Проблемы истории, археологии, культуры. – 2006. – Вып. XVI / 1. – С. 207 – 217
353. Сорочан С.Б. О дуках Таврики и их моливдулах / С.Б. Сорочан // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. – Т. II. – Киев-Судак: Академперіодика, 2006. – С. 298 – 302
354. Сорочан С.Б. Херсонесская экспедиция в Херсонесе, или Тридцать лет спустя / С.Б. Сорочан, А.Н. Домановский // Древности – 2012. Харьковський історико-археологічний ежегодник. – Харьков: ООО «НТМТ», 2012. – Вып. 11. – С. 297 – 306.
355. Сорочан С.Б. Еще раз о дуках ранневизантийского Херсона и Боспора. / С.Б. Сорочан [В: Вахтина М.Ю. и др. (ред)] / Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке. // Материалы Международной научной конференции. – Санкт-Петербург: Нестор-История, 2013. – С. 334 – 338.
356. Сорочан С.Б. Византийские военные силы в Крыму в VI – VII вв. / С.Б. Сорочан // Stratum Plus. Археология и культурная антропология. – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2014. – № 6. – С. 113 – 128.
357. Сосногорова М. Мегалитические памятники в Крыму / М. Сосногорова // Русский вестник. – 1875. – № 7. – С. 266 – 287.
358. Степанова Е.В. Сфрагистические находки из Судака (к вопросу об интерпретации) / Е.В. Степанова // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 193 – 194.
359. Степанова Е.В. Византийские свинцовые печати, найденные в Судаке в 2005 г. / Е.В. Степанова, А.М. Фарбей // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской

- международной научной конференции (18–21 сентября 2006 г.). – Т. II. – Киев; Судак: Академперіодика, 2006. – С. 303 – 306
360. Стратегикон Маврикия / Под ред. ВВ. Кучмы. – С-Пб.: Алетейя, 2004. – 256 с.
361. Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму / С.Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник. – 1961. – Вып. VI. – 247 с.
362. Стржелецкий С.Ф. Раскопки 1933 года у Карантина вблизи Херсонеса Таврического / С.Ф. Стржелецкий // Херсонесский сборник. – 1948. – Вып. 4. – С. 51 – 63.
363. Стржелецкий С.Ф. / С.Ф. Стржелецкий // Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического на античной секции Сессии отделения исторических наук АН СССР и Пленуме Института Археологии АН СССР, посвященных результатам полевых археологических исследований в 1960 г. – Севастополь, 1961. – С. 15 – 16.
364. Стржелецкий С.Ф. XVII башня оборонительных стен Херсонеса (башня Зенона) / С.Ф. Стржелецкий // Сообщения Херсонесского музея. – 1969. – Вып. 4. – С. 7 – 29.
365. Суров Е.Г. Херсонес Таврический / Е.Г. Суров – Свердловск, 1961. – 156 с.
366. Тактика Льва. *Leonis imperatoris tactica*. / Пер. и ком. В.В. Кучмы; отв. ред. Н.Д. Барабанов. – СПб.: Алетейя, 2012. (Византийская библиотека. Источники). – 368 с.
367. Талис Д.Л. Вопросы периодизации истории Херсона в эпоху раннего средневековья / Д.Л. Талис // Византийский Временник. Том 24 (49). – С. 54 – 73
368. Талис Д.Л. О классификации и датировке некоторых средневековых городищ Крыма / Д.Л. Талис // Экспедиции ГИМ. – М., 1969. – С. 57 – 63

369. Талис Д.Л. Раскопки Баклинского городища в 1961 – 1965 гг. / Д.Л. Талис // Краткие сообщения Института истории АН СССР. – 1969. – Вып. 120. – С. 57 – 63.
370. Талис Д.Л. Позднесредневековая керамика Тепе-Кермена. / Д.Л. Талис // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. – М., 1971. – С. 250 – 262
371. Талис Д.Л. Сюйренская крепость / Д.Л. Талис // Византийский временник. – 1972. – Т. 33. – С. 217 – 229
372. Талис Д.Л. Новые материалы по истории Юго-Западного Крыма / Д.Л. Талис // Краткие сообщения Института истории АН СССР. – 1974. – вып. 140. – С. 103 – 109.
373. Талис Д.Л. Оборонительные сооружения Юго-Западного Крыма как исторический источник / Д.Л. Талис // Археологические исследования на юге Восточной Европы. – М., 1974. – С. 84 – 113.
374. Талис Д.Л. Городище Тепе-Кермен / Д.Л. Талис // Краткие сообщения института археологии АН СССР. – 1977. – № 148. – С. 102 – 103
375. Тиханова М.А. Дорос-Феодоро в истории средневекового Крыма / М.А. Тиханова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. - № 34. – С. 319 – 333.
376. Томлин Р. Мобильная армия / Р. Томлин // Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. – Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 249 – 261.
377. Уваров Д. Требуше – король камнеметов / Д. Уваров / www.clubavalon.ru/menatarms/trebuchet
378. Удальцова З.В. Советское византиноведение за 50 лет / З.В. Удальцова. – М., 1969. – 360 с.
379. Удальцова З.В. Дипломатия Византии / З.В. Удальцова // Культура Византии второй половины VII – XII вв. – М. – 1989. – 724 с.

380. Успенский Ф.И. Византийские владения на Северном берегу Черного моря в IX и X вв. / Ф.И. Успенский // Киевская старина. – 1889. – Т.25. – Ст. 253 – 294 + 1 л. карт.
381. Ушаков С.В. Могильник Карши-Баир в Юго-Западном Крыму. Погребальный инвентарь (изделия из металла) / С.В. Ушаков, А.А. Филиппенко // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 115 – 117.
382. Ушаков С.В. Основы хронологии могильника Карши-Баир / С.В. Ушаков, А.А. Филиппенко // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. – 2006. – С. 313 – 316.
383. Фабр А. О древних нагорных укреплениях в Крыму / А. Фабр // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. 1. – С. 239 – 242.
384. Фадеева Т.М. Тайны горного Крыма / Т.М. Фадеева. – Симферополь: Бизнес-Информ, 1998. – 256 с.
385. Фадеева Т.М. Пещерные города и монастыри в окрестностях Бахчисарая / Т.М. Фадеева. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2002. – 80 с.
386. Фадеева Т.М. Княжество Феодоро и его князья / Т.М. Фадеева, А.К. Шапошников. – Симферополь: Бизнес-Информ. 2005. – 280 с.
387. Феофилакт Самокатта. История. / Пер. С. Кондратьева. – Москва: Арктос, 1996. – 272 с.
388. Филиппенко В.Ф. Исследования средневековой крепости Каламиты (Инкермана) / В.Ф. Филиппенко // Археологические открытия 1986 г. – М.: Наука, 1988. – С. 342 – 344.
389. Филон Византийский. О фортификации / Пер. В. П. Зубова и Ф. А. Петровского // Архитектура античного мира. – М., 1940.

390. Фирсов Л.В. О землетрясениях в Крыму / Л.В. Фирсов // Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического. – Новосибирск: Наука, 1976. – С. 160 – 161.
391. Фирсов Л.В. О положении страны Дори в Таврике / Л.В. Фирсов // Византийский временник. – 1979. – Т. 40. – С. 104 – 113.
392. Фирсов Л.В. Исары: очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма / Л.В. Фирсов. – Новосибирск, 1990. – 470 с.
393. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела / Флавий Вегеций Ренат // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. – М.: АСТ; С-Пб.: Terra Fantastica, 2002. - С. 264 - 382.
394. Флёров В.С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность / В.С. Флёров. М. – 2011. – 260 с.
395. Формозов А.А. А.С. Уваров и его место в истории русской археологии / А.А. Формозов // Российская археология. – 1993. – №3. – С. 228 – 245.
396. Фронджуло М.А. Раскопки в Судаке (1964-1965 гг.) / М.А. Фронджуло // Археологические исследования на Украине 1965-1966 гг. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 190 – 193.
397. Фронджуло М.А. Работы Судакского отряда / М.А. Фронджуло // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Вып. 3 – К.: Наук. Думка, 1971. – С. 256 – 260.
398. Фронджуло М.А. Раскопки в Судаке / М.А. Фронджуло // Феодальная Таврика. – К.: Наук.думка, 1974. – С. 139 – 150.
399. Фукидид. История. / Пер. Ф. Г. Мищенко. – В 2 т. – М., 1887—1888. – Т. 1. Кн. 1 – 4. СXXXII. – 516 с.
400. Фукидид. История. / Пер. Ф. Г. Мищенко. – В 2 т. – М., 1887—1888. – Т. 2. Кн. 5-8. Указатель. – 540 с.
401. Хаброва Ч. Обранителни съръжения в българското средновековие / Ч. Хаброва – София, 1981. – 211 с.

402. Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов / А.М. Хазанов. — М.: Наука, 1971. — 172 с.
403. Хазанов А.М. Катафрактарии и их роль в истории военного искусства / А.М.Хазанов. — Цитується за — [http: // www. xlegio. ru / armies / cataphractes/cataphractes.htm](http://www.xlegio.ru/armies/cataphractes/cataphractes.htm)
404. Хайрединова Э.А. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму / Э.А. Хайрединова // Сто лет Черняховской культуре: сборник научных статей. — К.: ТАА, 1999. — С. 203 – 230.
405. Харитонов С.В. Древний город Эски-Кермен: Археология, история, гипотезы / Сергей Владимирович Харитонов – С-Пб.: Филологический факультет СПбГУ, 2004. – 160 с.
406. Херсонес Таврический. Путеводитель по музею и раскопкам. - Симферополь: Крымиздат. – 1962г. – 144 с., илл. т.
407. Храпунов М.І. Адміністрація Херсона наприкінці IV - VI ст. / М.І. Храпунов // Археологія (1). 2000. – С. 57 –64.
408. Храпунов М.І. Преторій у середньовічному Херсоні / М.І. Храпунов // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 101 – 107
409. Храпунов Н.И. Аланы / Н.И. Храпунов // От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII в.). – Симферополь: Таврия-Плюс, 2004. – С. 73 – 80.
410. Храпунов Н.И. Тенденции развития органов власти византийского Херсона / Н.И. Храпунов // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 223 – 230.
411. Храпунов Н.И. Поселение в Барабановской балке (по результатам раскопок 2004-2006 гг.) / Н.И. Храпунов, Власов В.П., Смокотина А.В. / Крымское отд-ние Ин-та востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины. – Симферополь: Изд-во «Доля», 2007 – 56 с., ил.

412. Храпунов Н.И. Администрация византийского Херсона (конец IV – XI века): дисс. ... канд. ист. наук. – НАН Украины. – Институт востоковедения им. А. Крымского. На правах рукописи. – Киев, 2009 – 224 с.
413. Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV в. / К. Цукерман // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь, 1994. – Вып. IV. – С. 545 – 561.
414. Цукерман К. К вопросу о ранней истории фемы Херсона / К. Цукерман // Бахчисарайский историко-археологический сборник. Вып. I. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 312 – 323
415. Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 г. / К. Цукерман // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 1998. – Вып. VI. – С. 675 – 676
416. Чекалова А.А. Византийские титулы и должности / А.А. Чекалова // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. – С. С. 508 – 511
417. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, перевод, комментарий) / И.С. Чичуров. - Москва: Наука, 1980.-214 с.
418. Чудеса святого Димитрия Солунского // Свод древнейших письменных известий о славянах. Т.2 (VII – IX вв.) / Составители С.А.Иванов, Г.Г.Литаврин, В.К. Ронин. – М. – 1995. – 589 с.
419. Чхаидзе В.Н. Таматарха. Раннесредневековый город на Таманском полуострове / В.Н. Чхаидзе. – М. – 2008. – 329 с.
420. Шабашов А.В. К этимологии ойконима Судак / А.В. Шабашов, М.Н. Шабашова // Причерноморье. Крым. Русь в истории и культуре: материалы II Судакской международной конференции. – Киев-Судак: Академперіодика, 2004. – С. 237 – 242.

421. Шабашов А.В. Этнонимия и антропонимия праболгар как источник реконструкции их ранней истории / А.В. Шабашов, М.Н. Шабашова // Сугдейский сборник. – Киев; Судак: Академперіодика, 2004. – С. 378 – 384.
422. Шангин М.А. Новый географический текст / М.А. Шангин // Вестник древней истории. – 1938. – № 4. – С. 252 – 255.
423. Шандровская В.С. Таможенная служба в Сугдее VII-X вв. / В.С. Шандровская // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. – 1995. – Вып. 27.– С. 119 – 123.
424. Шапошников А.К. Житие преподобного отца нашего, Иоанна, епископа Готфии (тексты, переводы, толкования и комментарии). / А.К. Шапошников – Коктебель, Дом-музей М. А. Волошина, 1995.
425. Шапошников А.К. О языке таврических готов / А.К. Шапошников // Фадеева Т.М., Шапошников А.К. Княжество Феодоро и его князья. Крымско-готский сборник. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – С. 233 – 243.
426. Шапцев М.С. Раннесредневековый кинжал из раскопок городища Кара-Тобе / М.С. Шапцев, Э.И. Сейдалиев // Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященных 1800-летию города Судака. – Донецк. – Изд-во «Донбасс». – 2012. – С. 101 – 104
427. Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира / А.А. Шахматов / Оттиск из Сборника статей в честь В.И.Ламанского. – СПб.: Императорская Академия наук, 1906. – 128 с.
428. Шахматов А.А. Повесть временных лет / А.А. Шахматов. Т. I. Вводная часть. Текст. Примечания. – Петроград: Типография А.В.Орлова, 1916. – 150 с.
429. Шене Ж.-К. Поздний архонт на примере Херсона / Ж.-К. Шене // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – 2000. – Вып. VII. – С. 310 – 317

430. Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в VI – X веках по Р.Хр. // Памятники христианского Херсонеса. – М., 1908. – Вып. 3. – С. 11 – 12
431. Шмит Ф. И. Эски-Керменская базилика. Готский сборник / Ф. И. Шмит. // Известия государственной академии истории и материальной культуры. — Т. XII. – В. 1—8. – 1932. – С.13 – 19
432. Шувалов П. В. Два железных стремени. / П. В. Шувалов // KOINON ΔΩΡON: Исследования и эссе в честь 60-летнего юбилея Валерия Павловича Никонорова от друзей и коллег [Сост. и научн. ред. А.А.Синицына и М.М.Холода]. — СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2014. — 636 с.
433. Шульц П.Н. Тавро-Скифская экспедиция 1947 / П.Н. Шульц // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1949. – Вып. 27. – С. 56 – 66.
434. Шульц П.Н. Таврское укрепление поселения на горе Кошка в Крыму / П.Н. Шульц // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 62 – 66.
435. Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории Тавров / П.Н. Шульц // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М., 1959. – С. 235 – 272.
436. Энгель М.Я. Русская Помпея (Херсонес Таврический). Очерк археологических исследований. Заметки и впечатления / М.Я. Энгель – Севастополь, 1903. – 128 с.
437. Эрнст Н.Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. / Н.Л. Эрнст // Советская археология. – 1937. – № 3. – С. 241 – 245.
438. Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес / А.Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1950. – № 17. – 250 с.
439. Якобсон А.Л. Разведочные раскопки средневекового поселения Горзувиты / А.Л. Якобсон // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1954. – Вып. 53. – С. 109 – 120

440. Якобсон А.Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики / А.Л. Якобсон // Советская Археология. – №21. – 1954. – С. 148 – 165.
441. Якобсон А.Л. К изучению Позднесредневекового Херсонеса / А.Л. Якобсон // Херсонесский сборник. – 1959. – Вып. 5. – 229 – 245.
442. Якобсон А.Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории и культуры / А.Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 63. – С. 69 – 70.
443. Якобсон А.Л. О численности населения средневекового Херсонеса / А.Л. Якобсон // Византийский временник. – 1961. – Т. XIX. – С. 154 – 165
444. Якобсон А.Л. Средневековый Крым / Якобсон А.Л. – М.; Л., 1964. – 183 с.
445. Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики / А.Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1970. – № 168. – С. 5 – 195.
446. Якобсон А.Л. Крым в средние века / А.Л. Якобсон – М.: Наука, 1973. – 174 с.
447. Яшаева Т.Ю. Городские монастыри византийского Херсонеса: к постановке проблемы / Т.Ю. Яшаева // Материалы и исследования по археологии, истории и этнографии Таврии: Научное издание. Сборник. – Вып. XIII. – Симферополь: БФ «Деметра», 2007. – С. 197 – 215.
448. Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander / Translated by Illinois Greek Club. Loeb Classical Library. L. - N.Y., 1923.
449. Ahrweiler H. Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe–XIe siècles // Ahrweiler H. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. – London: Variorum Reprints, 1971. – P. 1 – 109
450. Bálint, Csanád. Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest, 1981. – S. 110. – Abb. 31
451. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea /

- Ed. J.Nesbitt, N.Oikonomides. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1991. – 253 p.
452. Constantini Manassis Breviarium historiae metricum // Constantinus Manasses, Ioel, Grigorius Acropolita. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Bonnae: Impensis Ed.Weberi, 1838. – P. 3 – 308
453. Dain A. La «Tactique» de Nicéphore Ouranus. P., 1938. - P. 40, 54, 87.
454. Dain A. Les strategists byzantins // TM. - Vol. 2. - P., 1967. - P. 337.
455. Dubois de Montpereux F. Voyage autour du Caucase, chez les Tchérchesses et les Abkhazes, en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Crimée. – Paris, 1843. – T. 6. – 461 p.
456. Foss C. Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kutahya. — Ankara, 1985.
457. Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope / Ed. I.Bekker. Corpus scriptorium historiae byzantinae. T. I. – Bonnae: Impensis Ed.Weberi, 1838. – 802 p.
458. Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. – Ithaca: Cornell University Press, 1982. – 166 p.
459. Guillard R. Recherches sur les institutions byzantines. T. I. – Berlin: Akademie Verlag; Amsterdam: A.M.Hakkert, 1967. – 607 p.
460. Guillou A. Geografia amministrativa del katepanato bizantino d'Italia (IX–XI sec.) // Guillou A. Culture et Société en Italie byzantine (VIe–XIe s.). – London: Variorum Re-prints, 1978. – P. 113 – 133
461. Guillou A. La Lucanie byzantine. Etude de géographie historique // Guillou A. Studies on Byzantine Italy. – London: Variorum Reprints, 1970. – P. 119 – 149
462. Haldon J.F. Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204. – London: UCL Press, 1999. – 389 p.

463. Hieroclis grammatici synecdemus // Constantinus Porphyrogenitus De provinciis regni Byzantini / Ed. Th.L.F.Tafel. – Tubingae: in Bibliopolio Henrici Laupp, 1847. – P. 11 – 17
464. Ioannis Zonarae Epitome historiarum / Ed. L.Dindorfius. Vol. III. – Lipsiae: In Aedibus B.G.Teubneri, 1870. – 418 p.
465. J.B. The Imperial Administrative System in the Ninth Century. With a Revised Text of The Kletorologion of Philotheos. – New York: Burt Franklin, 1958. – P. 22 – 113
466. Jones P. The Italian City-State: From Commune to Signoria. – Oxford: Clarendon Press; New York: Oxford University Press, 1997. – 702 p.
467. Jahns M. Geschichte der Kriegswissenschaften. Erste Abteilung. - Munchen und Leipzig, 1889. - P. 13 – 14.
468. Kunysz A. Przemysl wszesnodziejowy // Rochik wojewodztwa Rzeszowskiego. – Rzesow, 1960. - № 1 (3). – P. 159.
469. Leonis Imperatoris Tactica (ed. J.-P. Migne // PG. 107. 1863), VL, 30. Col. 729 D; VII, 86 – 87. Col. 760 D – 761 A
470. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles / Ed. N. Oikonomides. – Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1972. – 403 p.
471. Malamut E. Les Iles de l'Empire byzantine. VIIIe–XIIe siècles. Vol. I. – Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1988. – 374 p.
472. Margetić L. “Provincijalni arhonti” Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije) // ЗРВИ. – 1991. – Књ. XXIX–XXX. – С. 45 – 59
473. Margetić L. Tribuni u srednjovjekovnim dalmatinskim gradskim općinama // ЗРВИ.– 1975. – Књ. XVI. – С. 25 – 52
474. Mošlin V. Les Khazares et les Byzantins. D'Après L'anonyme Cambridge // Byzantion. – 1931. – # 6. – P. 309 – 325.
475. Nicolle D. Two swords from the foundation of Gibraltar // Gladius. – 2002. Vol. XXII. Kat. № 38. – pp. 147 – 200

476. Nicholas D. *The Growth of the Medieval City: From Late Antiquity to the Early Fourteenth Century*. – London: Longman, 1997. – 414 p.
477. Nicholas I. patriarch of Constantinople. *Letters* / Ed., tr. from Greek R.J.H.Jenkins, L.G.Westerlink. *Corpus Fontium Historiae Byzantini* 6. – Washington: Dumbarton Oaks, 1973. – 631 p.
478. Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History* / Ed. C.Mango. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1990. – 247 p.
479. Oikonomidès N. Le «système» administratif byzantin en Crimée aux IXe–Xe s. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – 2000. – Вып. VII. – С. 318 – 323
480. Pallas P.S. *Bemerkungen auf einer Ryise in die südlichen Stattalten halten des Russichen Reichs in der Jahren 1793 und 1794*. – Leipzig, 1801. Bd. 2. – 525 s.
481. Paul the Deacon. *History of the Lombards* / Tr. from Latin W.Dudley Foulke, ed. E.Peters. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. – 329 p.
482. Photii patriarchae constantinopolitani epistulae et amphiloquia. T. I / Ed. B.Laourdas, L.G.Westerink. – Leipzig: B.G.Teubner, 1983. – 154 p.
483. Stepanova E.V. New seals from Sudak // *SBS*. – 1999. – № 6. – P. 47 – 58
484. *Sylloge Tacticorum que olim «Inedita Leonis Tactica» dicebatur*. Ed. A. Dain. P., 1938, XXX, 1. P.51\$ XLVII, 20. P. 90
485. Theophanes Continuatus. *Chronographia* // Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus / Ed.I.Bekkeri. *Corpus scriptorium historiae byzantinae*. – Bonnae: Impensis Ed.Weberi, 1838. – P. 3 – 481
486. Theophanis *Chronographia* / Ed. I.Classeni. *Corpus fontium historiae byzantinae*. Vol. I. – Bonnae: Impensis Ed.Weberi, 1839. – 786 p.

487. The Cambridge history of the Byzantine Empire c. 500 – 1492)/ Edited by Jonatan Shepard. – Cambridge University Press. – 2008. – 1207 p.
488. The New Cambridge Medieval History. – Volume III: c. 900 – c. 1024. – Cambridge University Press. – 2015. – 908 p.
489. Treadgold W. Byzantium and Its Army, 284–1081. – Stanford: Stanford University Press, 1995. – 250 p.
490. Wüstenfeld F. Das Heerwesen der Mohammedane und die arabische Übersetzung der Tactik des Aelianus. Güttingen, 1880
491. Yannopoulos P.A. La Société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles. – Louvain: Publications Universitaires de Louvain, 1975. – 331 p.

ДОДАТКИ

1. Херсон; 2. Каламіта (Інкерман); 3. Ескі-Кермен; 4. Сюйрень; 5. Мангун; 6. Горзувіти; 7. Алустон; 8. Бакла; 9. Сугдея.

а. Балаклава (бухта Символон); б. Харакс; в. Лучисте; г. Чатир-Даг; г. Цукрова Голівка; д. Скалісте.

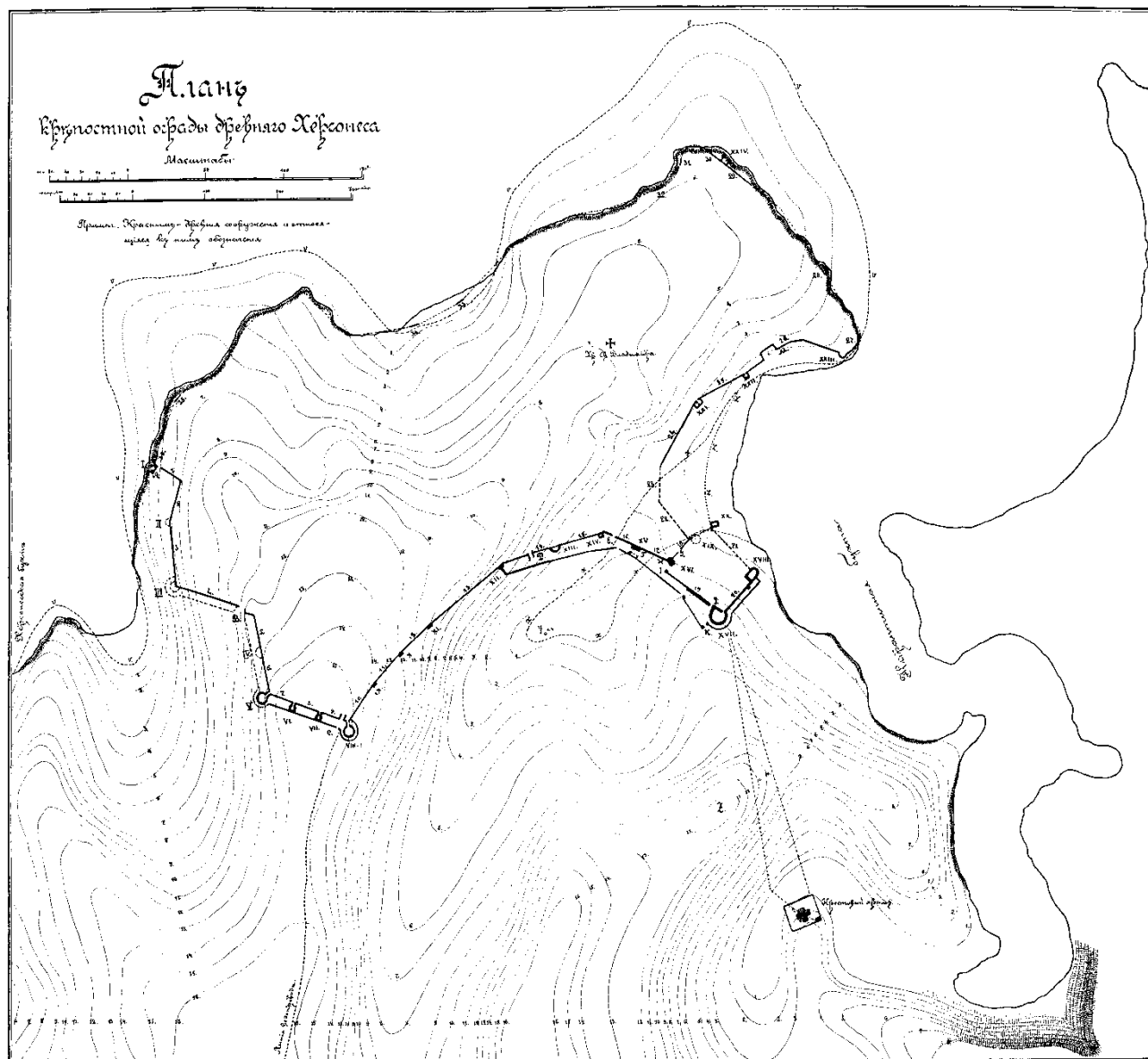

Рис. 2

План оборонных споруд Херсонесу Таврійського.

А. Л. Бертье-Делагард. О Херсонесе // Известия имп. Археологической
комиссии. — Спб. — 1907. — Вып. 21. Додатки. Табл. II

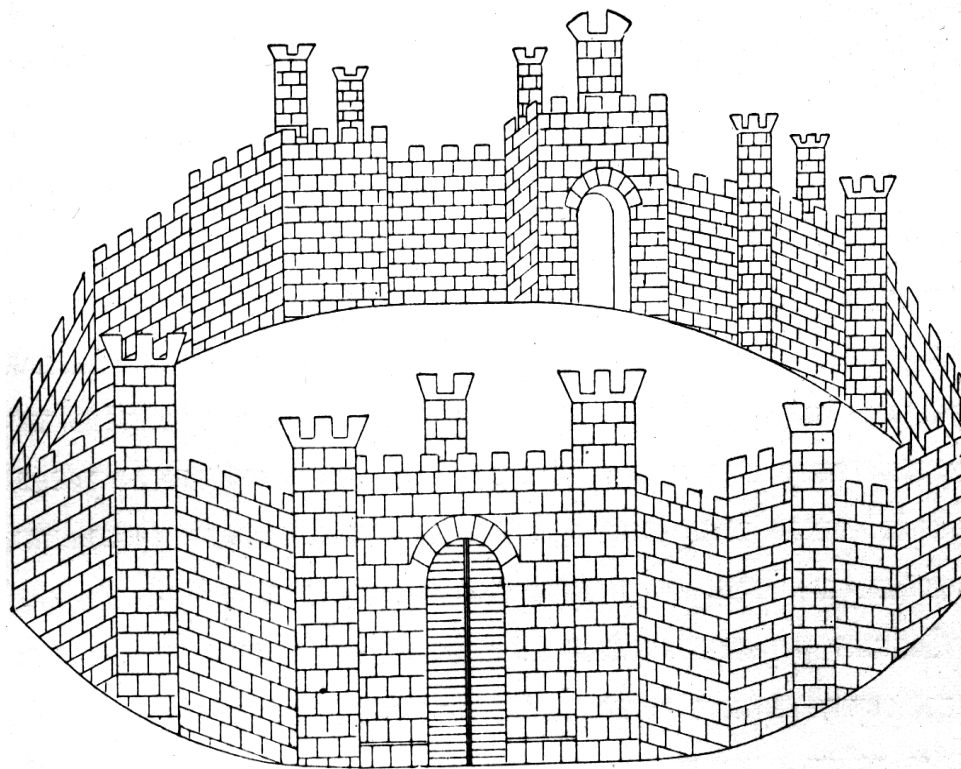

Рис.3.

Фреска, знайдена в одному зі склепів візантійського Херсонесу. За О.Л.Бертъе-Делагардом.

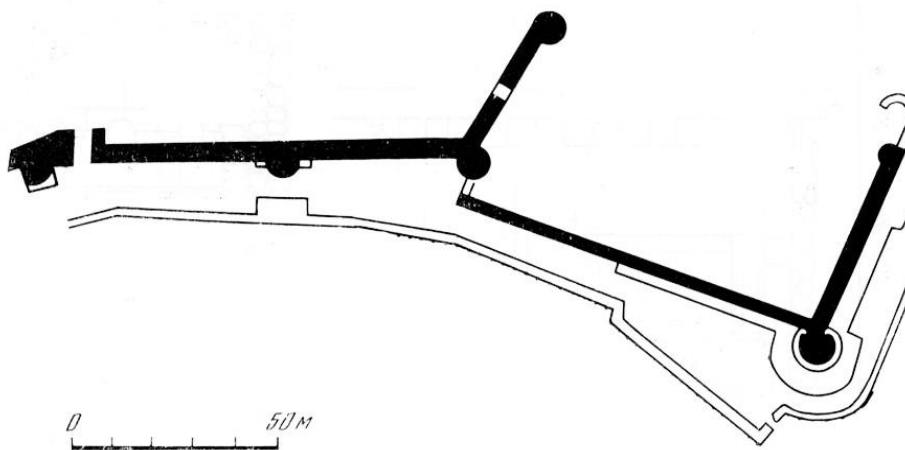

Рис. 4. Протейхізма Херсонеса.

Рис. 5. Перібол Херсонеса.

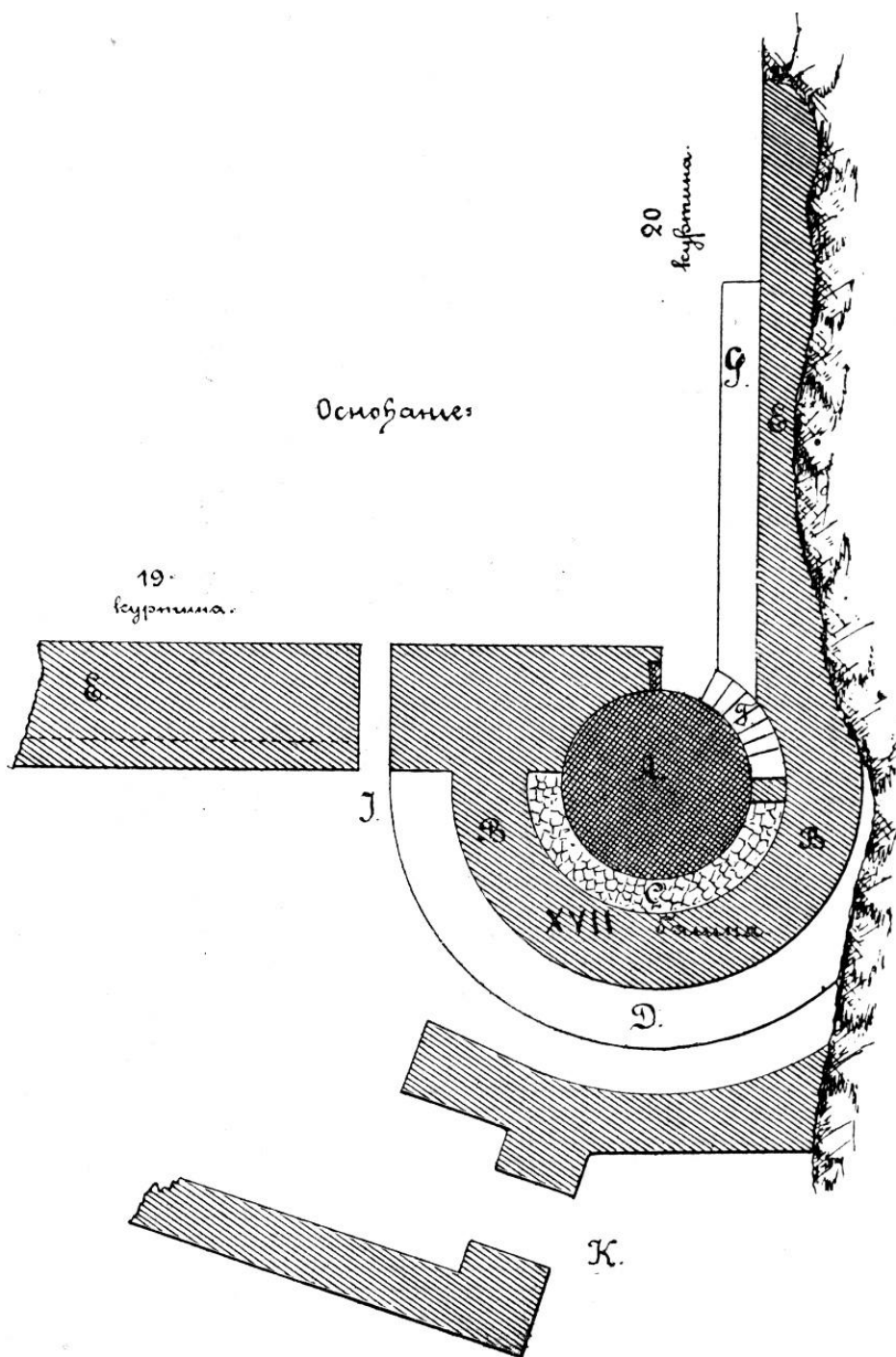

Рис.6. Вежа XVII. За О.Л.Бертъе-Делагардом.

А – першопочаткова вежа; В – стіна великої вежі; С – забутовка між ними; D – посилення товщини; У – стіни куртини; F – сходи для входу у вежу; G – апарель для ввозу туди частин важкого озброєння і снарядів; I – хвіртка; K – ворота; L – сходи на стіну з вежі; M – сходовий майданчик

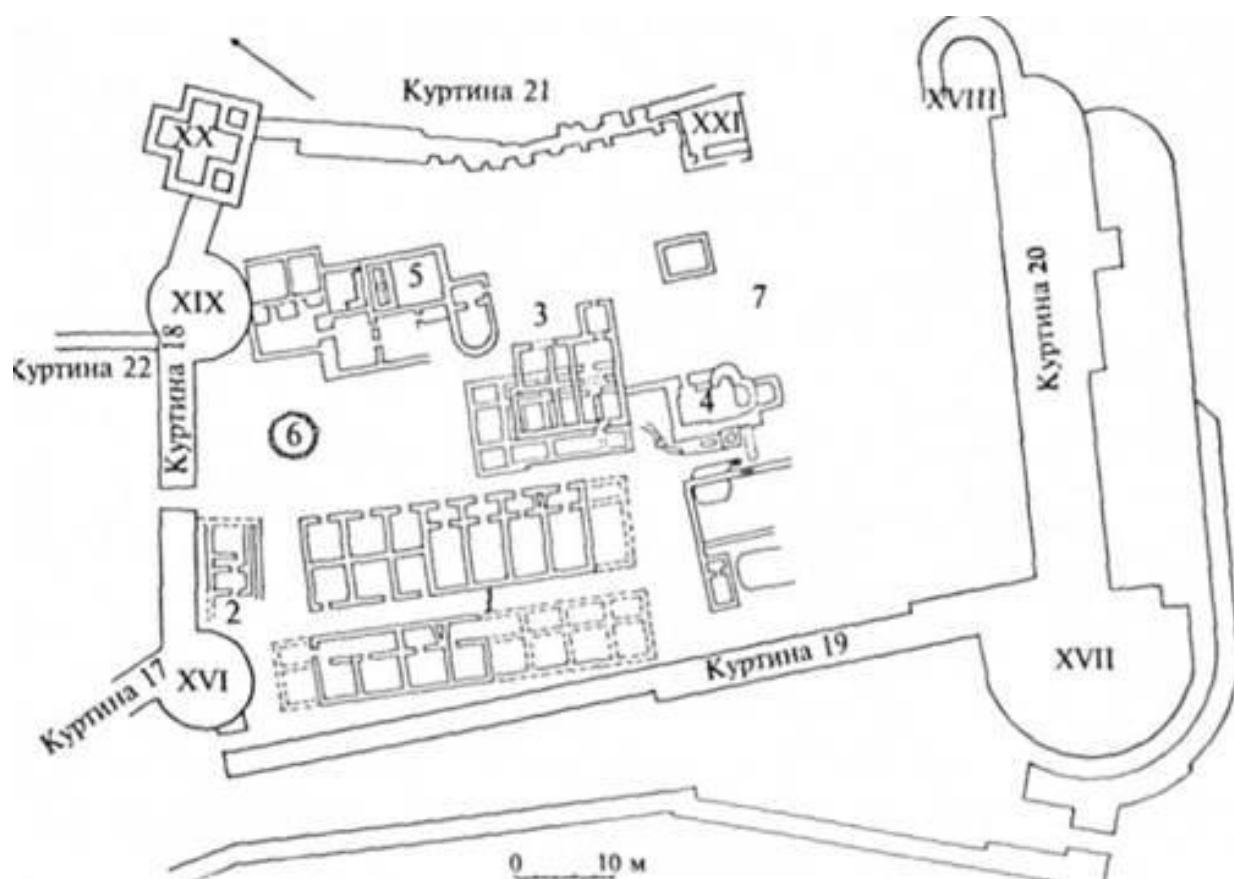

Рис. 7. Схематичний план цитаделі Херсонеса (за І. А. Антоною та В. М. Зубарем): 1— приміщення казарм; 2 — будинок поблизу башти XVI; 3 — будинок на перехресті головних вулиць цитаделі; 4 — терми VI ст.; 5 — терми II—III ст.; 6 — залишки гончарної печі; 7 — південна площа цитаделі

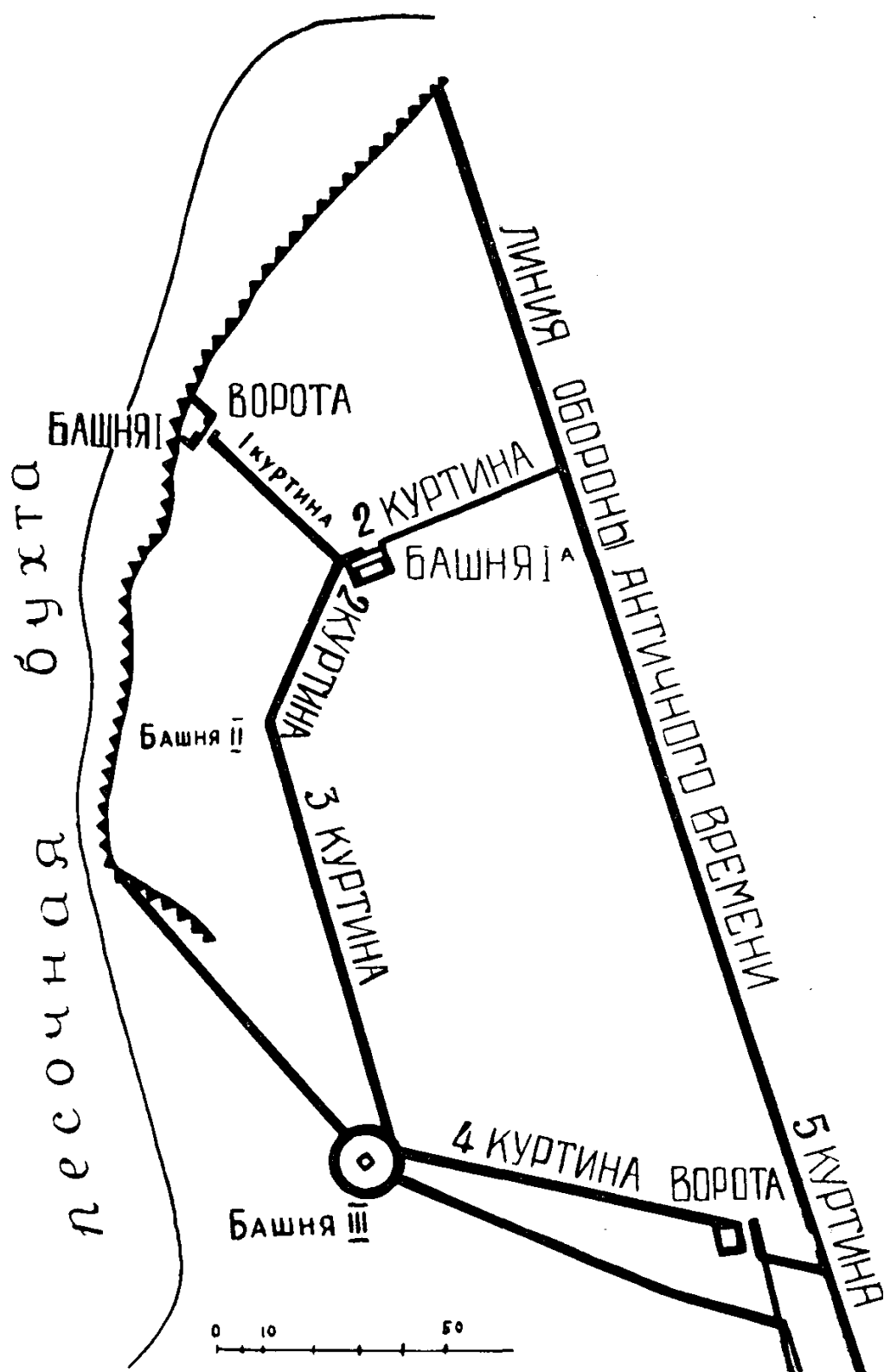

Рис.8.

Схематичний план оборонних споруд західної частини Херсонесу за І.О. Антоною.

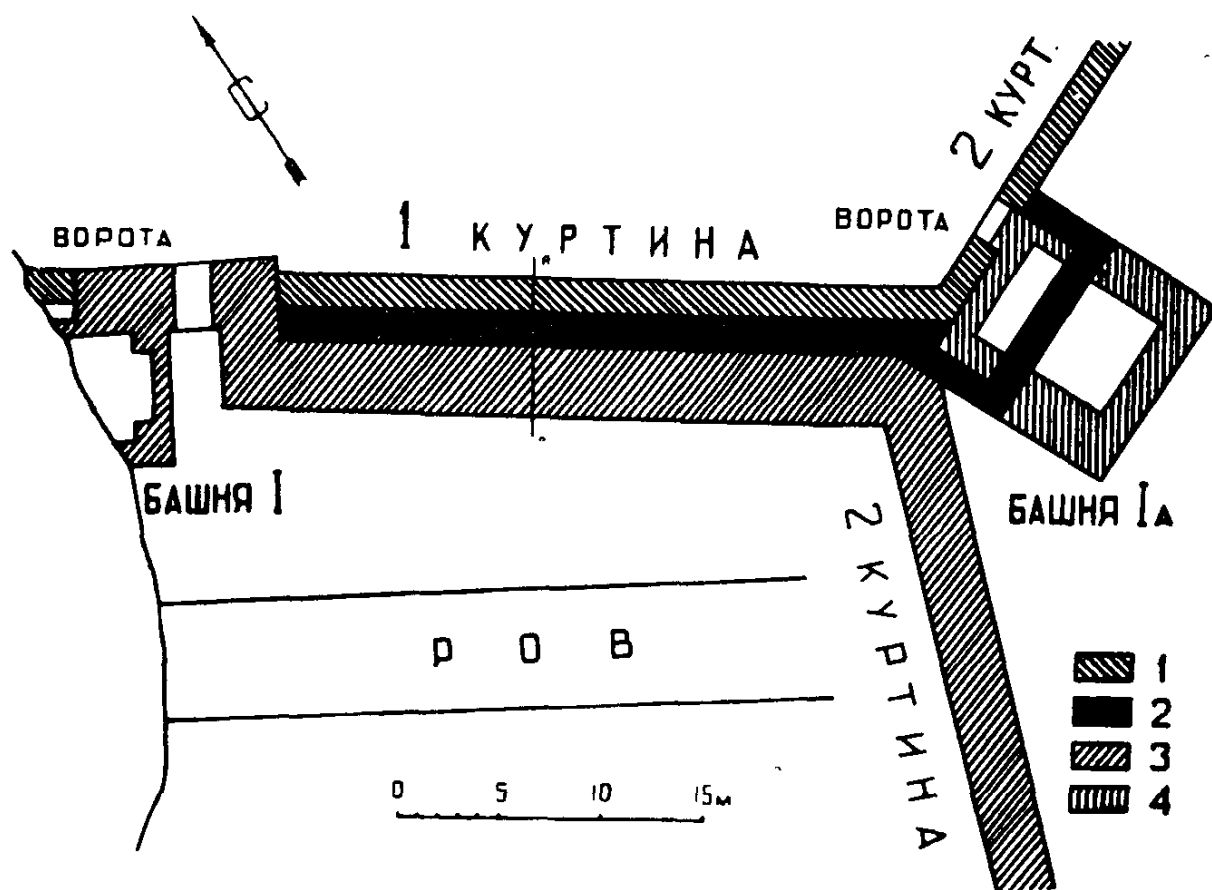

Рис.9. Будівельні періоди I куртини оборонної стіни Херсонеса. За І.О. Антовою.

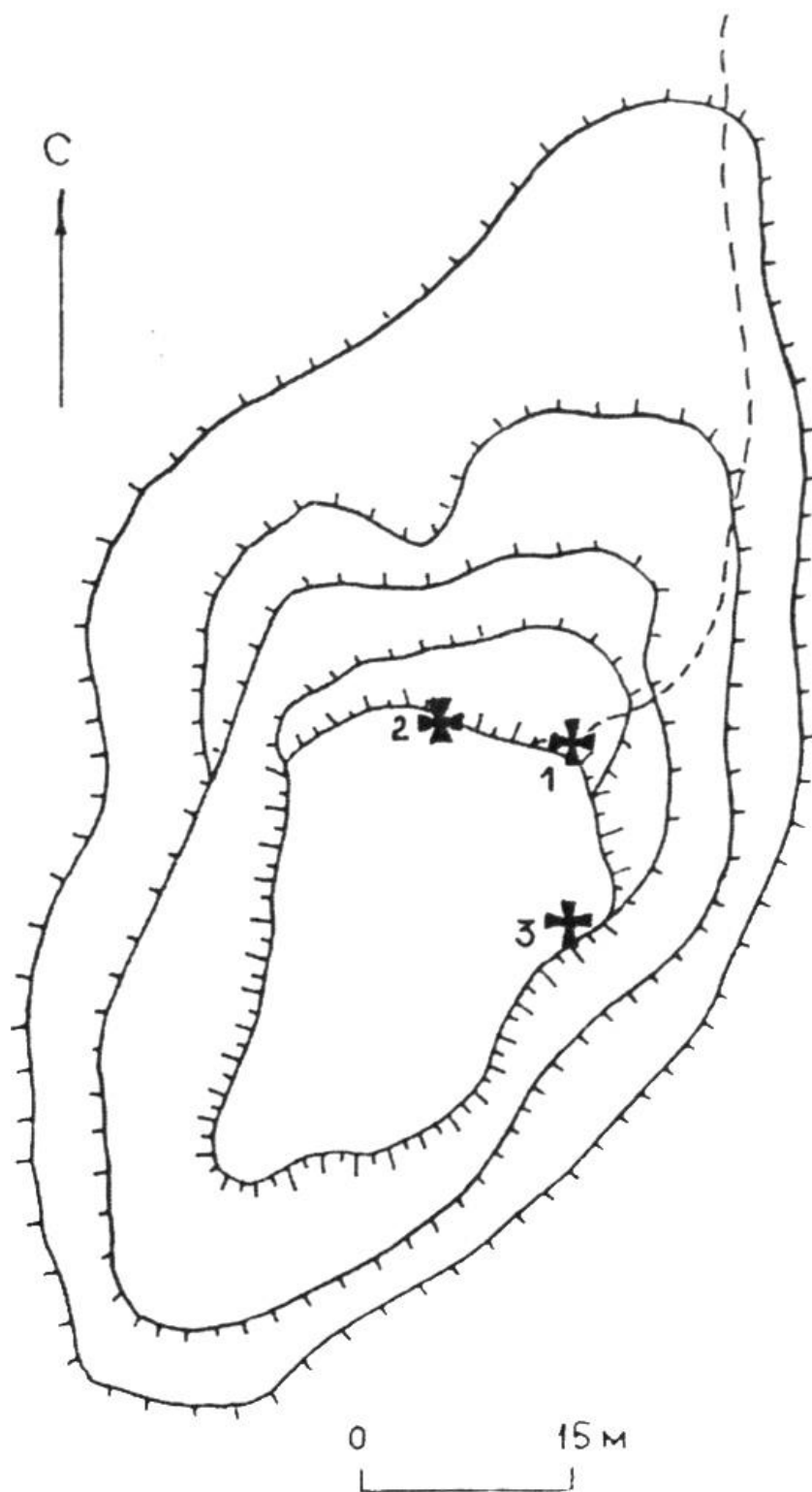

Рис. 10. Тепе-Кермен. План-схема городища. 1,2,3 – печерні храми.

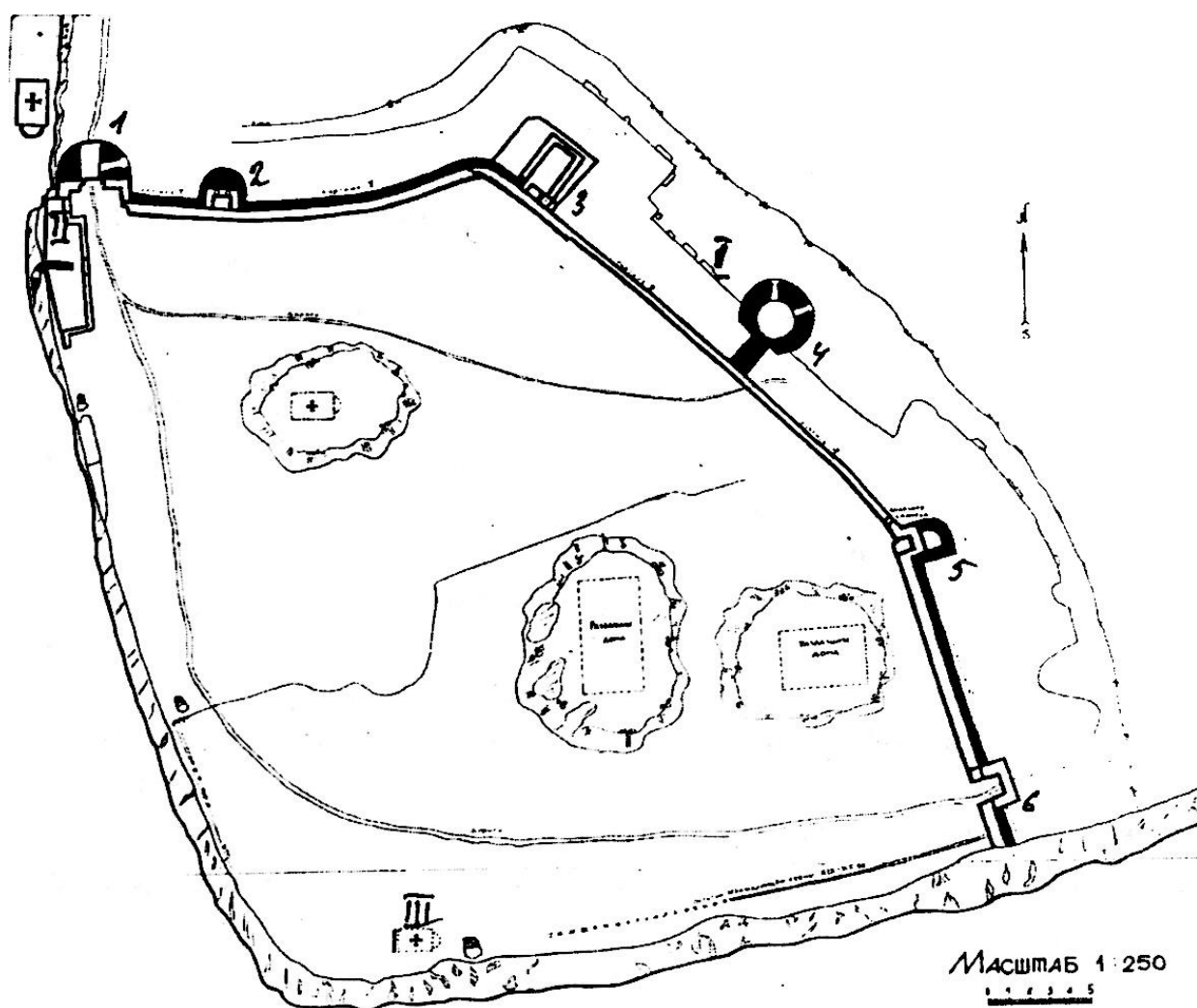

Рис.11. План-схема Каламіти.

Рис. 12. Ескі-Кермен. План городища. За Є.В.Веймарном.

1 — Некрополь, 2 — Підйомна дорога, 3 — Печерні храми в районі підйомної дороги, 4 — Головні ворота, 5 — «Судилище», 6 — Східна хвіртка, 7 — Базиліка, 8 — Облоговий колодязь, 9 — Північний вартовий комплекс, 10 — Храм «Успіння», 11 — Храм «Трьох вершників», 12 — Ділянка розкопок, 13 — Стіна в північній частині городища

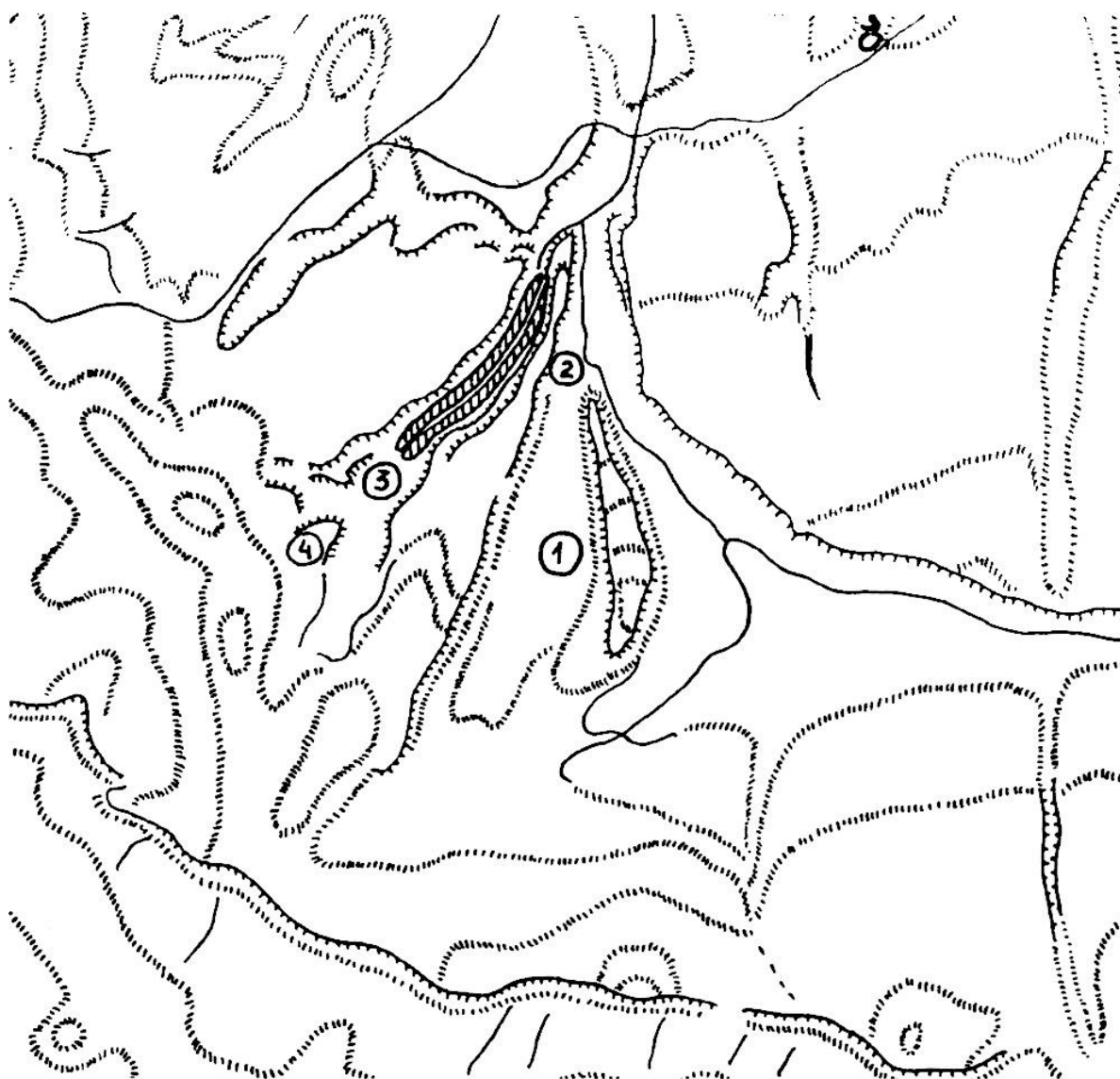

Рис. 13. План околиць Ескі-Кермену. За Є.В. Веймарном.

1 – Ескі-Кермен; 2 – Киз-Куле; 3 – Черкес-Кермен; 4 – Храм «Донаторів»; 5 – Пхе-йолга.

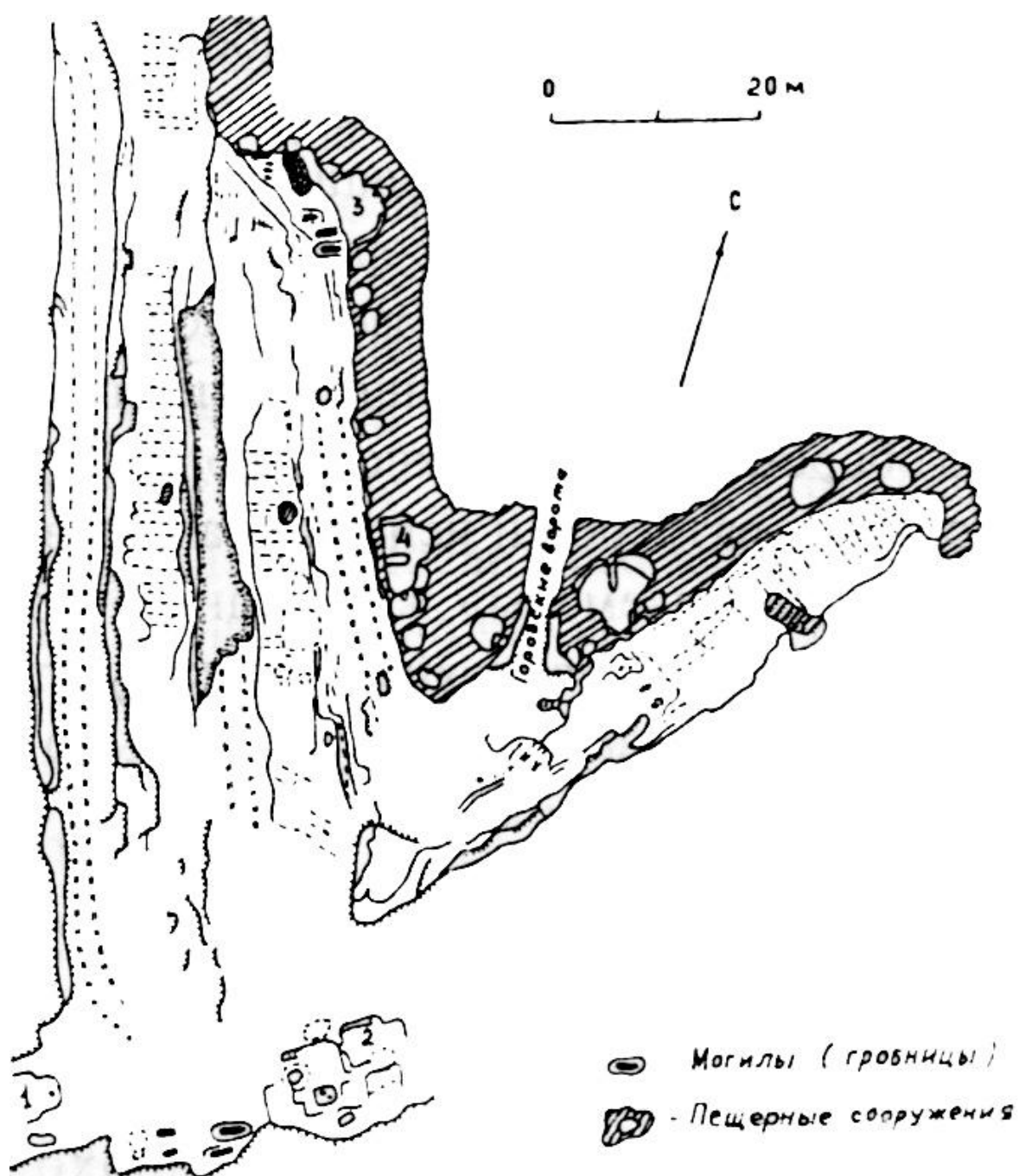

Рис. 14. Ескі-Кермен. Південна ділянка оборони. За Є.В.Веймарном.

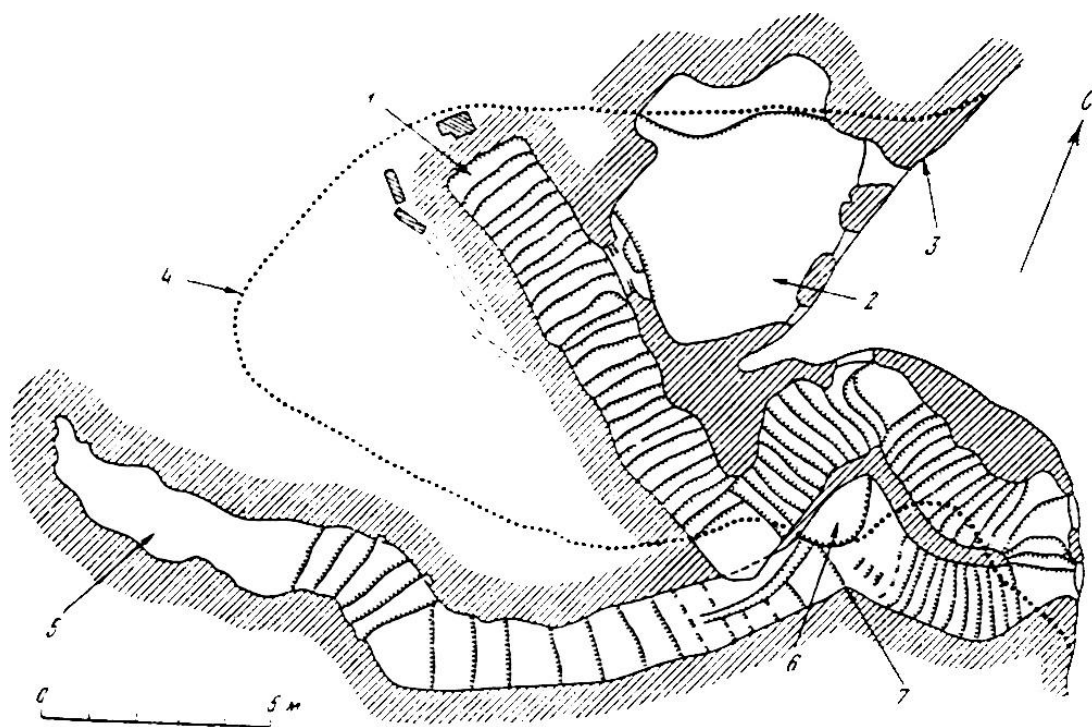

Рис. 15. Ескі-Кермен. Облоговий колодязь. План-схема за Є.В.Веймарном.

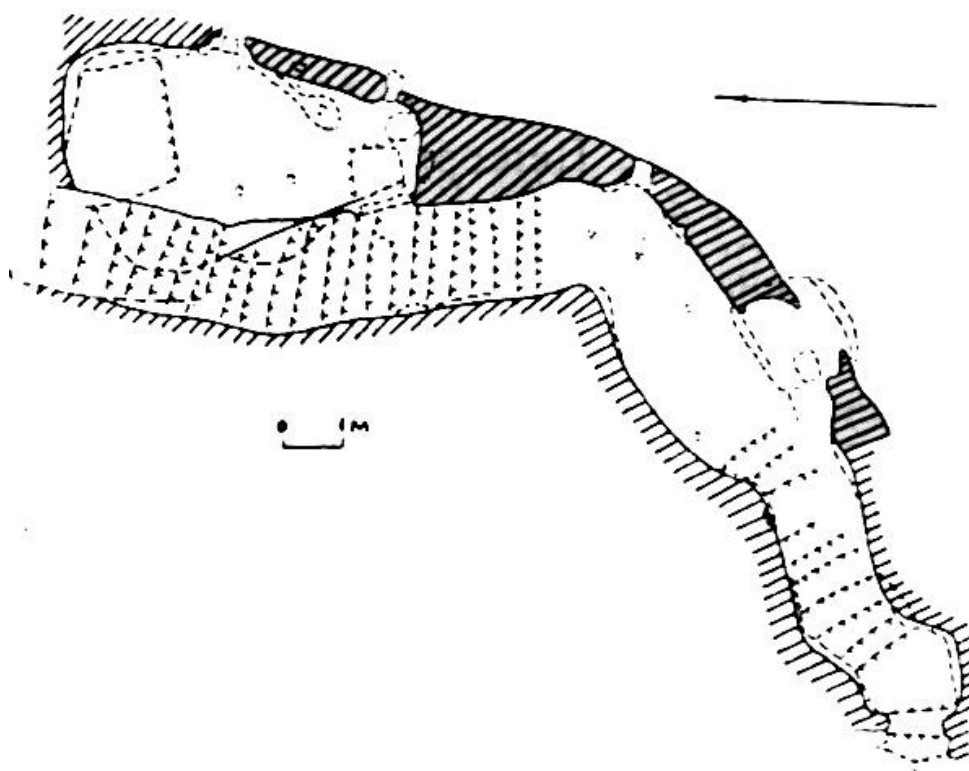

Рис. 16. Північний вартовий пункт Ескі-Кермену. За Є.В. Веймарном

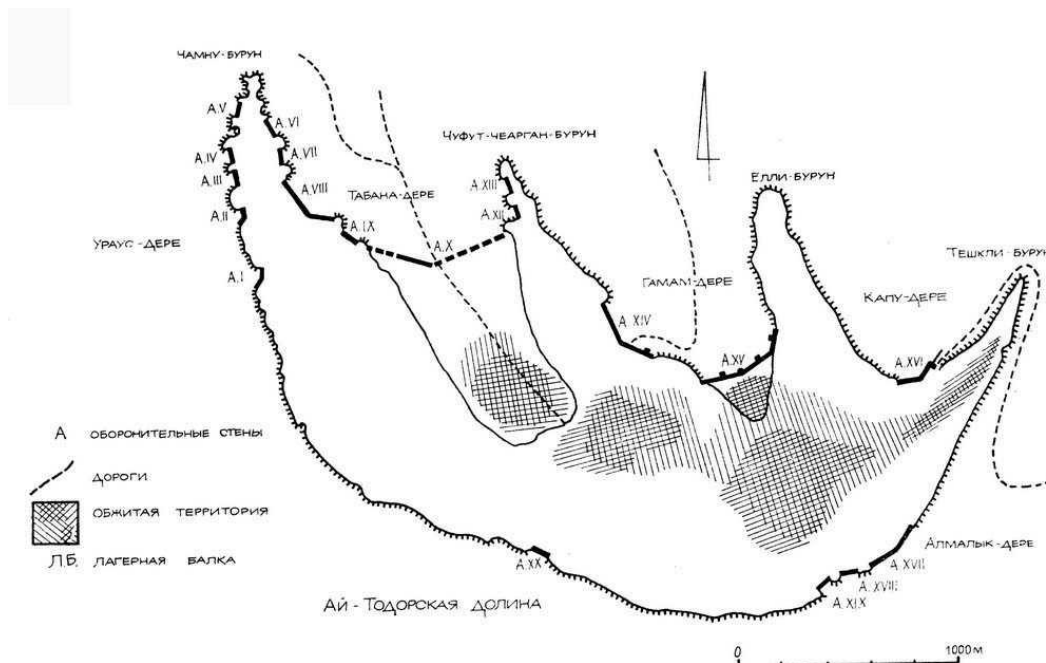

Рис. 17. Фортечный ансамбль Мангула VI – VII ст. За О.Г. Герцением

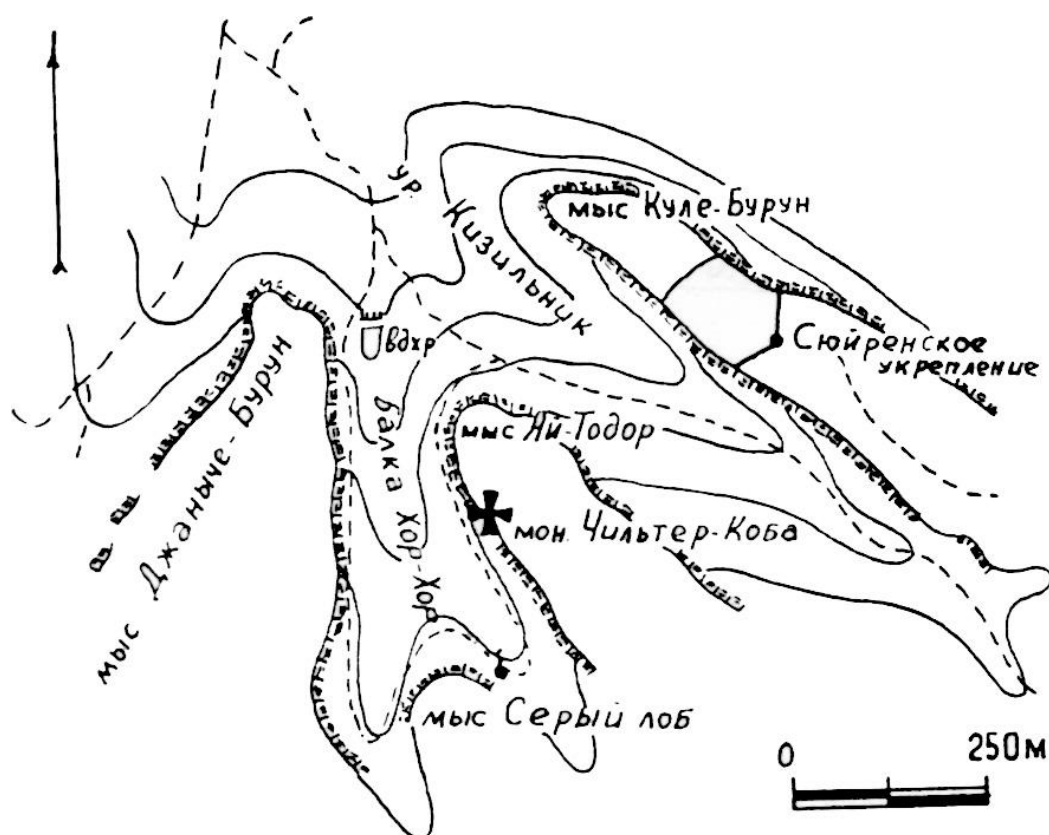

Рис. 18. Чильтер-Коба та фортеця Суйрень.

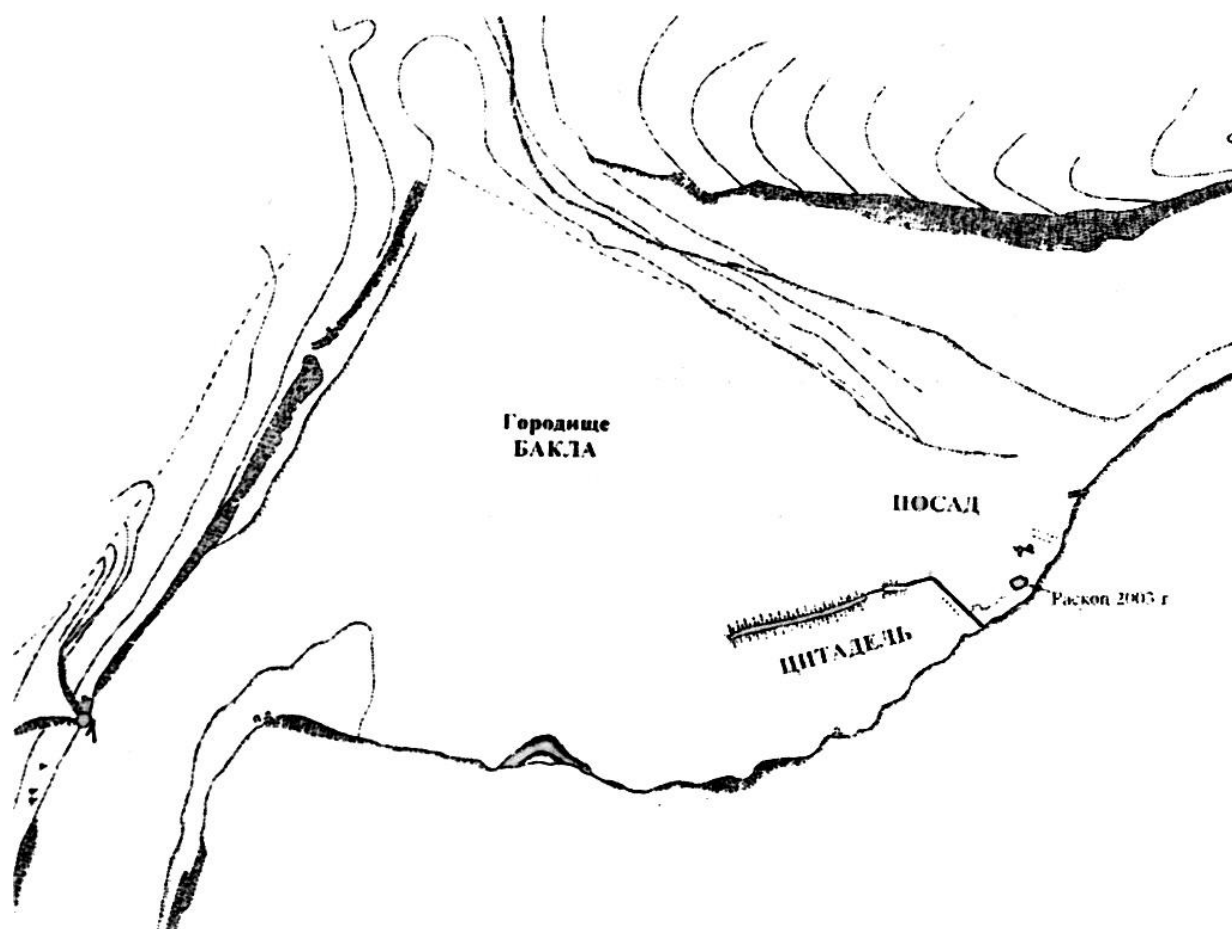

Рис. 19. Бакла. План городища за В.Ю. Юрочкіним

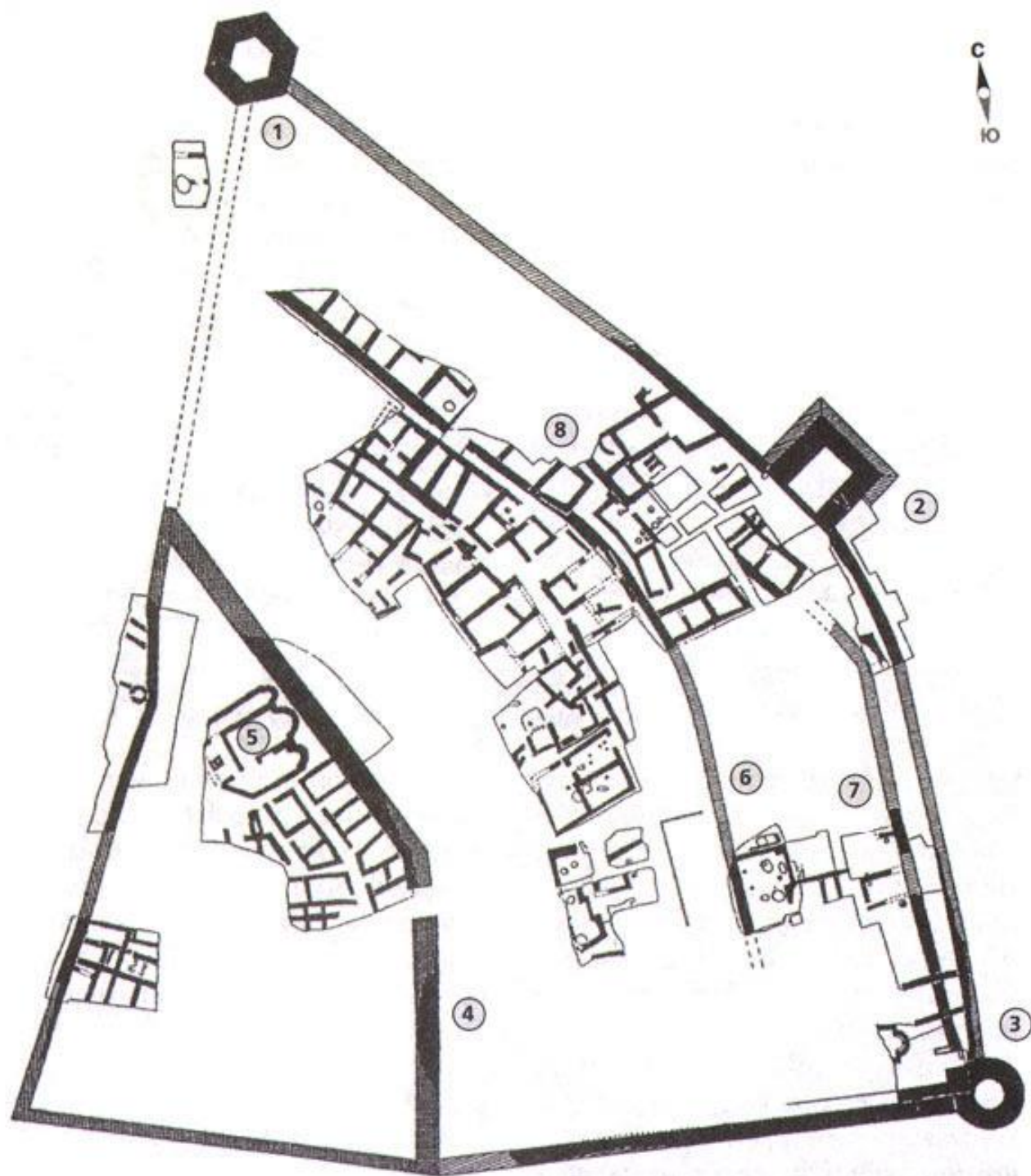

Рис. 20. План фортеці Алустон. За В.Л. Мицом.

1 – вежа Чатал-Куле («Рогата»); 2 – вежа Орта-Куле («Середня»); 3 – вежа Ашага-Куле («Нижня»); 4 – стіна цитаделі; 6 – стіна X ст.; 7 – стіна першої чверті XV ст.; 8 – досліджена площа міської забудови.

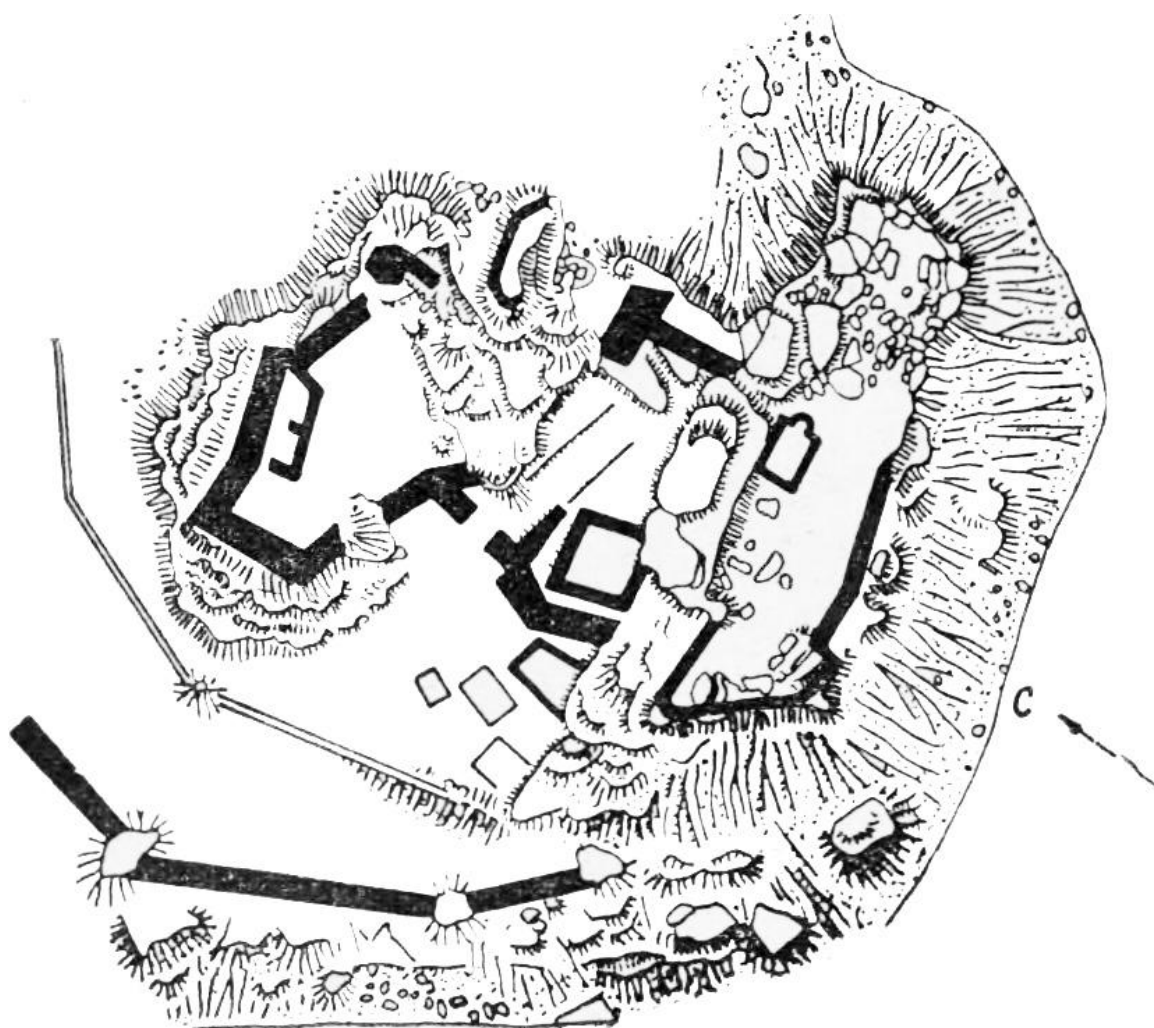

Рис. 21. Гурзуфська фортеця близько VIII ст. За О.І. Домбровським

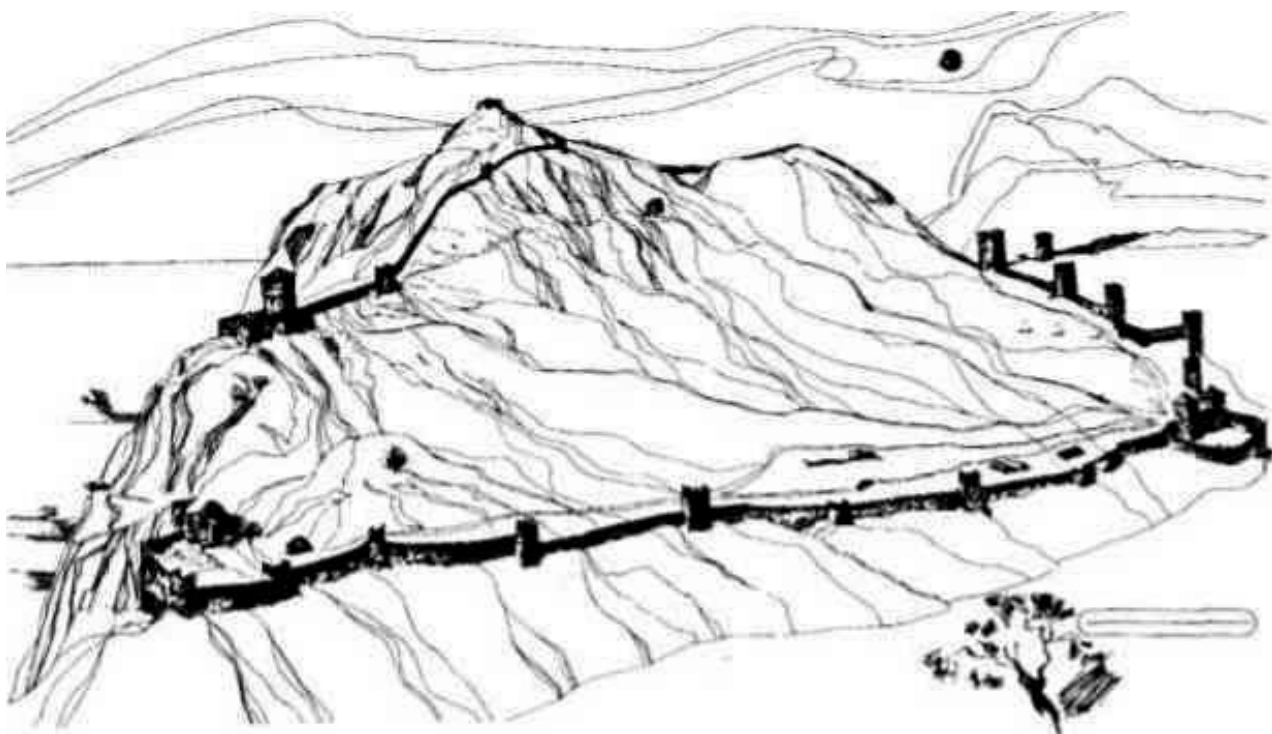

Рис. 22. Реконструкція периметра Судацької фортеці (за І. А. Барановим)

Рис. 23. Диптих Стиліхона з Монци.

Рис. 24. Навершя піхов. Експозиція Херсонського музею.

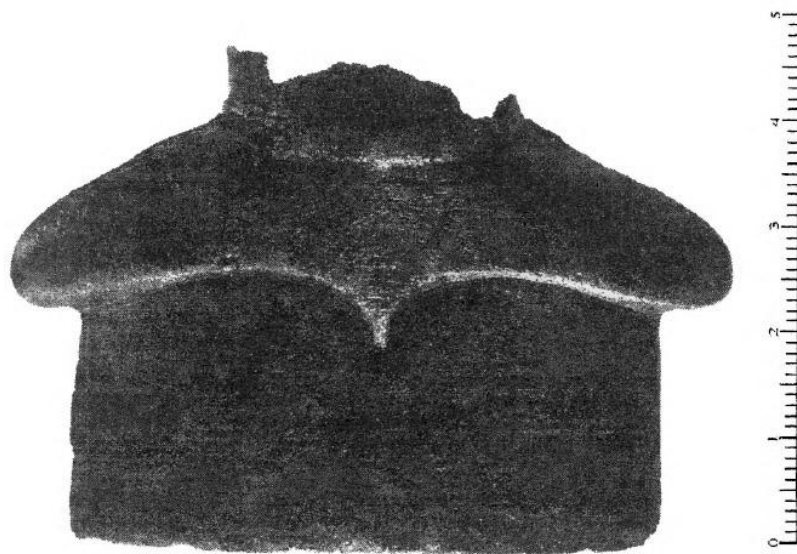

Рис. 25. Перехрестя меча з Херсонеса. За В. Йотовим.

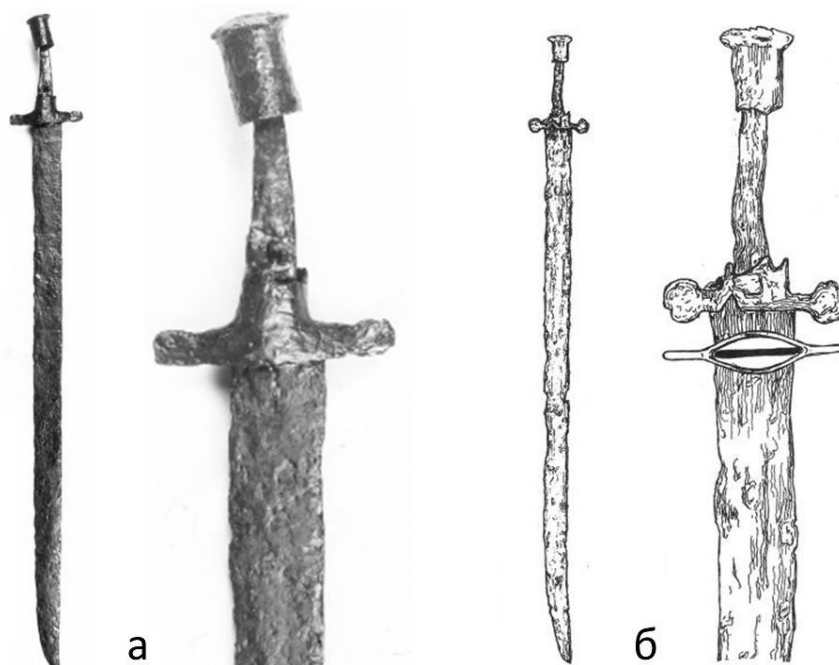

Рис. 26. Шабля невідомого місця знахідки з Болгарії (а) і шабля з давньоугорського могильника в районі Оломоуца, Чеська Республіка (б) (за В. Йотовим)

Рис.27. Візантійський катафрактарій. Реконструкція.

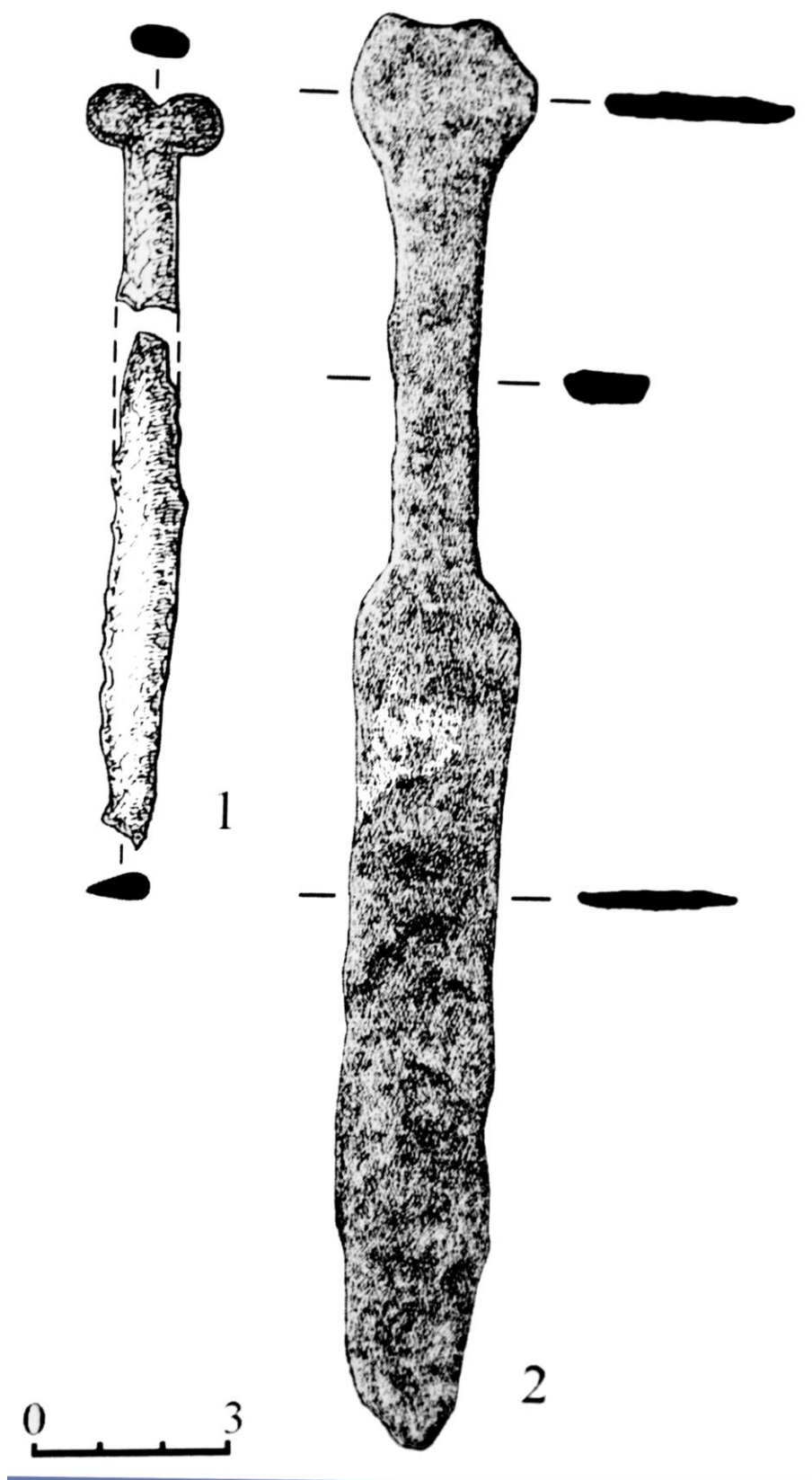

Рис. 28. Кинжал з городища Кара-Тобе.

Рис. 29. Сокира X – XII ст. Експозиція Херсонського музею.

Рис. 30. Візантійський легкий кавалерист. Реконструкція.

Рис. 31. Парамірій. За Г. В. Барановим.

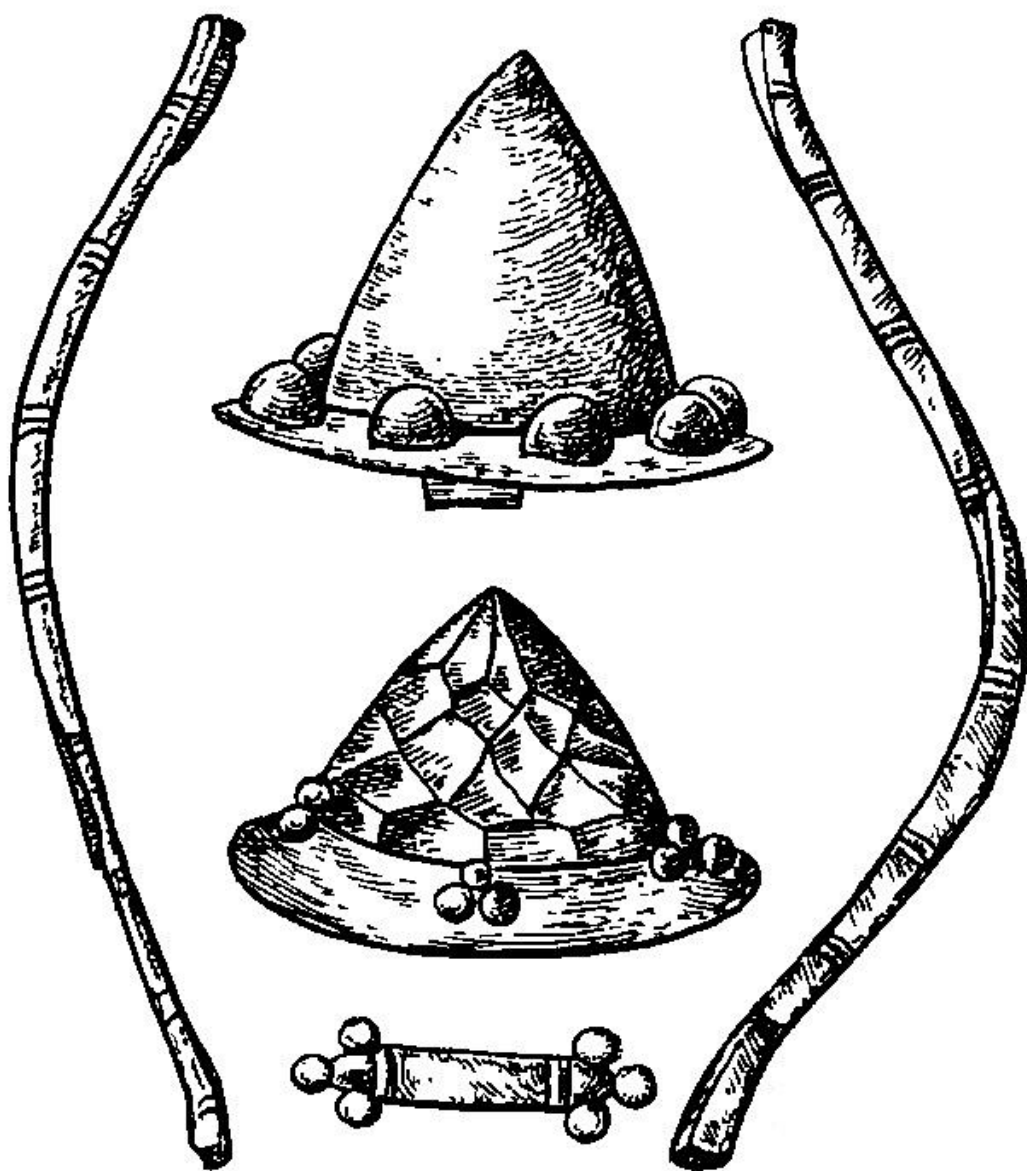

Рис. 32. Умбони та окантовки від щитів. Керченський склеп № 45.

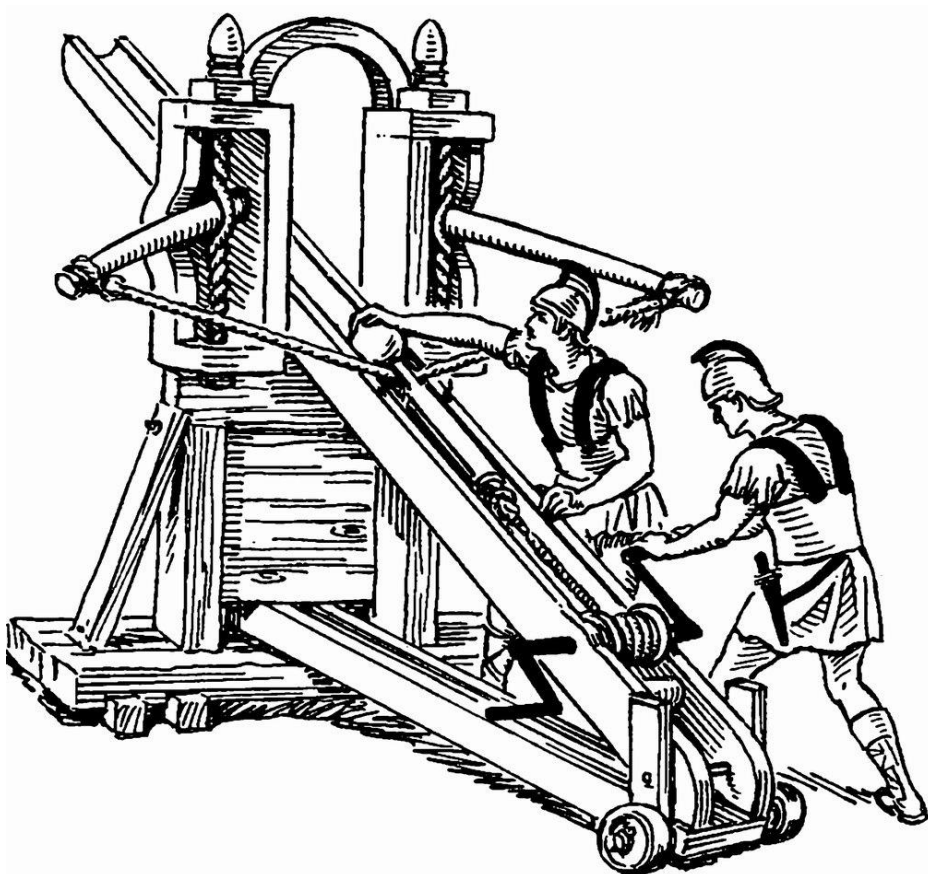

Рис. 33. Балліста. Реконструкція.

Рис. 34. Ядра для балліст. Експозиція Херсонського музею.

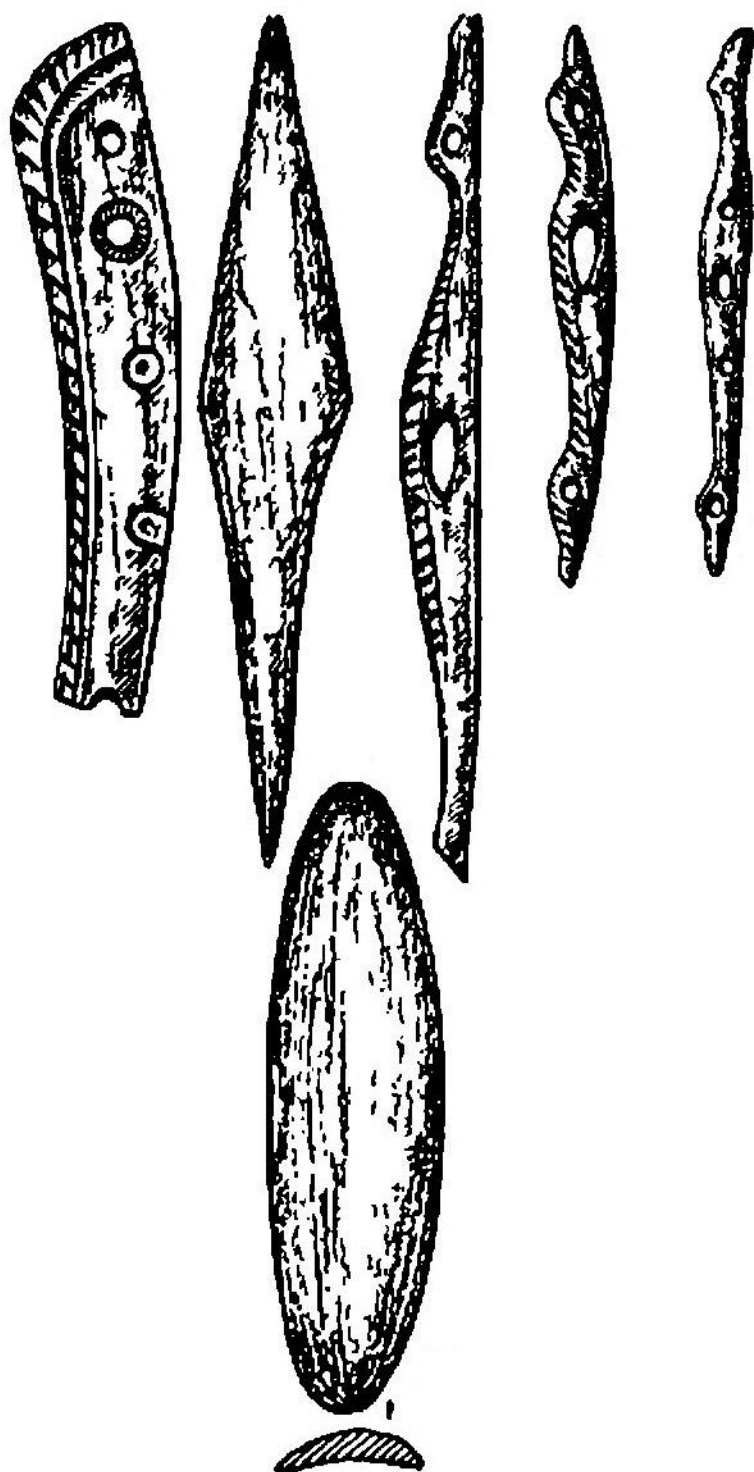

Рис. 35. Кістяні накладки на композитний лук. За О.І. Айбабіним.